ISSN-2320-4494
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC
Impact Factor : 2.7286

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

SPECIAL ISSUE : V
FEBRUARY - 2021

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

www.powerofknowledge.co.in
E-mail : powerofknowledge3@gmail.com

Editor
Professor Dr.Sadashiv H. Sarkate

RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor
Dr. Sadashiv H. Sarkate

● Mailing Address ●
Dr. Sadashiv H. Sarkate
Editor : POWER OF KNOWLEDGE
Head of Dept. Marathi
Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)
Cell. No. 9420029115 / 7875827115
Email : powerofknowledge3@gmail.com /
shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-
Annual Subscription: Rs. 1000/-

RNI No.MAHAUL03008/13/1/2012-TC ISSN 2320-4494

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

February Special Issue V

Editorial Officer

Kranti Publication

Georai Dist.Beed

Beed -431 127

Contact : 7875827115

E-mail : Sarkatelata@gmail.com

Published By :

Mrs. Lata Sadashiv Sarkate

Price : Rs. 300/-

Advisory :-

Hon. Dr. Sudhir Gavhane
Vice Chancellor M.G.M.U. Aurangabad
& Ex.Vice Chancellor Y.C.M.U. Nasik
& Professor of Mass Communication
& Jornalism Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr.Pratibha Aher
Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Madan Shivaji
Ex-Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Bhagwat Katare
Ex. Director, BCUD
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Sanjay Nawale
Head of Dept. Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Hon. Dr. Paralikar Kanchan
Principal, Mahila College, Georai

Hon. Dr. Ashok Mohekar
Ex-Magement Council Member
Dean, Faculty of Science,
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

EDITOR

Dr.Sadashiv Haribhau Sarkate
Senate Member, Ex-Chairman-BOS in Marathi, Dr.B.A.M.U.Aurangabad
Associate Professor & Head, Dept. of Marathi, JBSPM's
Arts & Science College, Shivajinagar, Gadhi Tq. Georai Dist. Beed.

EDITOR BOARD

Dr. Mala Nurilmala
Dept.of Aquatic Product Technology
Faculty of Fisheries and Marine Sciences
Bogor Agricultural University, Indonsia

Dr. Bharat Handibag
Ex-Dean, Faculty of Arts
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Dhere R.M.
Dept.of Zoology
Swa.Sawarkar Mahavidayala, Beed

Dr. Vasant Biradar
Princial, Mahatma Phule
Mahavidyalaya,Ahmedpur,Dist.Latur

Dr.Sudhakar Shendge
Professor of Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr.D.P. Takale
Professor & Head
Dept. of Economics
L.B.S.College, Partur Dist.Jalna

Dr.Ganesh Adgaonkar
Kalika Devi ,Collage
Shirur Kasar Dist.Beed

Dr.Aparna Ashtaputre
Dept. of Psychology,
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr. Vitthal S. Jadhav
Dept. of Pub.Administration,
Kalikadevi College, Shirur (K.), Dist.Beed

Dr. Kadam Mangal S.
PG. Dept.of Zoology
Yeshwant Mahavidayala, Nanded

Dr. Rajesh Karpe
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Taher H. Pathan
Aligad Muslim university, Aligad (U.P.)

Dr.S.D.Talekar
Professor, Dept. of Commerce
L.B.S.College, Partnr Dist Jalna

Dr.S.R.Takale
Principal, Sant Sawatamali, College,
Phulambri Dist. Aurangabad'

Dr.Bharat Khandare
Principal, Swami Vivekanand College, Mantha.
Dist. Jalna

Dr.Vishwas Kadam
Principal, JBSPM's Arts & Science College,
Gadhi Tq.Georai, Dist. Beed

Dr.Fulchand Salampure
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

PEER REVIEW / REFERECS

Dr.Shahaji Gaikwad
Ex-Chairman, BOS in English
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr.Vishwas Patil
Radha Nagari College,Radha
Nagari, Dist. Kolhapur

Dr. Dilip Khairnar
Professor, Sociology
Deogiri College, Aurangabad

Dr. Santos Chavan
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Shivaji Yadhav
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Laxmikant Shinde
Assit.Professor
JES College, Jalna

MANGING EDITORS

Mr. Ramesh Ringne
Prof. Bapu Ghokshe
Mr. Shivaji Kakade
Dr. Shakur Shaikh Husain
Mr. Vinod Kirdak
Dr. Datta Tangalwad
Mr. Kalandar Pathan
Dr. Suhas Morale
Dr. Baliram Katare
Assit.Prof.Mohan Kalkute
Dr. Adgaonkar Ganesh
Dr. Santosh Chavan
Dr. Rajkumar Yallawad

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्रं.
1	Creation Of Khalsa : A True Illustration Of Guru Govind Singh's Progressive Spirit	Dr. Aneesa Iqbal Sabir	1-7
2	Role of NGOs in watershed development in Upper Man River Basin: A case study Of Man Deshi Foundation	Dr.Patil A.S. Shri.Bandgar G. D.	8-13
3	Women Self-Help-Group And Micro-Entrepreneurship	Asst. Prof. Dr. (Mrs.) Clementine Julius Rebello	14-18
4	Impacts Of Covid 19 On Various Sectors And Rebooting The Economy Post-Lockdown	Dr. R. S. Salunkhe	19-23
5	Literacy Region in Beed District of Maharashtra State	Dr. Jitendra V. Ghodake	24-27
6	Kamala Markandaya and Indian Diaspora	Dr. S. S.Sasane	28-31
7	An Analytical Study of Cropping pattern and Operational Land Holding in Marathwada Region of Maharashtra	Dr.Landge Balwant Bhimrao	32-36
8	Social Change And TheVoccumIn The Production Of Literature	Pawar Sharad Subhashrao Dr. Swapna C. Vyawahare	37-40
9	Covid-19 And Current Educational Scenario In India	Smt. Sradhanjali Swain	41-47
10	संत तुकारामांच्या अभंगातील समतेचा संदेश	प्रा.डॉ.बी.आर.दहिफळे	48-51
11	सुरेश शिंगटे यांच्या कादंब—तील कृषी जाणिवा	बनकर माणिक नामदेव	52-56
12	प्रभाकर पेंढारकर यांच्या 'रारंगढांग' या कादंबरीतील व्यक्तिचित्रण (भाग दोन)	डॉ.चंद्रकांत रुंद्राक्ष	57-62
13	मुक्ता साळवे यांच्या निबंधातील वाङ्मयीन विशेष	डॉ.सुशीलप्रकाश यादवराव चिमोरे	63-68
14	सुगावा मासिकाचेकार्य : एक अभ्यास	दीपक हरिदास कांबळे	69-73
15	मुक्या जीवांची कैफियत म्हणजे वृषभसूक्त	प्रा.डॉ.गजानन जाधव	74-76
16	१९८० नंतरची आदिवासी कविता	प्रा. के. आर. आढाव	77-81
17	लीळाचरित्रातील व्यक्तिचित्रण	नवनाथ किसन गुंड	82-87
18	लोकसाहित्य परंपरा एक अभ्यास'	प्रा.डॉ.निवृत्ती विनायक मिसाळ	88-89
19	सामाजिक भाषाविज्ञान : संकल्पना व स्वरुप	डॉ.प्रतीक्षा गायकवाड	90-94
20	अशोक कोळी यांच्या कादंबरीतील बंडखोर पुरुषपात्र : इसादास	प्रा.डॉ.राजीव वैजनाथराव यशवंते	95-98
21	मध्ययुगीन मराठी साहित्याची विविध प्रसारमाध्यमे	प्रा. डॉ. राकेश दे. कभे	99-102
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरविषयक चरित्रात्मक कादंबऱ्यांचे स्वरूप	संजीव शिवाजी कांबळे	103-107
23	'आदिवासी वीरनायक तंट्या भिल्ल'	प्रा.डॉ. सुभाष निवृत्ती शेकडे	108-110
24	अण्णा भाऊ साठे यांची साहित्य व कलाविषयक भूमीका	प्रा. डॉ. सुनिल संभाजी साठे	111-114
25	१९७५ ते १९९० या कालखंडातील ग्रामीण कादंबरी	प्रा.डॉ.राजेंद्र वडमारे	115-121

१९७५ ते १९९० या कालखंडातील ग्रामीण कादंबरी

प्रा.डॉ.राजेंद्र वडमारे

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, कोल्हार,

ता.राहाता जि.अहमदनगर

१९७५ ते १९९० या कालखंडात ग्रामीण कादंबरी एक नवे रूप धारण करताना दिसते."१९७० च्या आसपास दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य,आदिवासी साहित्य,जनसाहित्य,भटक्या समाजाचे साहित्य इत्यादी सामाजिकस्तरनिहाय व जातीनिहाय समाजगटांच्या साहित्याची निर्मिती झाली.यातूनच यातूनच नवी कादंबरी आकाराला आली."[०१]या कालखंडातील ग्रामीण कादंबरी एकूणच परिसरनिष्ठा जपण्याबरोबरच ग्रामीण समाजसंस्कृतीचे अधिक वास्तवदर्शी चित्रण करणारी आहे

१९७५ ते १९९० या कालखंडातील लेखकांनी चांगल्या दर्जाची ग्रामीण कादंबरी लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यात सर्वप्रथम नाव घ्यावे लागते ते व्यंकटेश माडगूळकर यांचे माडगूळकर यांच्या **'कोवळे दिवस'(१९७९)** आणि **'करुणाष्टक'(१९८२)** या दोन कादंबऱ्या प्रस्तुत कालखंडात प्रकाशित झालेल्या आहेत.

'कोवळे दिवस' मध्ये ग्रामीण भागातील एका कोवळ्या मुलांची त्याच्या घडणीच्या वयातील चित्रविचित्र अनुभवांची गुंफण आहे. चळवळी, प्रेमानुभव, वनविद्या, शिकार, चित्रकला, वाचन अशा अनेकरंगी अनुभवांच्या गुंफणीतून ही कादंबरी आकार घेते. "स्वातंत्र्यचळवळीचा काळ आणि ग्रामीण परिसरातील स्थळे यामुळे तिला वैशिष्ट्यपूर्णता लाभली आहे".[०२]**'करुणाष्टक'** ही आईभोवती गुंफलेल्या तिच्या आठ मुलांच्या भावबंधाची कहाणी आहे. ही कादंबरी कनिष्ठ मध्यमवर्गातील एका ग्रामीण ब्राह्मण कुटुंबाची संसारकथा वास्तवपणे साकारते.

आनंद यादव यांच्या **'नटरंग'१९८०), 'माऊली'(१९८५), 'एकलकोंडा'(१९९०), 'झोंबी'(१९८७)** आणि **'नांगरणी' (१९९०)** अशा पाच कादंबऱ्या प्रस्तुत कालखंडात प्रकाशित झालेल्या आहेत.

'नटरंग' ही गुणा नावाच्या तमासगिराच्या जीवनावरची कादंबरी आहे. तमाशाच्या वेडापायी या गुणी माणसाच्या आयुष्याची झालेलीली शोकांतिका यादवांनी या कादंबरीत प्रभावीपणे मांडली आहे 'नटरंग' ही एका भारतीय कलावंताची शोकांतिका.तिला अनुभवाचे अनेक पदर आहेत. जीवनातील भयानक दारिद्र्य आणि कलात्मक ऊर्जा, कलावंतांचे कुळ आणि कलावंताचे कला-व्यक्तिमत्व,मातंग समाजाची रूढीग्रस्त जगमान्य जीवनशैली आणि तिच्या बाहेर जाऊन आत्मप्रेरणेने आणि कलानिर्मितीच्या आकांक्षेने जगू पाहणारा कलावंत, कलेचा उपयोग पोट भरण्यासाठी करू पाहणारे सहकारी आणि कलेच्या विशुद्धतेचा ध्यास घेऊ पाहणारा कलावंत, अशी संघर्षाची विविध आणि व्यामिश्र रूपे 'नटरंग'मध्ये एकजीव झालेली आहेत."[०३]

'एकलकोंडा' कादंबरीतून पानकवली या गावात शेतमजुराच्या कुटुंबात जन्मलेल्या आणि शिक्षण घेऊनही बेकार राहिलेल्या या नायकाची कथा प्रभावीपणे व्यक्त झाली आहे. "आजच्या मूल्ये हरवून बसलेल्या समाजात समाजात मनुष्य निराश्रित, पतनोन्मुख झाल्याची जाणीव आपणास क्षणोक्षणी येते. जीवन उभारण्याची उभारी घेऊन उठलेल्या असहाय्य व्यक्तीस तर या बदलत्या समाजाचे बरे-वाईट अनुभव पदोपदी येतात. परिणामी उदासीनता, परकेपणा, एकाकीपणा निर्माण होतो. या यथार्थ अनुभूतीचा प्रत्यय देणारी आनंद यादव यांची 'एकलकोंडा' ही कादंबरी पानागणिक वाचकांना खिळवून ठेवण्याचे सामर्थ्य घेऊन येते"[०४]

'माऊली' ही एका मांजरीची कुटुंबकथा आहे. ही कादंबरी मानवी जीवनाचा चिंतनशील सार मांडते."आजची संस्कृती पुरुषसत्ताक असून ती पुरुषाला प्राधान्य देऊन आकाराला आलेली आहे. त्यामुळे या

संस्कृतीत स्त्रीची अनेक अंगाने कोंडी होते. तिच्या स्वभाविक पिंडधर्मावर तिच्या इच्छेविरुद्ध बलात्कार होतो. मूल जन्माला घालण्याचा तिचा निसर्गसिद्ध हक्क या संस्कृतीने नाकारला आहे. पुरुषाच्या सोयीनेच तिला तो दिला जातो. हे 'माऊली'ला साबित करावयाचे आहे असे मला वाटते."[०५] ही कादंबरी मांजरीच्या माध्यमातून मातेचे आदिरूप शोधण्याचा यशस्वी प्रयत्न करते.

'झोंबी' मध्ये आनंद यादव यांच्या एस.एस.सी.पर्यंतच्या शैक्षणिक धडपडीची कहाणी आहे."आजच्या आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थिती अस्वस्थ होऊन धुमसण हा ग्रामीण जीवनाचा स्थायीभाव आहे. त्या अस्वस्थपणाचा स्फोट मराठी साहित्यात सुरु झालाच आहे. हे व्हायला हवेच होते. शिवाय साऱ्या जगातले साहित्य समृद्ध केले आहे ते 'झोंबी' सारख्या वाचकाला अस्वस्थ करणाऱ्या ग्रंथांनीच."[०६] असे पु. ल. देशपांडे म्हणतात.

'नांगरणी' मध्ये एस.एस.सी. नंतरच्या शिक्षणापासून एम. ए. पर्यंतचे शिक्षण व नोकरीचा आरंभ हा कालखंड चित्रित झालेला आहे. 'नांगरणी' मध्ये आनंद यादवांच्या मानसिक, बौद्धिक, सांस्कृतिक जडणघडणीचा आणि संघर्षाचा कालखंड आहे. "माणूस जन्माने पशु असतो, पण संस्काराने मानव होतो. संस्कारच त्याला समाजात प्रतिष्ठा देतात. त्या कष्टमय आणि नाट्यपूर्ण संस्कार साधनेचा आलेख"[०७] 'नांगरणी' मध्ये पाहावयास मिळतो.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील ग्रामीण पिढीचे प्रातिनिधिक रूप ठरावे अशा क्षमतेचे यादवांचे एकूणच आत्मचरित्रात्मक कादंबरीलेखन आहे.**"हे लेखन ज्या सखोलतेने, उत्कटतेने आणि व्यापकतेने करण्यात आले आहे, त्यामुळे ते आत्तापर्यंतच्या ग्रामीण साहित्यात अपूर्व आणि अबोड ठरते."[०८]**

रा. रं. बोराडे यांचा **'सावट'(१९८७), 'आमदार सौभाग्यवती'(१९८८)** आणि **'चारापाणी'(१९८९)** या तीन कादंबऱ्या प्रस्तुत कालखंडातील आहेत.

'सावट' मध्ये ग्रामीण भागातील तरुणाच्या विवाहाची होणारी कुचंबना आहे. **ही कादंबरी ग्रामीण भागातील समाज अजूनही जुन्या रीतीरिजात व नात्यागोत्याचा गोतावळ्यात कसा अडकलेला आहे, यावर कादंबरी प्रकाश टाकते. 'चारापाणी'चा विषय कसा आटोपशीर असला तरी ग्रामीण जीवनातील काही ज्वलंत प्रश्नांचा वेध घेणारा आहे."[०९]**

'आमदार सौभाग्यवती' मध्ये ग्रामीण जीवनाच्या पार्श्वभूमीवर मांडलेला सत्तासंघर्ष आणि मूल्यसंघर्ष आहे. स्त्रीच्या कर्तुत्वाला संधी मिळाली तर ती आपले कर्तृत्व सिद्ध करू शकते, हे या कादंबरीतील सुमित्रा दाखवून देते. या कादंबरीतून राजकारणातली हुजरेगिरी, एकमेकांना खुर्चीवरून खाली खेचण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या खटपटी आणि नात्यागोत्याचे राजकारण यांचे मार्मिक दर्शन घडते. **'चारापाणी'त** मराठवाड्यात १९८५ साली पडलेल्या ग्रामीण भागातील दुष्काळाचे चित्रण आहे. दुष्काळामुळे सर्वस्वी पावसावर अवलंबून असणाऱ्या कोरडवाहू शेतकऱ्यांची कशी होते दशा होते, याचे चित्रण या कादंबरीत आहे."चारापाण्याची समस्याही ग्रामीण भागातल्या पशुधनाच्या अस्तित्वावर अवलंबून आहे. म्हणून या समस्येकडे पुरेशा गांभीर्याने बघणे व वेळीच ही समस्या सोडवणे गरजेचे आहे. या कादंबरीत मी मी केवळ चारापाण्याची समस्या मांडलेली नाही, तर प्राप्त परिस्थितीत ही समस्या सोडवण्याचा एक मार्गही सुचवलेला आहे."[१०] या कादंबरीला ग्रामीण समस्याप्रधान कादंबरी म्हणता येते.

रंगनाथ पठारे यांची **'हारण'(१९९०)**, मधु मंगेश कर्णिक यांच्या **'भाकरी आणि फूल'(१९८२)** आणि तळ'(१९८५) या कादंबऱ्याही लक्षवेधी आहेत.

'हारण' कादंबरीमध्ये ग्रामीण भागातील हारण ही स्त्री केंद्रस्थानी आहे. या कादंबरीत हारणच्या धमातून ग्रामीण स्त्रियांच्या वाट्याला येणाऱ्या दुःखभोगाची एक न सरती मालिकाच सादर केली आहे. एका णी, अशिक्षित स्त्रीचा प्रगल्भ सुशिक्षित स्त्रीमध्ये होणारे परिवर्तन 'हारण' मध्ये मध्यवर्ती आहे.

'भाकरी आणि फूल' मध्ये मधु मंगेश कर्णिक यांनी कोकणातील ग्रामीण जीवनाच्या पार्श्वभूमीवर दलित बातील तीन पिढ्यांचा मानसिक स्थित्यंतराचा प्रवास उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे स्वातंत्र्योत्तर लखंडात ग्रामीण जीवनामध्ये नव्याने निर्माण झालेले प्रश्न आणि त्यात होरपळून निघणारा उपेक्षित दलित ज याचे प्रत्ययकारी चित्रण या कादंबरीत येते.**'कातळ'** या कादंबरीलाही कोकणची पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. कणच्या कातळावर धडपडणारा अवधूत, त्याचे कुटुंब आणि त्याचा गाव यांच्या धडपडीचा समूहनिष्ठ आलेख कादंबरी उभा करते.

जयवंत दळवी यांच्या **'अथांग' (१९७७)** आणि **'धर्मानंद' (१९८०)** या कादंबऱ्यानाही कोकणातील प्राची पार्श्वभूमी आहे. **'अथांग'** मध्ये विजोड स्त्री-पुरुषांच्या संबंधातून निर्माण होणारे अनेक मूलभूत प्रश्न स्थानी आहेत. ही कादंबरी माणसाच्या मनाचा थांग लागणे कठीण आहे त्याचं लैंगिक जीवन आणि या भवाकडे पाहणारं त्याचं मन हे तर त्याहून गहन आहे याचाच उत्कट प्रत्यय देते. **'धर्मानंद'** मध्ये कोकणातल्या जमीनदार सारस्वत कुटुंबाची जीवघेणी वाताहत अधोरेखित झालेली आहे. "'धर्मानंद' मध्ये दळवींना केवळ घराचीच नव्हे तर एखाद्या जुनाटलेल्या वाड्याप्रमाणे तग धरून उभ्या असलेल्या हिंदू जमीनदार कुटुंबाचीच ciology गवसली आहे. एखाद्या अजस्र वृक्षाप्रमाणे सर्व फांद्या-मुळे पसरटवून सगळा जीवनरस शोषून घेणारे ब प्रमुख आजोबा आणि त्यांच्या छायेखाली आपापले खुरटलेले, किडलेले जीवन जगत राहणारी आजी, पा, बनात्या, एकाकाका ही माणसे यांची कहाणी 'धर्मानंद' मध्ये आलेली आहे. ही कहाणी म्हणजे हिंदू बाचे समाजशास्त्रीय आकलनच आहे"[११]

र. वा. दिघे यांच्या 'सोनकी' (१९७९) आणि 'हिरवा सण' (१९८०) या दोन कादंबऱ्या प्रस्तुत लखंडात प्रकाशित झालेल्या आहेत.'सोनकी' मध्ये मध्यभारतातील टिकेरागड येथील राजगोंड या आदिम ातीतील दुर्गाबाईंची चित्रकार कन्या कुस्मा सौंदर्यवतीचे जीवनदर्शन आहे."या कादंबरीत आदिवासींच्या नातील सौंदर्याबरोबरच त्यांच्या जीवनातील दैन्याचे चित्रणही दिघ्यांनी केले आहे".[१२] राजगोंड या आदिवासी ातीच्या लोकसंस्कृतीची ओळख करून देणारी ही एक महत्त्वाची कादंबरी आहे. **'हिरवा सण'** ही गोजरा वाच्या रूप सुंदर नृत्यांगनेच्या आयुष्यात घडलेल्या विलक्षण प्रसंगावर आधारलेली कादंबरी आहे

उद्धव शेळके यांच्या **'डाळिंबाचे दाणे'(१९७०)**, आणि **'महापाप'(१९७९)**, वि.श.पारगावकर यांच्या **दण'(१९८१)** आणि **'अयोनिजा'(१९८४)**, सुभाष भेंडे यांच्या **'उद्धवस्त'(१९८४)** आणि **'चकवा'(१९८१)**, .ना.पेंडसे यांची **'तुंबाडचे खोत' (१९८७)**, रणजित देसाई यांची **'समिधा'(१९७९)**, या प्रस्तुत कालखंडात काशित झालेल्या कादंबऱ्याही नोंद घेण्यासारख्या आहेत.

'डाळिंबाचे दाणे' ही कादंबरी विदर्भातील ग्रामीण जीवनाच्या पार्श्वभूमीवर लीला धानोरीकर या तमाशा लावंतीणीची जीवनकहाणी अधोरेखित करते. तमाशा कलावंत, त्यांचे हेवेदावे,स्पर्धा, समाजाची त्यांच्याकडे

बघण्याची दृष्टी, फडमालक आणि शिपाइरांचे गुलाडणूक करणारे मॅनेजर, इत्यादींचे बारकाईने चित्रण या कादंबरीत आले आहे. **'महापाप'** मध्ये कूळ कायद्याच्या पार्श्वभूमीवर विदर्भातल्या ग्रामीण भागातील देशमुख घराणे आणि त्यांच्या शेतीवर काम करणारी कुळं यांच्या संघर्षाचे चित्रण आहे.

वि.श.पारगावकर यांच्या **'गोंदण'(१९८१)** आणि **'अयोनिजा'(१९८४),** या कादंबऱ्यांना मराठवाड्यातील ग्रामीण जीवनाची पार्श्वभूमी आहे. **'गोंदण'** ही आत्मचरित्रात्मक कादंबरी आहे. किशोरावस्थेतून तारुण्यात प्रवेश करणाऱ्या बापूचे तारुण्यसुलभ भावविश्व या कादंबरीत आहे. **'अयोनिजा'** ही महाभारतातल्या द्रौपदीच्या व्यक्तिचित्रणावर आधारलेली पौराणिक कादंबरी आहे.

सुभाष भेंडे यांच्या **'चकवा'(१९८१)** आणि **'उद्धवस्त'(१९८४)** या कादंबऱ्यांना गोमंतकीय प्रादेशिक जीवनाची पार्श्वभूमी आहे. **'चकवा'** मध्ये एकत्र कुटुंबातील पुरुषी अहंकारामुळे आणि प्रतिष्ठेच्या कालबाह्य कल्पना-विचारांमुळे स्त्रियांची कशी परवड होते याचे चित्रण आहे. **'उद्ध्वस्त'** मध्ये गोव्यातील दत्तवाडी या गावाचे दोन भागात लिहिलेले चित्रण असून पहिल्या भागात दत्तवाडीच्या समृद्धीचे तर दुसऱ्या भागात तिच्या उध्वस्ततेचे चित्रण आहे. निसर्गातील असमतोलामुळे कृषी जीवनावर कसा विपरीत परिणाम होतो आणि जगण्याचे संदर्भ बदलले की जीवनातील मूल्यकल्पना कशा बदलतात, याचे वास्तवदर्शी चित्रण या कादंबरीत येते.

श्री. ना. पेंडसे यांनी **'तुंबाडचे खोत'** या दोन खंडातील कादंबरीमधून कोकणच्या पार्श्वभूमीवर खोताच्या घराण्यातील अनेक पिढ्यांचा विस्तीर्ण कालपट उभा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. खोतांच्या कुलवृत्तांताची ही बखरीसारखी असलेली कादंबरी एखाद्या रम्याद्भुत आणि उग्रभीषण कहाणीसारखी आहे.

रणजित देसाई यांच्या **'समिधा'** मध्ये ग्रामीण भागातील दलित-सवर्ण संघर्षाचे चित्रण असून दलितांमधील दुसऱ्या पिढीचा संघर्ष व जिद्द व्यक्त झालेली आहे. ही कादंबरी स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील दलित-सवर्ण समाजातील संघर्षाचे वास्तव दर्शन घडविते.

चंद्रकुमार नलगे यांच्या प्रस्तुत कालखंडातील **'शहाळी'(१९७५),'गस्त'(१९७६)**आणि **'देवाची साक्ष'(१९७९)** या कादंबऱ्याही वाचनीय आहेत. **'शहाळी'**मध्ये नलगे यांनी स्वप्नाली या विवाहित तरुणीची मानसिक कोंडी दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे. **'गस्त'** मध्ये गावाची सुधारणा करू पाहणाऱ्या दरोडेखोरांची कथा आहे. "उग्र-भडक प्रसंगातून वाढत जाणारी ही कादंबरी जुने खेडे अनेकांगी साकार करण्याचा प्रयत्न करते."[१३] 'देवाची साक्ष' मध्ये धरणग्रस्तांच्या समस्यांची मांडणी आहे. धरणामुळे उठलेल्या वस्तीचे कारुण्यपूर्ण चित्र या कादंबरीत येते. सदाच्या तोंडून या कादंबरीचे कथानक उलगडत जाते. ही कादंबरी धरणग्रस्तांच्या वास्तव समस्या मांडते. र. बा. मंचरकर म्हणतात त्याप्रमाणे नलगे ग्रामजीवनाच्या वास्तवाकडे "रोमँटिक"[१४] दृष्टीने पहात असले तरी "आदर्श पूजन, परंपरागत मूल्यांचा स्वीकार, पुरस्कार, रंजन प्रधान तंत्राचा अवलंब आणि कृतक काव्यमय भाषा यामुळे या कादंबऱ्यांच्या गुणवत्तेवर मर्यादा पडत असल्या तरी **'देवाची साक्ष'** सारख्या कादंबरीतील बदलते ग्रामीण वास्तव टिपण्याचा नलगे यांचा प्रयत्न दुर्लक्षिला जाऊ नये"[१५] असे रवींद्र ठाकूर म्हणतात.

गो.नी. दांडेकरांच्या **'रानभुली'(१९७८), 'दास डोंगरी राहतो'(१९७८) 'वाघरू'** आणि **'त्या तिथे रुखातळी'(१९७९), 'तुका आकाशाएवढा'(१९८१)** आणि **'तांबडफुटी'(१९८२)** या पाच कादंबऱ्या प्रस्तुत कालखंडात प्रकाशित झालेल्या आहेत.

'रानभुली'मध्ये शहर आणि खेडे यांच्या जीवनशैलीतील परस्परविरोधी ताणाबाणाचे चित्रण आहे. भुरेश्वर या गावचा कॅनव्हास लाभलेली ही कादंबरी निसर्ग आणि माणूस यांच्या संबंधाची कथा सांगते **'तांबडफुटी'** मध्ये स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात खेड्यात येऊ घातलेल्या परिवर्तनाचे चित्रण आहे. **'वाघरू'** आणि **'त्या तिथे रुखातळी'** या दोन लघुकादंबऱ्या आहेत. एका वाघरावर माया करणाऱ्या राजगडवासी बाबूदाची कथा **'वाघरू'मध्ये** चित्रीत झालेली आहे. तर भिवगडाच्या पायथ्याशी असलेल्या एका तीन-चारशे वर्ष पाऊस झालेल्या आम्रवृक्षाखाली जे कल्पकल्प घडले त्याला **'त्या तिथे रूखातळी'** मध्ये दांडेकरांनी शब्दरूप दिले आहे. **'दास डोंगरी राहतो'** आणि **'तुका आकाशाएवढा'** या दोन्ही अनुक्रमे समर्थ रामदास आणि संत तुकाराम यांच्या जीवनावरील चरित्रात्मक कादंबऱ्या आहेत.

महादेव मोरे यांनीही प्रस्तुत कालखंड विपूल कादंबरीलेखन केलेले आहे. मोरे यांच्या **'प्रवाह'(१९७६), 'वेगळा'(१९७७), 'स्टॅन्ड'(१९७८),'आडगर'(१९७८),'झंगाट'(१९७८),'लाईन'(१९८०),'झळा'(१९८०), 'लोफड'(१९८१), 'व्हलम' (१९८८), आणि 'झोंबड'(१९९०),** अशा दहा कादंबऱ्या या कालखंडातील आहेत.

'प्रवाह' मध्ये मोरे यांनी ग्रामीण भागातील नवशिक्षित तरुणाच्या बेकारीचा प्रश्न मांडला आहे **'वेगळा'**ही अनुवादित कादंबरी असून तिच्यातून हिंदी सिनेकलावंताच्या आयुष्याची फरफट अधोरेखित झाली आहे.**'स्टॅन्ड'** ही मोटर धंद्यातील माणसांचे विविधरंगी विश्व उलगडूनकादंबरी दाखवणारी आहे. **'आडगर'** ही वासना आणि गरज यांच्या पाणलोटात अधःपतीत होत जाणाऱ्या अन्शी या तरुणीची कहाणी आहे. **'झंगाट'** मध्ये तरुण मुला-मुलीच्या प्रेमप्रकरणाचा गावातील प्रतिष्ठित राजकारणी स्वतःच्या स्वार्थासाठी कसा फायदा घेतात याचे चित्रण आहे. **'लाईन'** ही कादंबरीही मोटार व्यवसायाशी संबंधित असून " एक ट्रक ड्रायव्हर, त्याला त्याच्या 'लाईन'मध्ये म्हणजे व्यवसायात येणाऱ्या घटना, आयुष्यात येणारी वळणं, मध्येच येणारे घाट तो जिद्दीनं ओलांडतो. त्याचं जीवन लेखक श्री. महादेव मोरे यांनी अगदी जिवंत शब्दात व्यक्त केलं आहे."[१६] **'झळा'** या कादंबरीत परसराम या ग्रामीण सुशिक्षित बेरोजगार तरुणाची जीवनकहाणी आहे. **'लोफड'** मध्ये ग्रामीण भागातील सुशिक्षित तरुणाचा मानसिक कोंडमारा व्यक्त झाला आहे. **'व्हलम'** या कादंबरी विरुपाक्ष चौगुले या मोटर ड्रायव्हरच्या जीवनातील अनाकलनीय अनुभव विश्व आहे. **'झोंबड'** मध्ये निपाणी परिसरातील तंबाखू उत्पादक शेतकरी यांच्या आर्थिक शोषणाचा व आंदोलनाचा प्रश्न आहे."तंबाखू पिकवणाऱ्या शेतकऱ्यांची पिळवणूक वर्षानुवर्षे व्यापारी करीत आले आहेत. पिढ्यानपिढ्या हे असंच चाललं आहे. व्यापारी गब्बर होतो. शेतकरी मात्र आहे तिथेच राहतो. या वस्तुस्थितीचा बरोबर फायदा उठवून नेते म्हणून घेणाऱ्या काही लोकांनी एक आंदोलन घडवून आणलं त्याचीच ही कहाणी."[१७] निपाणी परिसरातील तंबाखू उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या समजून घेण्यासाठी दृष्टीने ही एक महत्त्वाची कादंबरी आहे.

प्रस्तुत कालखंडातील दि. वि. जोशी यांची **'येरझारा'(१९७७)** आणि श्रीपाद काळे यांची **'कातळावरचे पाणी'(१९७७)** या दोन कादंबऱ्याही आवर्जून नोंद घेण्यासारख्या आहेत.

गो.नी. दांडेकरांच्या **'रानभुली'(१९७८)**, **'दास डोंगरी राहतो'(१९७८)** **'वाघरू'** आणि **'त्या तिथे रुखातळी'(१९७९)**, **'तुका आकाशाएवढा'(१९८१)** आणि **'तांबडफुटी'(१९८२)** या पाच कादंबऱ्या प्रस्तुत कालखंडात प्रकाशित झालेल्या आहेत.

'रानभुली'मध्ये शहर आणि खेडे यांच्या जीवनशैलीतील परस्परविरोधी ताणाबाणाचे चित्रण आहे. भुरेश्वर या गावचा कॅनव्हास लाभलेली ही कादंबरी निसर्ग आणि माणूस यांच्या संबंधाची कथा सांगते. **'तांबडफुटी'** मध्ये स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात खेड्यात येऊ घातलेल्या परिवर्तनाचे चित्रण आहे. **'वाघरू'** आणि **'त्या तिथे रुखातळी'** या दोन लघुकादंबऱ्या आहेत. एका वाघरावर माया करणाऱ्या राजगडवासी बाबूदाची कथा **'वाघरू'मध्ये** चित्रीत झालेली आहे. तर भिवगडाच्या पायथ्याशी असलेल्या एका तीन-चारशे वर्ष पाऊस झालेल्या आम्रवृक्षाखाली जे कल्पकल्प घडले त्याला **'त्या तिथे रुखातळी'** मध्ये दांडेकरांनी शब्दरूप दिले आहे. **'दास डोंगरी राहतो'** आणि **'तुका आकाशाएवढा'** या दोन्ही अनुक्रमे समर्थ रामदास आणि संत तुकाराम यांच्या जीवनावरील चरित्रात्मक कादंबऱ्या आहेत.

महादेव मोरे यांनीही प्रस्तुत कालखंड विपूल कादंबरीलेखन केलेले आहे. मोरे यांच्या **'प्रवाह'**(१९७६), **'वेगळा'(१९७७)**, **'स्टॅन्ड'(१९७८)**, **'आडगर'(१९७८)**, **'झंगाट'(१९७८)**, **'लाईन'(१९८०)**, **'झळा'**(१९८०), **'लोफड'(१९८१)**, **'व्हलम'** (१९८८), आणि **'झोंबड'(१९९०)**, अशा दहा कादंबऱ्या या कालखंडातील आहेत.

'प्रवाह' मध्ये मोरे यांनी ग्रामीण भागातील नवशिक्षित तरुणाच्या बेकारीचा प्रश्न मांडला आहे. **'वेगळा'**ही अनुवादित कादंबरी असून तिच्यातून हिंदी सिनेकलावंताच्या आयुष्याची फरफट अधोरेखित झाली आहे. **'स्टॅन्ड'** ही मोटर धंद्यातील माणसांचे विविधरंगी विश्व उलगडून कादंबरी दाखवणारी आहे. **'आडगर'** ही वासना आणि गरज यांच्या पाणलोटात अधःपतीत होत जाणाऱ्या अन्शी या तरुणीची कहाणी आहे. **'झंगाट'** मध्ये तरुण मुला-मुलीच्या प्रेमप्रकरणाचा गावातील प्रतिष्ठित राजकारणी स्वतःच्या स्वार्थासाठी कसा फायदा घेतात याचे चित्रण आहे. **'लाईन'** ही कादंबरीही मोटार व्यवसायाशी संबंधित असून " एक ट्रक ड्रायव्हर, त्याला त्याच्या 'लाईन'मध्ये म्हणजे व्यवसायात येणाऱ्या घटना, आयुष्यात येणारी वळणं, मध्येच येणारे घाट तो जिद्दीने ओलांडतो. त्याचं जीवन लेखक श्री. महादेव मोरे यांनी अगदी जिवंत शब्दात व्यक्त केलं आहे"[१६] **'झळा'** या कादंबरीत परसराम या ग्रामीण सुशिक्षित बेरोजगार तरुणाची जीवनकहाणी आहे. **'लोफड'** मध्ये ग्रामीण भागातील सुशिक्षित तरुणाचा मानसिक कोंडमारा व्यक्त झाला आहे. **'व्हलम'** या कादंबरी विरूपाक्ष चौगुले या मोटर ड्रायव्हरच्या जीवनातील अनाकलनीय अनुभव विश्व आहे. **'झोंबड'** मध्ये निपाणी परिसरातील तंबाखू उत्पादक शेतकरी यांच्या आर्थिक शोषणाचा व आंदोलनाचा प्रश्न आहे."तंबाखू पिकवणाऱ्या शेतकऱ्यांची पिळवणूक वर्षानुवर्षे व्यापारी करीत आले आहेत. पिढ्यानपिढ्या हे असंच चाललं आहे. व्यापारी गब्बर होतो. शेतकरी मात्र आहे तिथेच राहतो. या वस्तुस्थितीचा बरोबर फायदा उठवून नेते म्हणून घेणाऱ्या काही लोकांनी एक आंदोलन घडवून आणलं त्याचीच ही कहाणी."[१७] निपाणी परिसरातील तंबाखू उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या समजून घेण्यासाठी दृष्टीने ही एक महत्त्वाची कादंबरी आहे.

प्रस्तुत कालखंडातील दि. वि. जोशी यांची **'येरझारा'(१९७७)** आणि श्रीपाद काळे यांची **'कातळावरचे पाणी'(१९७७)** या दोन कादंबऱ्याही आवर्जून नोंद घेण्यासारख्या आहेत.

'**येरझारा**'ला विदर्भातील ग्रामीण खेड्याची पार्श्वभूमी लाभलेली असून ही कादंबरी परंपरागत खेड्यात येऊ घातलेल्या परिवर्तनाची चाहूल दर्शविते.श्रीपाद काळे यांच्या '**कातळावरचे पाणी**' मध्ये कोकणातील ग्रामीण परिसराचे चित्रण आहे.या कादंबरीतही परिवर्तनामुळे बदलू पाहणाऱ्या खेड्याचे चित्रण आहे.

१९७५ ते १९९० या कालखंडात लेखकांनी चांगल्या दर्जाची ग्रामीण कादंबरी लिहिण्याचाप्रयत्न केला आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. आनंद यादव : '१९६० नंतरची सामाजिक स्थिती आणि साहित्यातील नवे प्रवाह', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे,२००१ पृ.४१
2. र. बा. मंचरकर : 'ग्रामीण कादंबरी १९६० ते १९८० आणि नंतर', समाविष्ट लेख, 'ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास', (संपा. चंद्रकुमार नलगे) सुरेश एजन्सी, पुणे, १९९६ पृ.४३
3. आनंद यादव : 'नटरंग', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे,१९८०, मलपृष्ठावरील मजकूर
4. सुनीलकुमार लवटे : 'मराठी ग्रंथजगत', आनंद यादव साहित्य विशेषांक(संपा.सुनील मेहता) मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे,१९९९ पृ.१५
5. आनंद यादव : 'माऊली', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे,१९८५, प्रस्तावना पृ.१५
6. पु.ल.देशपांडे : 'झोंबी', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे,१९८७, मलपृष्ठावरील मजकूर
7. सुनील मेहता : 'मराठी ग्रंथजगत', आनंद यादव साहित्य विशेषांक मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे,१९९९ मलपृष्ठावरील मजकूर
8. र. बा. मंचरकर : उनि. पृष्ट-४३
9. भीमराव वाघचौरे : 'बोराडे यांचे साहित्य : स्वरूप आणि आस्वाद', विहित प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९९ पृ. १७२
10. रा.रं. बोराडे : 'चारापाणी ', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९८९, प्रस्तावना
11. द. दि. पुंडे : ललित, ऑक्टोबर,१९८१
12. रवींद्र ठाकूर : 'मराठी ग्रामीण कादंबरी', स्नेहवर्धन प्रकाशन,पुणे, २००१ पृ.७६
13. र. बा. मंचरकर : उनि. पृष्ट-८०
14. तत्रैव पृ.८०
15. रवींद्र ठाकूर : 'मराठी ग्रामीण कादंबरी', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, २००१ पृ. १५२
16. शीला काकडे : ट्रक ड्रायव्हरच्या जीवनावर आधारित लाईन, दै.तरुण भारत, दि. २२ मार्च १९८१
17. शंकर सारडा : एका फसलेल्या आंदोलनावरील तिरकस फलंदाजी, सा.सकाळ १४ डिसेंबर,१९९१

◆◆◆

ISSN 2394-5303

Printing Area

Issue-73, Vol-03, February 2021

International Peer Reviewed Refereed Research Journal

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

February 2021, Issue-73, Vol-03

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

40] शहादा तालुक्यातील माध्यमिक विद्यालयातील इयत्ता सातवीच्या विद्यार्थ्यांच्या इयत्ता
श्रीमती ज्योती मधुकर तांदळे ||176

41] मानवी हक्क व माहितीचा अधिकार
प्रा.डॉ.सौ. विजया विठ्ठल बाविस्कर -नंदुरबार. ||182

42] राष्ट्रसंताच्या साहित्यातील मूल्यसंस्कार
डॉ. मालीनी मो. वडतकर - वर्धा ||184

43] माध्यमिक शाळेतील इयत्ता ९ वीच्या आदिवासी विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास व समायोजन क्षमता यांच्यातील सहसंबंध ....
प्रा. डॉ.सौ.गौरी विजय पाटील /नंदा गेमु वसावे ||186

44] विभावरी शिरुरकर : एक समर्थ स्त्रीत्वादी लेखिका
प्रा. डॉ. चंद्रकांत दशरथ रुद्राक्ष—कोल्हार.तालुका:राहता ||189

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

ISSN 2394 5303 | Impact Factor 7.891 (IIJIF) | Printing Area® Peer-Reviewed International Journal | February 2021 Issue-73, Vol-03 | 0189

44

विभावरी शिरूरकर : एक समर्थ स्त्रीवादी लेखिका

प्रा. डॉ. चंद्रकांत दशरथ रुद्राक्ष
रयत ग्रामीण शिक्षण संस्थेचे कला,
विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय कोल्हार
तालुका राहाता

आपल्या समाजात स्त्रियांचे जीवन हे फार पूर्वीपासून अधिक गुलामगिरीचे आणि पुरुषी वर्चस्वाखाली दबून राहिलेले पहावयास मिळते. तिला आपल्या कुटुंबाच्या समाजात मानल्याने तिच्यासमोर उभ्या राहणाऱ्या समस्या व प्रश्नांना नेहमीच सामोरे जावे लागत असे. तिच्या आरंभ काळामधील उभ्या आयुष्यातील समस्या आजच्या आधुनिक काळात आता नव्या प्रश्नांच्या रूपाने आहे. जुने प्रश्न कालबाह्य झाली असली असली तरी त्यातील अनेक प्रश्न नवी रूपे घेऊन तिला दडपून ठेवण्याचा आणि तिच्या कुटुंबाच्या चार भिंतीच्या आत बंद डांबून ठेवण्याचा प्रयत्न करत असलेले दिसतात. तथापि या प्रश्नांवर मात करून आधुनिक काळातील काही स्त्रिया आपल्या स्वतः वेगळेपण स्वतःचा निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत असलेल्या दिसतात. पण त्यांची संख्या बोटावर मोजता एवढीच आहे. अजूनही पुरुषी दृष्टीकोण बदललेला नाही. त्यामुळे स्त्री शिक्षित झाली काय आणि नाही काय तिला मात्र जीवनातील नानाविध संघर्षांना समस्यांना सतत सामोरे जावे लागते हे मान्य करावे लागते. सगळ्यात महत्वाचे म्हणजे स्त्री ही केवळ आणि केवळ उपभोगाची वस्तू आहे. सबंध समाजाने स्वीकारलेला पुरुषी दृष्टिकोण तिला दृष्टिकोण तिला तिला पुरुषी दृष्टिकोण तिला तिच्या सातत्याने बगल डांबून ठेवण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा ठरतो. अशा स्वतःची जाणीव झालेल्या स्व शक्तीची जाणीव आलेल्या बुद्धीवादी जगात आपल्याही बुद्धीचा वापर करत स्व मेहनतीने पुढे येणाऱ्या स्त्रियांच्या आयुष्यातील चढ-उतार दुःख प्रश्न मराठी साहित्याने मोठ्या प्रमाणात अधोरेखित केलेले दिसते. या पार्श्वभूमीवर मराठी साहित्यात विशेषतः कादंबरी या साहित्य प्रकारातून स्त्रीसमस्यांचे त्यांच्या व्यथा वेदनांचे चित्रण करणाऱ्या लेखक लेखिकांमध्ये विभावरी शिरूरकर यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. तथापि अशा स्त्रीवादी जाणिवेतून लेखन करणाऱ्या अनेक लेखक लेखिकांची वाङ्मय इतिहासाच्या आधारे आजवरच्या एक फार मोठी यादी तयार करता येईल. हे मी मान्य करतो.

मी महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असताना मला विभावरी साहित्याचा अभ्यास करण्याची संधी मिळाली. त्यावरून मला त्यांच्या समग्र साहित्याचे वाचन करता आले. त्यांचे संपूर्ण साहित्य हे स्त्री समस्यांनी ओतप्रोत भरलेले पहावयास मिळाले. विशेष म्हणजे १९३३ ते १९३५ च्या दरम्यानचे हे संपूर्ण साहित्य आधुनिक स्त्रीच्या प्रश्न घेवून पुढे आलेले दिसते. या साहित्याने स्त्रियांच्या समस्यांना कोणीही काळजाचा ठोका चुकवायला लावले नसेल. पण पुरुषी विचारांना परिवर्तनाच्या उंबरठ्यावर नक्कीच नेऊन ठेवले आहे. असे मला त्यावेळी जाणवले. म्हणून मी माझ्या संशोधनाच्या अंगाने विभावरी शिरूरकर यांच्या साहित्याचा समग्र अभ्यास केला. त्याचे पुस्तकही प्रकाशित केले. पण आता नव्याने अभ्यासाची पाने चाळत असताना विभावरी यांच्या साहित्याचे वेगळेपण बरेच काही सांगून जाणारे आहे. हे माझ्या लक्षात आल्याने मी विभावरी शिरूरकर एक समर्थ स्त्रीवादी लेखिका म्हणून त्यांचा वेगळ्या अंगाने विचार करण्याचे निश्चित केले. आणि त्यातून माझा हा संशोधकीय लेख निर्माण झाला. मी सविनय तो आपल्यासारख्या सहृद्य वाचकापुढे अवलोकनार्थ ठेवत आहे.

मराठी साहित्य क्षेत्रात लेखक वाचकांच्या कुतूहलाचा विषय ठरलेल्या विभावरी शिरूरकर यांनी मराठी साहित्यात आजवर उपेक्षित, दुर्लक्षित राहिलेल्या स्त्रीमनाचा वेध घेतला तर आहेच, शिवाय अशा स्त्रियांचे दुःख त्यांच्या व्यथा, वेदना व समस्या यांचा अविष्कार आपल्या साहित्यातून घडविला आहे. त्यामुळे मराठी

साहित्याला देशी भान प्राप्त होऊन ते अधिकात अधिक जीवनाभिमुख आणि वास्तवदर्शी बनले आहे . विभावरी बाईनी त्यांच्या साहित्यातून स्त्रीविषयक विविध प्रश्न अधोरेखित करून त्या सर्वांना त्यांनी समाजासमोर ठेवले .विचारी वृत्तीच्या शिक्षित समाजाला या प्रश्नांकडे नव्या नजरेने पाहण्याच बाळकडू पाजले, असे नक्कीच आपल्याला म्हणावे लागेल . चार घटका सूनलीत करमणूक करणाऱ्या मराठी साहित्याला त्यांनी वास्तव जीवन दर्शनाच्या मार्गावर स्थिर करण्याचा प्रयत्न केला. हे कुसुमावती देशपांडे यांचे मत नक्कीच महत्त्वाचे ठरते .आजच्या काळातील सुशिक्षित स्त्री मोठ्य उमेदीने जो संसार तिने आपलासा केला आहे ,त्या संसारात तिला नव्याने जाणवलेले प्रश्न , त्याच संसारातील तिची जागा, तिचे माणूसपण , तिचे स्थान नेमके काय आहे ?कोणते आहे ?आणि किती प्रमाणात आहे याचा ती विचार करताना दिसते. शिवाय या संसारात तिला माणूस म्हणून जगता येईल काय ? हा तिचा प्रश्न चिंतनीय तर आहेच शिवाय तिने उभा केलेला संसार, संसारासाठी करावे लागणारे अर्थार्जन, तिचे मातृत्व, त्या मातृत्वाने तिच्यापुढे उभे केलेले प्रश्न, या सर्वांमधून तिने जपलेली मूल्य , नव्या आनिक विचारसरणीला सामोरे जाताना जुन्या नव्याच्या वादात सापडलेली तिची मनस्थिती या विविधांगी स्त्री जीवनाचा वेध घेण्याबरोबरच स्त्रीसमस्यांवर प्रकाश टाकणारे स्त्रीवादी साहित्याची विभावरी शिरूरकर यांनी अतिशय समर्थपणे निर्मिती केली आहे . एका मोठ्य अशा संक्रमण काळातील जुन्या नव्यच्या तानात ताणल्या गेलेल्या मानवी मनाचे कलात्मक चित्रण करताना व्यापक समाज दर्शन घडविणे हे विभावरीय साहित्याचे वैशिष्ट्ये म्हणावे लागेल . बाबांचा संसार माझा कसा होणार असे म्हणणारी विभावरी साहित्यातील नाही का माझा संसार माझा कसा होईल आणि त्यामध्ये माझे स्थान काय असेल असा प्रश्न घेऊन वाचकांसमोर उभी राहते त्यामुळेच विभावरी शिरूरकर यांच्या स्त्रीवादी भूमिकेतून निर्माण झालेल्या साहित्याने त्यांचा स्वत:चा असा एक खास वाचक वर्ग निर्माण केला आहे. अशा स्त्रीजीवनाचा व त्यांच्या समस्यांचा सखोल धांडोळा घेणाऱ्या साहित्याच्या कसदार लेखिका म्हणून विभावरी शिरूरकर यांचे नाव घेतले जाते.

विभावरी शिरुरकर : व्यक्ती व परिचय .

विभावरी हे बाळुताई खरे यांचे टोपण नाव नाव नाव .शिरूर च्या मिशनरी स्कूल मधील मधील चित्रकला मिशनरी स्कूल मधील मधील चित्रकला मास्तर श्री अनंत खरे यांच्या द्वितीय कन्या. कृष्णाबाई ,बाळू ताई, बाप्पू, शशी, यशवंत, मनोहर, कुमुद ,कुसुम अशीही एकूण आठ भावंडे. त्यापैकी बाळू ताई या दुसऱ्या क्रमांकाच्या ..त्यांचा जन्म १ ऑक्टोबर १९०५ रोजी कुलाबा जिल्ह्यातील आवास या गावी झाला त्यांचे प्राथमिक शिक्षण शिरूर येथे झाले पुढे १९०५ ते १९२० पर्यंतचा पंधरा ते सोळा वर्षाचा कालखंड त्यांनी शिरूर येथे घालविला एका खेड्यतील त्या काळातील समाज जीवनाची कल्पना केल्यास आपल्याला निश्चितच जाणवेल की त्या काळातील जीवन हे आजच्या सारखे नव्हते अवतीभवती कर्मठ सनातनी विचारांची आणि प्रचंड जाती धर्माचा पगडा असलेली माणसे वावरत होती हिंदू मुसलमान ख्रिश्चन अशा तीन धर्माचे लोक येथे रहात होते येथल्या सनातनी कर्मठ बुरसटलेल्या जातीची बुज राखणाऱ्या व्यवस्थेमध्ये बाळू ताईची शिक्षण फायनल पर्यंत पूर्ण झाले जगाच्या दृष्टीने अल्पशिक्षित असलेल्या वडिलांनी पुरोगामी विचारांमुळे आणि श्री शिक्षणाच्या अट्टाहासापायी बाळू ताईचे आणि त्यांच्या भावंडांची शिक्षण पूर्ण केली वडिलांचा पुरोगामी विचार व सुसंस्कृतपणा त्याची छाप बाळू ताईवर पडली .म्हणूनच तर त्यांचे व्यक्तिमत्व प्रौढ, प्रगल्भ आणि धीरोदात्त बनल. पुढे त्या हिंगणे येथील स्त्री शिक्षण संस्थेत शिक्षणासाठी दाखल झाल्या.

या कालावधीत आपल्या वडिलांना आपली खुशाली कळविण्यासाठी त्या प्रत्येक आठवड्यला पत्र लिहित असे. या पत्राला उत्तर म्हणून वडिलांनी त्यांना पाठविलेले पत्र आणि त्या पत्रात लिहिलेला आशय विभावरी शिरूरकर यांना आपले भविष्य घडविण्यासाठी आणि वाटचालीसाठी मार्गदर्शक ठरत गेला. वडील आपल्या पत्रातून लिहीत असताना म्हणाले, की, '' '' ''तुम्ही गरीब बापाच्या मुली आहात . तुम्हाला नवरा मिळवून देण्या इतपत तो समर्थन नाहीय तेव्हा स्वत:चा जोडीदार स्वत: निवडावा य यासाठी

ही मालतीबाई बहिणीची एक एक उत्तम पुस्तक हे पुस्तक करून शहा मनोहर मासिकातून प्रथम प्रकाशित झाले एका मातेने व्यक्त केलेले आपल्या मुला विषयीचे विचार त्यांना वाढवताना लहानचे मोठे करताना त्यांच्या विषयीचे चिंतन केले ते चिंतन म्हणजे एका मनस्वी मातेचे चिंतन होय हे पुस्तक शंभर हे पुस्तक शंभर पाणी असून यामध्ये अक्षरश: हजारो विचार ग्रथित झालेले आहेत मालतीबाईंनी साठी ओलांडली असली तरी नव्या पिढीकडे नव्या पिढीच्या भावनिक वैचारिक परिवर्तन प्रक्रियेकडे अधिक लक्ष दिलेले आहे याची या पुस्तकातून साक्ष पटत जाते पुस्तकात आलेल्या आशयात आली मुलगा आणि मुलगी वल्लरी यांचे निमित्त करून बदलत्या जीवन प्रवाहाचा एका बुद्धिवादी मातीच्या भूमिकेतून मागोवा घेण्याचा प्रयत्न विभावरी वहिनी या पुस्तकात केलेला आहे मूलत: ललित गद्य असणाऱ्या या लेखनाचे वैचारिकता व चिंतनशीलता हे महत्त्वाचे विशेष आहेत भारतीय संस्कृतीत स्त्रीच्या ठिकाणी सालीनता सेवाधर्म सेवाधर्म इत्यादी कितीतरी गुण मिळवलेले आहेत शिकली तर श्री त्या गुणांनी आणखी आदर्श निर्माण करू शकेल हे सत्य व्यक्त केले आहे आदर्श मातांना मार्गदर्शक ठरेल असे या पुस्तकाची अशी सूचना आपल्याला त्यातून वाचावयास मिळते.

अलंकार मंजुषा :

संस्कृतातील अलंकार शास्त्राचा मोठ्या आस्थेने बाळूताई खरे यांनी आपल्या अलंकार मंजुषा या ग्रंथात अभ्यास मांडलेला आहे. त्यात जवळपास ८० अलंकारांचे त्यांनी संशोधन पूर्वक परीक्षण केलेले आहे. त्यामध्ये चार शब्दालंकार असून उरलेली अर्थालंकार आहेत वेगवेगळ्या पंडितांनी त्या अलंकारांच्या केलेल्या व्याख्यांची परीक्षण पूर्वक निरीक्षण विभावरी बाईंनी या पुस्तकात व्यक्त केलेले आहे. ते नव्या पिढीला [illegible] कसा होईल याचा विचार प्रामुख्याने प्रथम [illegible] लिहून यांना अलंकारांना अलंकार म्हणून [illegible] अलंकार परिणाम करीत [illegible] या ग्रंथात बाळूताई खरे यांनी अलंकारांचे परीक्षण [illegible] पुस्तकात केले आहे. संस्कृतात अलंकार [illegible] विचार करणारा [illegible] या पुस्तकाच्या [illegible] वाचकांना

खुला झाला आहे.

घराला मुकलेल्या स्त्रिया व काळाची चाहूल :

नैतिक शिक्षणाबरोबरच घरगुती उद्योगधंद्याचे शिक्षण की शिक्षण की जे पोटाला काही तरी मिळवून मिळवून देईल ते शिक्षण यापैकी कोणते योग्य आहे ,याचा बारकाईने विचार झाला तर .या स्त्रिया स्वत:च्या बळावर सुसंस्कार घेऊन जगू शकतील ,असा विषय घेऊन मालतीबाईंनी घराला मुकलेल्या स्त्रिया या पुस्तकाचा प्रपंच थाटला या पुस्तकाचा प्रपंच थाटला आहे. स्त्रियांच्या प्रश्नाकडे समाजशास्त्राच्या दृष्टीने पाहिल्यास समाज विरोधी वागणाऱ्या स्त्रिया हा समाजातील बेदिली चा चा हा समाजातील बेदिली चा चा परिणाम आहे असे दिसेल .असे मालतीबाई यांना वाटते. कुटुंब ,शासन, शिक्षण, ग्राम शासन ,व्यायाम शासन, न्यायशास्त्र ,या सर्वांमध्ये व्यक्ती व समाज कसा धरायचा याची पूर्ण जाणीव झाल्याखेरीज आणि सर्वत्र व्यवहार धर्माचे एकत्र शास्त्र आल्याखेरीज कुटुंबाची नवी घडण समाजाला बलिष्ठ करणार नाही ,असा निष्कर्ष मालतीबाई यांनी या पुस्तकात नोंदवला आहे.

वाचकाला मार्गदर्शन समाजकारण :

वाचकाला मार्गदर्शन समाजकारण या पुस्तिकेत मालतीबाई यांनी शालांत परीक्षेपर्यंत शिक्षण झालेल्या आणि विशेषत: ग्रामीण भागात राहणाऱ्या वाचक वर्गाला वेगवेगळ्या विषयांची माहिती करून देण्यासाठी देण्यासाठी वेगवेगळ्या विषयांची माहिती करून देण्यासाठी देण्यासाठी माहिती करून देण्यासाठी वाचन कोणत्या पद्धतीने केले पाहिजे? याविषयीचे मार्गदर्शन केलेले आहे.

संकट ग्रस्त स्त्रियांचे पुनर्वसन :

हा एक आदर्श असा शोधनिबंध आहे अर्थ काम व संस्कृती ही तीन मूल्य मानवाचे जीवन सुस्थिर करत असतात या तिन्ही मूल्यांना अगर अगर त्यातील एखाद्याला काही धक्का निर्माण झाला किंवा पोहोचला तर जीवन डळमळून जाते जाते .घर म्हणजे काय? शारीरिक ,संस्कृती शून्यता ,आणि वासना यांना योग्य लगाम घालून संगोपन करणारी सामाजिक संस्था म्हणजे घर, असे मालती बाईंनी या पुस्तकात म्हटले आहे संकटात सापडलेल्या स्त्रियांना आधार देण्यात समाज

परिणामकारक कलात्मकतेची प्रतीती या नाटकात मी संशय पणे येते येते संशय या नाटकात मी संशय पणे येते येते रमेश यासारख्या परित्यक्ता हिंदू स्त्रीला जाव्या लागणाऱ्या असहाय्य आणि अपमानित जिन्याची जळती जाणीव जातिवंत जातिवंत जाणीव जातिवंत जातिवंत जाणीव जातिवंत जातिवंत जळती जाणीव जातिवंत जातिवंत जाणीव जातिवंत जिव्हाळ्याने पण वस्तुनिष्ठ वृत्तीने या नाटकातून करून दिली आहे हे नाटक चार अंकी असून पुरुष पात्र विरहित आहे या नाटकाचे शीर्षकही अर्थपूर्ण आहे स्त्रियांची हेनारी क्रूर्ता पूर्वक पूर्वक क्रूर्ता पूर्वक पूर्वक पूर्वक छळवणूक हाच विषय या नाटकाच्या केंद्रस्थानी असल्याने शीर्षक अगदी अनर्थ झाले आहे सासू हा वर्ग पारधी असून झाले आहे सासू हा वर्ग पारधी असून बळी जाणार असून हा वर्ग पारद होणारा प्राणी असे या नाटकात मांडले गेले आहे अशावेळी नवरा व समाज हे सुद्धा सुद्धा त्याच्याच बाजूला झुकतात हे विदारक सत्य यात विभावरी बाईनी मांडलेले आपल्याला दिसते चारी बाजूने रखेली म्हणून राहण्याचा निर्धार करते तिची ही वेड्यसारखी जीवघेणी अवस्था पाहून जनाबाई तिला अवस्था पाहून जनाबाई तिला सावरण्याचा प्रयत्न करते व व नाटक संपते पारद या नाटकाच्या प्रयोगाला प्रथम पारितोषिक मिळाले होते यावरून नाटकाचा लोकांवरील प्रभाव लक्षात यावा एकूणच मालतीबाई बेडेकर यांच्या नाट्य लिखाणात या नाटकाला विशेष महत्त्व आहे हे नाटक लेखिकेचे सामर्थ्य व मर्यादा स्पष्ट करते

हादरलेले घर .

विभावरी बाईनी या नाटकास सामाजिक नाटिका असे संबोधले असे संबोधले नाटिका असे संबोधले असे संबोधले आहे हे दोन अंकी नाटक आहे ज्या समाजातील घरे हादरलेली असतात त्या समाजाचे अस्तित्वही हादरलेले असते असते ते कधी कोसळेल नष्ट होईल याचा काही नेम नसतो या दृष्टीने हे नाटक कौटुंबिक आशियाने भरलेले सामाजिक उदबोधनपर नाटक म्हणता येईल यातील प्रश्न कौटुंबिक अस्तित्वाचा आणि सौहार्दाचा आहे त्यामुळे हे नाटक कौटुंबिक नाटकाच्या श्रेणीत ही बसविता येते लेखिकेने या नाटकात आई—वडिलांसाठी विशिष्ट व्यक्तींची नावे न देता आई आणि बाबा अशी तत्कालीन समाजातील रूढ नावे स्विकारलेली आहेत मुलगा व मुलीसाठी गजानन व सुमन ही नावे आहेत पद्मानाई व छबुनाई या आईच्या २ समवयस्क मैत्रीण आहे यामुळे कुटुंबातील चार व्यक्तींच्या जीवनात येणाऱ्या या प्रश्नांना गती देण्याचे कार्य प्रामुख्याने या नाटकाने कथानक करते असे दिसते आपल्या मुलांवर लक्ष देण्यावरून आई—वडिलांमध्ये सारखे मुला देखत तु तु मी मी चाललेले असते. त्यामुळे आपल्याच मुलांना आपले हे घर आपले वाटत नाही .अशा मुलांच्या मनात आई—वडिलांबद्दल काय आदर राहील ?असा प्रश्न घेऊन आलेले हे नाटक शेवटी मुलगा परीक्षा होईपर्यंत मामाकडे राहणार आहे. राहू द्या तिकडेच त्याचा शांतपणे तिकडेच त्याचा शांतपणे अभ्यास तरी होईल या मुद्द्यावर पुन्हा तु मी वर वर मी वर वर येते यातून बाबांच्या वैतागत भर पडते आणि नाटक संपते सारांश चार भिंतींनी आणि एका छप्राने घर बनत नाही तर ते त्यात राहणाऱ्या माणसांच्या एकमेकांवरील प्रेमाने एकमेकांसाठी केलेल्या त्यागाने बन ते असा भाव सूचित करणारे हे नाटक असून ते याच अर्थाने सामाजिक नाटक म्हणून गणले जाते

हिरा जो भंगला नाही :

हे नाटक मालतीबाईनी फ्रेंच नाट्यकृती मादाम मार्सेल मो रेट यांच्या अनास्तासिया नाटकाच्या आधारे लिहिले लिहिले आहे हैदराबादच्या रझाकारांनी सकीना संस्थानात शिरून दंगल केली त्यात ते संस्थान धुळीला मिळाले यामध्ये राजकन्या नंदिनी ही मारली गेली असे सर्वांना वाटते पण संस्थांचे जहागीरदार त्रिंबकजी तिचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करतात त्यांचा डोळा नंदिनी राज्याच्या मिळणार्या संपत्तीवर असतो ते एका मुलीला शोधून तिला नंदिनी राजे बनवतात .वास्तवात तिच खरी नंदिनी राजे असती .नंतर तिला विस्मृति येते ,व ती आत्महत्यचा प्रयत्न करते .तिची आजी दुर्गादेवी तिला ओळखते .आणि तिचा स्वीकार करते .हा कट फुकट गेला म्हणून त्रिंबकजी हळहळतात. नाटकातील सस्पेंस शेवटपर्यंत राखून अखेरी गौप्यस्फोट केलेला आहे .त्यामुळे शेवटपर्यंत उत्सुकता कायताणलीजाते . नाटकाचे संविधानक आकर्षक आहे.

स्वातंत्र्याच्या पार्श्वभूमीचा उपयोग करून लिहिलेले नाटक नाटक आहे. सुनीता चा नवरा श्रीराम या डॉक्टरने डॉक्टरने स्वातंत्र्यसंग्रामात उडी घेतलेली असते. पण घरच्यांना हे माहीत नसते. तो पोलीस स्टेशन उडवून देतो, आणि त्यात स्वत: जखमी होतो .सुनिता श्रीरामाची शुश्रुषा करायला जाते, शेवटी ती देखील त्याच्या त्या कटात सामील होते .आणि आई ला म्हणते ,आमचा संसार हा अलौकिक संसार आहे . तर श्रीरामही आपले मनोगत व्यक्त करताना म्हणतो, देहाच्या जखमेवर मलमपट्टी करणारा डॉक्टर म्हणून घेण्यापेक्षा माणसांना गुलामगिरीतून मुक्त करणारा डॉक्टर म्हणवून घेण्यात मला अधिक वाटेल ,या दोघा नवरा बायकोच्या भावना मालतीबाईंनी अत्यंत हळुवारपणे या नाटकात चित्रित केलेल्या आहेत. सुनीताची नंणंद मालिनी ही कायमची घरी असते. त्यामुळे ती चिडचिडी बनलेली असते. तिचा हा स्वाभाविक चिडचिडेपणा ,दुराग्रही पणा, लेखिकेने अतिशय संयमाने या नाटकात टिपलेला आहे.

कालियुग ग बाई कलियुग :

या तीन अंकी नाटकात एका कुटुंबातील मुलं आईला फसवून प्रेमाचे खेळ खेळतात .आईला वाटतं आपली मुलगी व मुलगा अत्यंत सालस आहेत. त्यांचा तसा मुलांवर मोठा विश्वास असतो. परंतु मुलगी वारीणी व मुलगा राजाराम दोघेही प्रेम प्रकरण करतात. ते उघड झाल्यावर आईला मात्र वाईट वाटते. असे या नाटकाचे कथानक आहे .हे कथानक अजिबात मनाची पकड घेत नाही. विभावरी च्या इतर नाटकांपेक्षा हे नाटक अतिशय असामान्य असे उतरले आहे.

या नाटकांचा एकंदर विचार करताना असे दिसते की, केवळ प्रयोगासाठी हे नाट्य लेखन झालेले आहे. ही नाटके तशी फारशी गाजलेली नाहीत. केवळ महिला संस्था ,महिला मंडळे यांनी ती हौसेने प्रयोगासाठी वापरली आहेत .त्यात विशेष नावीन्य असे काहीही नाही. या नाटकातून त्यांनी स्त्री समस्यांचा प्रामुख्याने विचार मांडलेला दिसून येतो ,एवढेच या नाटका संबंधी आपल्याला म्हणता येईल.

कथा वांड्मय :

स्त्रीमनाकडे लक्ष वेधण्याचा प्रभावी प्रयत्न विभावरी बाईच्या कथालेखनातून झालेली दिसते . आनंदीबाई शिर्के, गिरिजाबाई केळकर ,काशीबाई कानिटकर इत्यादी लेखिकांनी विभावरी बाईच्या पूर्वी स्त्रीमनाच्या व्यथा सांगण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. पण त्यांनी आपल्या मर्यादा ओलांडलेल्या नाहीत. त्यांचे. त्यांचे निवेदन शिष्टसंमत मर्यादा पलीकडे गेलेले नाही. ही मर्यादा प्रथम विभावरी बाईनी ओलांडली . स्त्रियांची विशेषत: प्रौढकुमारी कांची कुचंबना, नव्या समाजजीवनाने निर्माण केलेली दुखे, अतिशय तिखट व काहीशा बंडखोर वृत्तीने त्यांनी मांडली आहेत. ' कळ्यांचे निश्वास ', आणि ' दोघांचे विश्व '' हे दोन कथासंग्रह विभावरी बाईनी लिहिलेली आहेत. अर्थात दोनच कथासंग्रह असले तरी त्यांचा खूप तरी त्यांचा खूप असले तरी त्यांचा खूप तरी त्यांचा खूप बोलबाला झाला आहे.

कळ यांचे नि:श्वास :

या कथासंग्रहात नऊ कथांचा समावेश आहे. हा विभावरी बाईचा पहिलाच कथासंग्रह .या कथासंग्रहातील बहुतेक सर्वच कथांमधून त्यांनी प्रौढ कुमारिका यांचा प्रश्न, त्यांच्या व्यथा ,आणि समस्या चित्रित केलेल्या आहेत. या संग्रहाला डॉ श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांची प्रस्तावना लाभली आहे. त्यात त्यांनी स्पष्टपणे म्हटले आहे की . '' स्त्रियांनी मन मोकळे करुन पण स्व पण स्व जातीविषयी अत्यंत सहृदयतेने सांगितलेल्या गोष्टी फारशा वाचनात नाहीत .प्रस्तुत संग्रहात आलेली लेखिकेची प्रत्येक गोष्ट स्त्रीस्वभाव परिचयाच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाची आहे. कळ्यांचे निश्वास हा कुमारिकांच्या सामाजिक प्रश्नांचा वेध घेणारा कथासंग्रह आहे ''.या समस्या त्यांनी अत्यंत वास्तववादी भूमिकेतून मांडलेल्या आहेत .त्यामध्ये जी दु:ख चित्रीत झालेली आहेत ती अखिल. स्त्री जातीची दुख आहेत . '' कळ्यांचे निश्वास '' मधील ''अविनाश ''ही कथा सोडली तर बाकीच्या कथांमधून विभावरी शिरूरकर यांनी कुमारिकांच्या विविध व्यथा मांडलेल्या आहेत . '' त्याग '' या कथेची नायिका ही उतारवयातील आईबापांची चार भावंडे असलेली कमावती मुलगी लग्न केले तर आईबापाचे कसे होईल या विचाराने ती

लग्न करतच नाही तिची स्त्रीसुलभ प्रवृत्ती दाबुन तिने केलेल्या स्वार्थ त्यागात ती जन्मभर समाधान मानते पण खरच या जन्मभर समाधान मानण्याने तिचेअंतर्मन शांत होईल काय ?त्यात तिला खरोखर समाधान लाभेल काय ? ही शंका तिलाच स्वत:ला सतत सतावू लागते या शंकेला पुढे "बाबांचा संसार माझा कसा होईल " या कथेची नायिका उत्तर देताना दिसतेय तर रूप नसलेल्या आणि हुंडा देण्याची आपल्या आईवडिलांची ताकद नसल्यामुळे स्व जातीत जातीत वर मिळत नसल्यास जातीबाहेर लग्न करण्यास काय हरकत आहे? अथवा असे लग्न करण्यास इतरांचा अडथळा का असावा ? असा प्रश्न " अंत:करणाचे रत्नदिप " या कथेची विवाह उत्सुक नायिका विचारते .तर पुढच्या ' तू आई की दावेदारीण ' या कथेमध्ये आई वाईट चालीची असल्यामुळे मुलीचे भर मांडवात लग्न उधळले जाते. अशा वेळी वेळी. अशा वेळी वेळी मुलीला ' तु आईची दावेदारीण ' असे म्हणावेसे वाटल्यास नवल नाही . रिकाम्या भांड्यांची निनाद ' प्रेम हे विष की अमृत ,प्रेम की पशु वृत्ती. प्रेमाची पारख , ' अशा एकूण चार कथांमधून कुमारिकांच्या प्रेम भावनेच्या विविध अवस्थांमधील विकार ,विचारांची वेगळे चित्रे विभावरी बाईंनी रेखाटलेले पहावयास मिळतात . ' रिकाम्या भांड्यांचे निनाद . मधील नायि का प्रीतीच्या स्पर्शाने स्पर्शाने मोहोऊन पतित होते .ती म्हणते दु:खाने बेचिराख झालेल्या माझ्या मनात विरक्ती शिवाय दुसरे काहीच नाही. स्त्रीपुरुष संबंध कोणत्या पातळीवर असायला हवेत स्त्री पतित झाली तर तिच्या आकांक्षा धुळीला मिळतात. पुरुष मात्र उजळ माथ्याने समाजामध्ये हिंडू शकतात ,फिरू शकतात. बंधनांनी आणि नीती मूल्यांच्या कल्पनांनी स्त्री ही अगतिक बनली आहे .तिला कसे आणि कोणत्या पद्धतीने जखडून टाकले आहे ? याचे नामी आणि बोलके चित्र याशिवाय वेगळे कसे असू शकेल ? हे सांगणे न बरे .अतिशय येथे अतिशय हृदयंगम चित्रण करून विभावरी बाईंनी वाचकांच्या हृदयाला हात घातला आहे . ' ताई हेच बरे सुखाचे संसार ' या कथेत उपवर झालेल्या मुलीच्या भावना लेखिकेने अतिशय तरल वृत्तीने व्यक्त केल्या आहेत .यातील नायिका म्हणते. कोणाला पावित्र्या बद्दल काय वाटत असेल ते वाटू दे पण आई बाप मुलीचे लग्न जगविण्याचा भार स्वत:वर मुलीचे लग्न जगविण्याचा भार स्वत:वर भार स्वत:वर घेतात तेव्हा तिला दाखवताना प्रत्येक वेळी ते तिच्या मनाचे पावित्र्य नाहीसेच करीत असतात. तिला वाटते आईबाप लग्न ठरवीत असताना मात्र क्वचितच एकापासून १०० पर्यंत स्थळांचाही नकार ऐकावा लागतो .प्रत्येक वेळी मुलीचे मन येणाऱ्या भावी वराची व त्याच्याबरोबर करावयाच्या संसाराची चित्रे काढून स्वत: त्यांना आग लावित असते .हीच का पावित्र्याची व्याख्या ! उपवर मुलीच्या लग्नाच्या बाजारात होणाऱ्या अवमानाची ही प्रखर वास्तव विभावरी बाईंनी अत्यंत सहजतेने या कथेत साकारीत केलेले दिसते .एकूणच या कथां विषयी केतकर म्हणतात . त्याप्रमाणे . ' या कथा मधून लेखिकेने वाचकांच्या ताटात प्रेमाचे शास्त्र सढळ हाताने ओतले आहे. कुमारी कांची अशी विविध दु:खे अशी विविध दु:खे विभावरीबाईंनी मोठ्या पोटतिडकीने या कथासंग्रहातून मांडली आहेत .त्यांच्या कथा त्याकाळी इतरत्र अभावाने आढळणारा जिव्हाळा व सहृदय ओतप्रोत भरलेली दिसते .त्यांची भाषा अतिशय सुंदर नेमकी भावना आणि अनलंकृत आहे साध्याच पण प्रत्येक पूर्ण उपमा त्यात येतात ती हळूवार होते तितकीच ती पूर्णही होते तितकीच ती पूर्णही झालेली पहावयास मिळते कथा तील उत्कट आणि प्रांजळ प्रतिपादन त्यामुळे परिणामकारक होते या कथासंग्रह मधील कथांची वेगळेपण नोंदविताना विभावरी शिरूरकर यांच्या साहित्याच्या अभ्यासक डॉक्टर उषाताई शिंदे म्हणतात त्यांच्या कथांमधील सर्व कळ्या कोमेजलेल्या उपेक्षित लोक निंदेने पोळलेल्या व त्यांच्या भोवती असलेल्या परिस्थितीची कोंडी फोडता न आल्यामुळे मनातल्या मनात कुढणाऱ्या आहेत. सगळ्या जणी एकाच दु:खाने पिडीत झालेल्या आहेत. या दु:खांची झळ सोसणाऱ्या आहेत .सगळ्या जणी एकाच या दु:खांची निश्वास त्या टाकीत आहेत ही निश्वासिते म्हणजेच या कथा आहेत.

दोघांचे विश्व :

' दोघांचे विश्व ' या कथासंग्रहातील कथाही

कमी—अधिक प्रमाणात कळ्यांचे निश्वास मधील कथा नायिकाच्याच दुःखाचे कथन करत असलेल्या दिसतात . स्त्रीच्या विवाहपूर्व लैंगिक जिवना विषयीच्या काही कथा या कथासंग्रहात आलेल्या आहेत.

या संग्रहात एकूण नऊ कथा आहेत .या कथांमधील अनुभवविश्व पूर्वीच्या अनुभव क्षेत्रापेक्षा बरेच विकसित झालेले दिसते .केवळ प्रौढ कुमारिकांचे प्रश्न ,त्यांचे विचार, विकार हाताळणारी .कळ्यांचे निश्वास .या कथासंग्रहाच्या लेखिकेची प्रतिमा आता विवाहित स्त्री—पुरुषांच्या विविध जीवन अनुभवावर अनुभवावर स्थिरावलेली दिसते. जबरदस्तीने फसविले गेलेली , व महिला सुधारगृहात आणून टाकलेली . 'मोरणी ' धावत्या जगाचा कानोसा घेऊन जगाच्या चालीत त्याला साथ करण्याची ची उत्कंठा आणि हुरहूर लागलेला . समांतर रेषा ' या कथेमधील एकनाथ बुरुड लहानपणापासून स्त्रीविषयी मनात कटूता बाळगणारा . शिकारी ' मधला गोविंद अशी विविध पात्रे व त्यांचे दर्शन घडविण्यात विभावरी बाईंचीची लेखणी रमलेली दिसते. या संग्रहातील दोघांचे विश्व ही एक दीर्घकथा आहे अ. ना. देशपांडे तिला कादंबरी म्हणूनच संबोधतात . .कळ्यांचे निश्वास ' मधील कथांपेक्षा या कथासंग्रहातील कथांना अधिक कलात्मक घाट लाभलेला आहे .असे त्यावरून दिसते. पण त्यातील उत्कटता मात्र येथे साधलेली दिसत नाही . हेही कबूल करावेसे वाटते. .दोघांचे विश्व . ही दीर्घकथा अनुभवाचे दोन पदर गुंतवण्याचा प्रयत्न प्रयत्न प्रयत्न करते .स्वत:च्या व्यक्तित्वाचा घर संसारात कोंडमारा होतो, म्हणून तगमगनारी स्त्री तिचे समाधान हा या कथेचा एक पदर, आणि तिला अप्रत्यक्षपणे सावरून धरणाऱ्या तिच्या विवाहित स्नेहा बद्दल वाटणारे सूक्ष्म ,अस्पष्ट असे आकर्षण ,हा या कथेचा दुसरा पदर म्हणावा लागेल. हे दोन पदर नीटपणे एकात एक ओवण्यासाठी लेखिकेने अनेक प्रसंग उभारलेले आहेत .पण तरीही कथानकाचे स्पष्टपणे दोन भाग पडत असलेले दिसतात .मात्र ते एकजीव होत नाहीत . त्यामुळे त्यातून व्यक्त होणारे स्त्रीजीवन ढोबळ वाटू लागते. विभावरी साहित्याच्या अभ्यासिका डॉ.उषाताई शिंदे यांनी म्हटल्याप्रमाणे वांङ्मय इतिहासातील आणि स्त्रीमुक्तीच्या वैचारिक लढ्यातील नवे वळण प्रस्थापित करणारा क्रांतदर्शी कथासंग्रह म्हणून प्रस्तुत कथासंग्रहाचे वांग्मयीन व सांस्कृतिक मूल्य येथे नमूद करावे लागते.

कादंबरी वाडा मय :

विभावरी शिरूरकर यांनी १९३४ ते १९९३ या काळात एकूण सात कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत हिंदोळ्यावर विरलेले स्वप्न बळी जाई शबरी उमा अशी त्यांची सुरुवातीची ची कादंबरी निर्मिती आहे खरे मास्तर ही १९९३ स''' प्रकाशित झालेली त्यांची चरित्रात्मक कादंबरी असून ती अखेरची कादंबरी आहे आहे

हिंदोळ्यावर या कादंबरीत परित्यक्ता स्त्रियांचा प्रश्न कादंबरी विषय झालेला आहे तर विरलेले स्वप्न या कादंबरीत श्री आणि पुरुष यांच्या सहजीवनाचा पाया प्रेमात आहे सामाजिक रूढी मध्ये आहे की आर्थिक स्थिती गती मध्ये मध्ये आहे गती मध्ये मध्ये आहे आहे याचा शोध घेण्यात आला आहे.

आपल्या कादंबऱ्यांमधून विभावरी बाईंनी स्त्रीविषयक जीवन आशयाची वास्तववादी मांडणी केलेली आहे . स्त्रीमनाची अनेक मानसिक आंदोलने त्यांनी चित्रित केलेली आहेत. त्यांच्या कादंबऱ्यांचा एकंदर अभ्यास करताना असे अनुमान निघते की, जीवनाच्या समग्र तेला तेला पेलणारा कादंबरीचा विस्तृत चित्र फलक एखाद्या स्त्रीलेखिकेने तितक्याच ताकतीने हाताळण्याची मराठी साहित्यातील पहिलीच वेळ होय .अशा मराठी सारस्वताला प्रेरक पोषक ठरलेल्या त्यांच्या कादंबऱ्यांची पुढील प्रमाणे ओळख करून ओळख करून प्रमाणे ओळख करून ओळख करून प्रमाणे ओळख करून प्रमाणे ओळख करून ओळख करून घेता येईल.

हिंदोळ्यावर :

हिंदोळ्यावर ही विभावरी शिरूरकर यांची यांची पहिली कादंबरी १९३४ मध्ये प्रसिद्ध झाली. नवऱ्याने सोडून दिलेली अचला ही या कादंबरीतील मध्यवर्ती व्यक्तिरेखा आहे . तिची मानसिक कोंडी व आवर्तन अत्यंत भाव व्यवस्थेने विभावरी बाईंनी या कादंबरीत रेखाटलेले आहे. या कादंबरीविषयी डॉ. के. ना .काळे म्हणतात '' हिंदोळ्यावर मध्ये अनेक सामाजिक

प्रश्नाची ,ध्येयाची व कल्पनाची तर्कशुद्ध छाननी केली आहे. त्यामुळे पारंपरिक विचारांच्या व्यक्तींच्या मनाला धक्का बसणे स्वाभाविक आहे. विचारांचे नावीन्य, निरीक्षणाची क्षमता, भाषेची मनोरमता, कल्पनांचा विलास इत्यादी ललित वाङमयाला आवश्यक असणारे गुण त्यांच्या लिखाणात प्रकर्षाने आढळून येतात. या कादंबरीतही ही कथनका प्रमाणेच विभावरी बाईनी स्त्री समस्या चित्रित केली आहे. अचलेचा पती दुर्वेसनी निघाल्यामुळे तिच्या जीवनाचा डाव उधळला जातो . घटस्फोटाचा हक्क नसल्यामुळे हिंदू वैवाहिक जीवनाच्या या कोंडीतून बाहेर पडण्याचा मार्ग तिला उरत नाही. त्यामुळे तिचा अंत :संघर्ष बरेच वर्ष निमूटपणे चालत राहतो. विरागच्या मैत्रीनंतर मात्र तिने परंपरेचे दडपण झुगारून दिले. आपल्या सहज प्रवृत्तीच्या पूर्तीसाठी तिने विरागचा पूर्तीसाठी आश्रय घेतला ,परंतु तेथेही पुन्हा अपत्याच्या भवितव्याच्या विवंचनेमुळे तिचे मन व्याकूळ झाले .ते हिंदोळ्यावर हेलकावे खात राहिले. हे कथानक बरेचसे एक रेखात्मक आहे अचलेच्या व्यक्ती जीवनावरच सर्व लक्ष केंद्रित केलेले दिसते . इतर सर्व पात्रे या व्यक्तिरेखेला पूरक होतील अशाच पद्धतीने चित्रीत केली असल्यामुळे, कादंबरीला एकसुरीपणा आला आहे. मात्र कल्पनानिष्ट वर्णन कुठेही घुसडलेले नाही .त्यामुळे कथा आटोपशीर पूर्ण आणि परिणामकारक उतरली आहे .त्यात एक वेगळाच उत्कट पणा आणि प्रांजळपणा ही भरला आहे .मात्र सर्वांगीण अशा व्यक्ती चित्रणाला प्राधान्य दिलेले दिसत नाही . एका समस्येच्या चित्रणासाठी म्हणूनच हे अचलेचे व्यक्ती चित्र रेखाटलेले आपल्याला दिसते .ते समस्येच्या अंतिम स्वरूपामुळे एकांगी, कृत्रिम झालेले वाटते.

विरलेले स्वप्न :

ही विभावरी बाईंची दुसरी कादंबरी .ही देखील हिंदोळ्यावर या कादंबरी प्रमाणेच अत्यंत आत्मकेंद्रित जीवनाची कथा आहे . या कादंबरीने रोज निशी रूप तंत्राचा वापर करून मनोविश्लेषा लेखनाचे एक नवे तंत्र पुढे आणले आहे. साम्यवादी जाणीवेतून स्त्री—पुरुष समानतेच्या तत्त्वावर आधारलेले कौटुंबिक जीवन कसे असू शकेल याचा अंदाज घेण्याच्या प्रयत्न प्रथमच या कादंबरीने केला .मात्र काळानुरूपतेच्या दृष्टीने या दृष्टीने ही कादंबरी अयशस्वी ठरली ,असे मत कुसुमावती देशपांडे व्यक्त करतात. याचे कारण या कादंबरीला कथानक नाही. त्यामुळे आरंभ,, मध्य शेवट या तंत्रात ही कादंबरी बसत नाही. तर रोजनिशीच्या तंत्रामुळे भावनांची मालिका असे काहीसे स्वरूप या कादंबरीला आले आहे. या कादंबरीतील वैशाख चे व्यक्तिचित्र अंधुक आणि निसत्व झाले आहे. त्याच्या व्यक्तीत्वावर क्रियाशून्यतेचा आरोप घेणे सहज शक्य झालेआहे. आपण एकटेच का बुडावे असे वाटल्यामुळे की काय रोहिणी देखील संदिग्ध शब्दात सादरीकरण व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करते. त्यातच प्रकाशनाच्या प्रक्रियेत काटछाट झाल्यामुळे या कादंबरीचे मूल्यमापन करणे काहीसे अवघड झाले आहे.

बळी :

. बळी 'ही विभावरी बाईच्या सर्व साहित्यातील एक श्रेष्ठ अशी कलाकृती होय. या कादंबरी द्वारे प्रथमच त्यांनी दलित , झोपडपट्टी कामगार ,आदिं मागासलेल्या वर्गाचे प्रश्न हाताळले. देशपांडे म्हणतात मराठी कादंबरी एका वेगळ्या विश्वात बळीने नेली . देशपांडे यांचे हे मत पुरेसे सार्थ आणि बोलक आहे . या तील व्यक्तिदर्शन जसं प्रभावी आहे तसं निवेदनही .ही तारेच्या कुंपणात राहणारे ,गुन्हेगार समजले गेलेले, लोक त्यांची रहाणी, शिव्या, त्यांचे गलिच्छ, ओंगळ जीवन , त्यांचे दारिद्र्य ,आक्रंदन, अडाणीपणा, दैन्य इत्यादींचे घडलेले हृदय वेधक पण वास्तव चित्रण बळीत येते .या सर्व कादंबरीतील जीवन वास्तव असूनही भडक नाही. मोठ—मोठ्या हवेल्या आणि ठेंगणे भुईसपाट झालेली दारिद्री घर ,झोपड्या ,यांच्यातील जमीन—अस्मानचा फरक विभावरी बाई यांनी अत्यंत प्रत्ययकारी पद्धतीने उभा केला आहे. एका वेगळ्याच अनुभव विश्वात वाचकाला या कादंबरीने प्रथमच नेले .माणूस म्हणून जगण्याची संधी समाजाने ज्यांना नाकारली आहे ,अशा जमातीची मन त्यांच्या वेदना ,समजावून घेऊन ही कादंबरी त्यांनी लिहिली आहे. ती जिवंत आणि परिणाम कारक उतरली आहे .प्रभावी शैली . मनाची अचूक पकड घेणारी प्रत्येयकारिता ,यामुळे बळी .चे सामर्थ्य निश्चित नजरेत भरते .त्यातील प्रत्येक पात्रांची व्यथा वाचकाचे मन पिळवटून टाकते

बळी नंतर विभावरी बाईंचे लक्ष स्त्री समस्याकडे वळलेले दिसते. यातूनच जाई कादंबरीचा जन्म झाला. सोनार जातीत जन्मलेल्या शिकून आपल्या सुखी संसाराचं चित्र रेखाटणार्या जाईच्या वैवाहिक जीवनातील विलक्षण समस्या, मनाला चटका लावणाऱ्या अशा उतरल्या आहेत .जाईच्या मनाचे विविध पदर विभावरी बाईंनी या कादंबरीत उलगडून दाखवले आहेत .सर्व बाजूंनी प्रतिकूल परिस्थिती असली तरी तिच्याशी जगून प्रसंगी आपलं सर्वस्व पणाला लावून सुख व समाधान प्राप्त करणारी जाई, तिचा माणुसकीच्या मूल्यांसाठी चाललेला झगडा, स्वत:चे मन मारून मुलांच्या भवितव्याचा विचार करणारी जाई ,अशी तिची विविध रूपे यात आली आहेत .परिस्थितीच्या रेट्यने ती भग्न होऊन जाते .पण आपल्या पायावर उभे राहून ती स्वत:ला आणि मुलांनाही सावरते. ती उन्मळून पडत नाही, कि आगतिक होत नाही. या कादंबरीला सत्याचा आधार आहे .आई वडील असूनही जाई पोरकी होती .आई—वडिलांच्या कुरबुरीत तिच्या बालमनाची हेळसांड होती. तिला मायेचे असे कोणी नव्हतं. अशा परिस्थितीत तारुण्यसुलभ मनातील भावना बंड करून उठल्या. ती सरावर प्रेम करू लागली .या वादळातून तुफान उठलं. तिचं लग्न झालं. तिचा नवरा अशिक्षित. संशयाने पछाडलेला . याव दरम्यान तिच्या संसारवेलीवर दोन फूलं आली. नवरयाच्या संशयी वृतीने तिचा संसारातील वात्सल्याचा रसही आटून गेला. शेवटी जाईने स्वत:चा मार्ग पत्करला. स्वत:चे मन मारून दु:खाशी झगडत झगडत मुलांच्या भवितव्याचा विचार करणारी जाई केवळ दु:खासाठी जन्माला आली. की , दु:ख हाच तिचा स्थायीभाव होता ? ,हा प्रश्न वाचकांना अस्वस्थ करतो. स्त्री मिळवती झाली तरी तिचा कोंडमारा संपला नाही, हे सत्य यातून स्पष्ट होते.

उमा : —

उमा ही कादंबरी विभावरी बाईंनी आकाशवाणीसाठी लिहिली होती . अतिशय रूप सुंदर अशी उमा त्यांना प्रत्यक्ष हिमालयात भेटली होती .उमेच्या कथेचा धागा पकडून मालतीबाईंनी बाकी काल्पनिक कथानक रचले आहे .यातील संपूर्ण वातावरण निर्मिती काल्पनिकच आहे.

आई वडील काका ,यांच्या सुखाला पारखी झालेली उमा एकटी आहे. त्यांचं मायेचे छत्र हरवल्यावर आत्याच्या आश्रयाला गेलेल्या उमेची स्वप्न उधळून जातात .तिला बीज वराशी लग्न करावं लागतं .नंतर नवऱ्याशी न पटल्याने तिने संसाराचा त्याग केला. त्या असाह्य परिस्थितीत ती काय मिळणार होती ? सुन्न झालेल्या संसारापासून सुटका करून घेऊ पाहणाऱ्या अशा स्त्रिया विभावरी च्या वांग्मयात नेहमीच भेटतात .पण त्यांना त्यांच्या समस्येचे नक्की उत्तर सापडलेले असते .असे वाटत नाही. ही अनिश्चितता वास्तववादी म्हणावी ,की लेखिकेच्या मनातील संभ्रम म्हणावा ,मालतीबाईंनी उमेच्या रूपाने एक वेगळी व्यक्तिरेखा निर्माण केली आहे .ती मनाला चटका लावणारी आहे हे मात्र खरे.

शबरी : —

‘शबरी . ही विभावरी बाईची एक एक विभावरी बाईची एक राज्यशासनाचा पुरस्कार प्राप्त स्त्रीसमस्याप्रध ाान कादंबरी आहे .स्त्रियांना आत्मसन्मानाने जगावयाचे असेल तर, त्यांनी शिकले पाहिजे .स्वत:च्या पायावर उभे राहिले पाहिजे पाहिजे राहिले पाहिजे पाहिजे. आर्थिक स्वावलंबन ही स्त्रीमुक्तीची एक प्रमुख दिशा आहे .या प्रश्नांचा जाणीवपूर्वक विचार करून विभावरी बाईंनी शबरी या कादंबरीचे कथानक रेखाटलेले दिसते. उच्च विद्याविभूषित, स्वत: नोकरी करून स्वावलंबनाचा मार्ग अनु सरलेल्या शबरीने स्वत:चा जोडीदार स्वत:च निवडलेला आहे. सुखी संसारात तिच्या संसार वेलीला दोन फळही लागली आहेत. आपल्याच हाताने उभ्या केलेल्या आपल्या संसारात तिला आत्मसन्मानाने जगता येत नाही .रांधा ,वाढा, उष्टी काढा, हीच कामे त्यांना करावी लागतात .केवळ ‘ धान्य पोटात घेऊन झोडपल्या जाणाऱ्या ओंब्या म्हणजे बायका . ‘ अशी तिची स्थिती होते .पुरुषसत्ताक संस्कृतीचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन ,तिच्या संसारात होणारी तिची दमछाक, आणि पुरुषांच्या स्वाभिमानाचे वर्तुळ, तिच्या स्त्रीत्वाला अधिक दुर्बल करण्यापर्यंत मजल गाठते .अशा संसारात आपले स्थान काय ? या विचाराचा वास्तवदर्शी

आलेख रेखाटणारी कादंबरी म्हणून तिच्याकडे पाहिले जाते. शिक्षणात स्त्रियांच्या प्रगतीची दिशा यांनी दाखवली ही गोष्ट एक. असे सत्य आहे आहे. हे कटू सत्य या कादंबरीतून विभावरी बाईंनी प्रभावीपणे मांडले आहे.

खर मास्तर

खर मास्तर ही विभावरी शिरूरकर यांची एक मराठी चरित्रात्मक कादंबरी आहे. मराठीच्या आजवरच्या उल्लेखनीय चरित्रात्मक कादंबऱ्यामध्ये या कादंबरीचा आवर्जून उल्लेख करावा लागतो. खर मास्तर म्हणजे कै. अनंत महादेव खर हे लेखिकेचे वडील आहेत. त्यांच्या आंतर बाह्य मनाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा स्वभाव विशेषांचा घेतलेला शोध म्हणजे ही कादंबरी. सत्यता, कलात्मकता व काल्पनिकता यांचा योग्य त्रिवेणी संगम या कादंबरीत झालेला पहावयास मिळतो. ही कादंबरी साहित्यकृतीचा आशय, तिने अंगिकारलेली कथन पद्धती, तिची संरचना आणि कादंबरी या प्रकाराचे लवचिक स्वरूप इत्यादींच्या संदर्भात मूलभूत स्वरूपाचे इत्यादींच्या संदर्भात मूलभूत स्वरूपाचे अनेक प्रश्न उपस्थित करते. या कादंबरीचे रचना तंत्र हेच तिचे सामर्थ्य आहे. लेखनामागची भूमिका प्रथम नोंदवून चरित्रनायकाच्या मृत्यू प्रसंगातून कादंबरीस आरंभ होतो. चरित्र नायकाचे आत्मकथन मग लेखीचे निवेदन असे या कादंबरीच्या निवेदनाचे स्वरूप आहे.

समारोप :—

हिंदोळ्यावर, विरलेले स्वप्न, जाई, शबरी, बळी, खर मास्तर यासारख्या कादंबऱ्यातून विभावरी शिरूरकर यांनी स्त्री जीवनाच्या विविध समस्या रेखाटलेल्या आहेत. त्यांची भाषा रेखीव, नाजूक, सहज पण तितकीच विविधता पूर्ण आहे. त्यांच्या लेखनात जिव्हाळा ओतप्रोत भरलेला आहे. विवाहामुळे स्त्रियांच्या जीवनात जी गुंतागुंत होते, तिचे भान विभावरींनी या कादंबऱ्यामधून वाचकाला आणून दिलेले आहे. तोवर अव्यक्त राहिलेल्या अशा स्त्री जीवनातील एका प्रभावी, सहज प्रवृत्तीला त्यांनी स्पष्ट अभिव्यक्ती दिली आहे. या सर्व गुणांमुळे त्यांची स्वत:ची निर्मिती आकर्षक तर झालेली आहेच, परंतु तिने मराठी कादंबरीलाही एका नव्या वळणावर आणली. करमणूक करणाऱ्या कादंबऱ्याला वास्तव जीवनात खोलवर डोकावण्यास भाग पाडले. निव्वळ वास्तव जीवन दर्शनाचा विचार त्याचा केला विचार त्याचा केला दर्शनाचा विचार त्याचा केला विचार त्याचा केला परंतु परिस्थितीच्या प्रभावामुळे स्वतःच्या विशिष्ट स्वरूपामुळे व एकटा धर्मीच्या परिणामामुळे त्यांची ही निर्मिती स्वयंकेंद्रित राहिली स्वयंकेंद्रित राहिली निर्मिती स्वयंकेंद्रित राहिली स्वयंकेंद्रित राहिली. त्यांची कादंबरी प्रामुख्याने स्त्रीसमस्येच्या अवती भोवतीच घोटाळत राहिली. त्या रिंगणातून ती बाहेर पडू शकली नाही. परिणामी त्यातून व्यक्त होणारे जीवन एकांगी आणि एकलकोंडे राहिले आहे आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१) कळ्यांचे निःश्वास श्री. व्य. केतकर, प्रस्तावना
२) विभावरी शिरूरकर स्त्रीवादी आकलन उषाताई रावसाहेब शिंदे, अमृत प्रकाशन, कळवण
३) आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास देशपांडे विनस प्रकाशन पुणे
४) प्रतिमा केना काळे सह्या जुलै १९३४
५) पासंग कुसुमावती देशपांडे

❑❑❑

Arts	Fine Arts
Commerce	Cultural studies
Language	Human Sciences
Social Science	Physical Edu.& Sports
Environment	Economics
Journalism	Science
Engineering	Philosophy
Education	Management Studies
Sociology	Political Science
Public Administration	Philosophy
Geography	History
Law and Legislature	Religious Studies
Social work	Photography
Social Psychology	Environment
Information Sciences	Public Relation
Arts & Theatre	Human Geography
Commun.Studies	Radio Journalism
Economics	Languages and Literature
Psychology	Dance & Music
Library Sciences	Painting
Statistics	Performing Arts

Please Visit

WhatsApp 09850203295,07588057808

https://www.facebook.com/gbapug

http://www.vidyawarta.blogspot.com

http://sites.google.com/site/vidyawartajournal

IMPACT FACTOR 7.891 iijif

ISSN 2394-5303

Indexed

Edit By

Dr. Gholap Bapu Ganpat

Parli Vaijnath, Dist.Beed 431 515

(Maharashtra, India)

Cell : +91 75 88 05 76 95

Publisher & Owner

Archana Rajendra Ghodke

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed-431 126

(Maharashtra) Mob.09850203295

E-mail: vidyawarta@gmail.com

www.vidyawarta.com

₹ 400/-

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Vidyawarta®

Peer reviewed Referred International Research Journal

Issue-37, Vol-08 Jan to March 2021

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Jan. To March 2021
Issue 37, Vol-08

Date of Publication
01 Feb. 2021

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat**.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

27] ऑनलाइन दोन वर्षे बी. एड प्रवेश प्रक्रियेत विद्यार्थ्यांना येणाऱ्या अडचणी –एक अभ्यास
डॉ. गोविंदराव शंकरराव कांबळे, सातारा. ||117

28] टोमॅटो उत्पादनातुन रोजगार निर्मीती आणि आर्थिक विकास
प्रा. साहेबराव दौलत निकम, नाशिक ||122

29] भारताच्या नाटयशास्त्रा तील 'लोक' दर्शन
डॉ. सतीश पावडे, वर्धा ||125

30] विभावरी शिरूरकर यांच्या नायिका
प्रा. डॉ.चंद्रकांत दशरथ रुद्राक्ष, कोल्हार तालुका : राहता ||133

31] पंत– साहित्य पर समकालीन प्रभाव
डॉ० अखिलेश कुमार त्रिपाठी, गोरखपुर (यू पी) ||141

32] प्रभावी संदेशवहन कौशल्ये
प्रा.डॉ.सर्जेराव राजाराम कहाळे, जुना जालना ||141

33] सुप्रसिध्द तबला वादक उस्ताद झाकीर हुसेन यांचे सांगितिक योगदान
प्रा. निकिता ब. निर्मळ (शेळके), अचलपूर रोड, परतवाडा ||144

34] शेख महंमद अविंध | त्याचे हृदयी गोविंद||
डॉ.वसंत रघुनाथ शेंडगे, शेवगाव जि.अहमदनगर ||146

35] डॉ. आंबेडकर : एक विकास पुरुष
डॉ. मालीनी मो. वडतकर, वर्धा ||148

36] वैयाकरणसिद्धानकौमुद्यां कारकप्रकरणे वार्त्तिक–संग्रहः
DEBABRATA SARDER ||152

37) १९९० नंतरचे जागतीक नाटयलेखन
डॉ.कालिदास गुडदे, जि. परभणी ||162

38) छत्तीसगढ में भूमि जनसंख्या आकार, वृद्वि एवं वितरण का सामाजिक एवं ...
डॉ. आर. के. पटेल, जिला कोरबा (छ.ग.) ||165

39) भोजपुरी जनमानस में देश–प्रेम की अभिव्यक्ति
उत्तम पटेल & डॉ० विजय कुमार, आजमगढ़(उ०प्र०) ||168

40) श्रीनरेश मेहता की कहानियाँ
डा. एन.पी.नारायण शेट्टी, कुन्दापुर ||171

41) Problems & Prospect in SSI Enterprises in Maharashtra
Dr. M. B. Biradar, Dist Jalna (M.S.) ||174

www.vidyawarta.com/03 _ http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta® Peer-Reviewed International Journal
Jan. To March 2021 Issue-37, Vol-08

30

विभावरी शिरूरकर यांच्या नायिका

प्रा. डॉ.चंद्रकांत दशरथ रुद्राक्ष
प्रवरा ग्रामीण शिक्षण संस्थेचे कला,विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय कोल्हार
तालुका : राहता

****

प्रास्ताविक :

विभावरी शिरुरकर या मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी लेखिका म्हणून सर्वश्रुत आहेत . त्यांनी कथा ,कादंबऱ्या',नाटके .ललित लेखन, भाषांतरित स्वरूपाचे साहित्य,मोठ्य प्रमाणात निर्माण केलेले आहे. त्यांचे भाषांतरीत व अनुवादित साहित्य सोडल्यास बाकीच्या सर्व साहित्यामधून त्यांनी स्त्रीविषयक प्रश्नांचा उहापोहो केलेला दिसून येतो . विशेषत: १९३० ते १९७० या दशकांमधील स्त्रियांच्या व्यथा–वेदना ,प्रश्न, त्यांचे शिक्षण , नोकरी, अर्थार्जन, त्यांनी स्वत:च स्वत:च्या आयुष्याचा निवडलेला जोडीदार ,उभा केलेला संसार , संसारातील मुल बाळ . त्या संसारातील त्यांचे स्थान, स्त्रीला पोतेऱ्या एवढीही नसलेली किंमत, या सर्वांनाच प्रभावीपणे अधोरेखित केलेले आहे .

विभावरी बाईच्या कादंबऱ्यांतील स्त्रीयाही याच प्रश्नांच्या धगीने होरपळलेल्या आहेत .स्वत:च्या संसारात स्वत:लाच किंमत नसेल तर या संसारात राहायचे कशासाठी ? हा प्रश्न घेऊन संसारातून बाहेर पडलेल्या त्यांच्या नायिका, कोणी हिमालया पर्यंत पोहोचल्या , कोणी हरिद्वार येथे गंगेच्या काठावर जाऊन स्वत:ला समर्पित करण्याचे ठरवूनही त्या आत्महत्या करु शकल्या नाहीत . काहींनी नवऱ्याचं घर सोडून दुसरा घरोबा करण्याचा प्रयत्न केला. पण तेथेही अपत्याच्या भवितव्याच्या विवंचनेमुळे त्यांचे मन व्याकूळ होऊन हिंदोळ्यावर हेलकावे घेत राहिले शेवटी त्यांनी स्वत:चा स्वतंत्र मार्ग पत्करला मन मारून , दु:खाशी झगडत , त्या आपला आणि आपल्या मुलांच्या भवितव्याचा विचार करु लागल्या त्यामुळे त्यांच्या नायिका केवळ दु:खासाठीच जन्माला आल्या का ? की दु:ख हाच त्यांचा स्थायीभाव होता ? हा प्रश्न वायकांना अस्वस्थ करतो .

विभावरीबाई या उच्च विद्याविभूषित त्याकाळी एका सुसंस्कारी पुरोगामी विचारसरणी असलेल्या, चित्रकला शिक्षक श्री . अनंत खरे यांच्या कन्या. आपल्या कौटुंबिक जेमतेम आर्थिक परिस्थितीत शहरा सारख्या ठिकाणी, उच्च महाविद्यालयीन शिक्षण देऊन , त्यांना सुसंस्कारीत करुन,त्यांच्या भक्कम अशा पायावर उभ करतात. तुम्हाला तुमच्या आयुष्याचा जोडीदार निवडता येणारी समज तुम्ही घेतलेल्या शिक्षणातून आणि समाजात वावरताना येणाऱ्या सामाजिक अनुभवातून मिळेल . तुम्ही केरु– पोतेरू करायला जन्माला आलेल्या नाहीत .समाजकार्य करू देणारा जोडीदार तुम्ही निवडायला हवा ! अशा सूजाण विचारांच्या वडीलांचे वैचारिक पाठबळ मिळाल्यामुळे विभावरी बाईंचा समाजाबरोबरच स्त्रियांकडे पहाण्याचा दृष्टिकोण पुरोगामी आणि आधुनिक बनला .

अंगी असलेलं विलक्षण पांडित्य ,अफाट व्यासंग ,याच्या बळावर विभावरी बाईंनी समाजातील उपेक्षित, दीनदुबळ्या, लोकांकडे , दु:खी कष्टी स्त्रियांकडे आपली दृष्टी वळविली . समाजात स्त्रियांची होणारी पिळवणूक ,ससेहोलपट ,त्यांचा छळ, त्यांच्यावर होणारे अन्याय ,अत्याचार, त्यांनी स्वत: पाहिले आणि अनुभवलेही . यातूनच त्यांच्या साहित्यिक प्रवासाला सुरुवात झाली त्यांच्या जवळपास सात कादंबऱ्या वाचकांपुढे आल्या त्यातील पहिली हिंदोळ्यावर, दुसरी विरलेले स्वप्न ,तिसरी कादंबरी म्हणजे बळी ,चौथी जाई ,पाचवी शबरी ,सहावी उमा, आणि अखेरची व या सहाही कादंबऱ्पेक्षा वेगळी वाट मळणारी चरित्रात्मक कादंबरी म्हणून जिचा उल्लेख करता येईल , अशी खरे

नंतर, ही कादंबरी लिहून विभावरी बाईंनी आपल्या स्त्री विषयक जाणीवा वाचकांपुढे ठेवल्या आहेत. या कादंबऱ्या तील मुख्य स्त्रीपात्रे म्हणजे त्यांच्या कादंबरीतील नायिका, या समाजातील विविध घटकातील स्त्रियांची प्रातिनिधिक रूपे आहेत . त्या एकूणच मध्यमवर्गीय, सुशिक्षित ,स्त्रियांच्या संसारातील व्यथा–वेदना ,समस्या ,अन्याय–,अत्याचार, मान–अपमान, या सर्वांनाच वाचकांपुढे ठेवतात . आणि त्याला वास्तवाचा दाहक अनुभव अनुभवण्यास भाग पाडतात , अशा या विशिष्ट धगिने पेटलेल्या आणि संसारातून बाहेर पडलेल्या नायिकांचे वेगळेपण टिपण्याचा या निबंधात प्रयत्न केला आहे..

हिंदोळयावर मधील नायिका : – ' अचला '

हिंदोळ्यावर ही विभावरी शिरुरकरांची पहिली. कादंबरी या कादंबरीच्या कथा वस्तूचे तात्विक अधिष्ठान समाजाला न रुचणा –या, न पटणाऱ्या कटू सत्यावर आधारित आहे . पतीपासून विभक्त झालेल्या विवाहित स्त्रीचा मातृत्वाचा हक्क समाजाच्या नीती कल्पनांना नष्ट करता येणे शक्य नाही ,हे ते तत्त्व आहे .या कथेची नायिका आपल्या पतीला सोडून स्वतंत्र व स्वावलंबी होते . तिचे पती इंग्लंडहून आलेले आणि रुपये ५००० हुंडा देऊन विकत घेतलेले असतात . अचलेचा त्यांच्याशी विवाह होण्यापूर्वी पासून होण्यापूर्वी पासून ते विचाराने आणि माणूसपणाच्या मर्यादा झुगारून पशु सारखे अव्यवहारी वागत असलेले दिसतात. अचलेचा विवाह झाल्यानंतर तिला अल्पकाळ का होईना अशा अविचारी, अव्यवहारी पतीचा सहवास लाभला होता. याकाळात खरेतर अचलेला आपल्या पतीच्या बाह्य जगतातील सगळ्याच भल्याबुऱ्या व्यवहाराची माहिती झालेली आहे. पण चुकूनही तिने आपल्या पतीच्या या अव्यवहार्य वर्तनाला पायबंद घालण्याचा प्रयत्न केला नाही .त्याचे हे वागणे भारतीय स्त्रियांच्या मर्यादा स्पष्ट करणारे आहे. लग्नानंतर पतीच्या कोणत्याही व्यवहारात पत्नीने बोलण्याचा अथवा त्या संदर्भात संदर्भात संदर्भात जाब विचारण्याचा किंवा त्याविषयी उपदेश करण्याचा कोणताही अधिकार एकूण समाजात स्त्रियांना दिलेला नाही सहाजिकच स्वस्थ बसून गहण आणि निमूटपणे सहन करणे अशीच एकूण स्त्रियांची मुस्कटदाबी प्रथमपासूनच होत आलेली दिसते.

अचला आणि विनायक राव यांच्या विषयी विवाहातून निर्माण झालेली विषमता दुःख मयता ही अचले पुरतीच मर्यादित असून, तिचे स्वरूप दुहेरी आहे . एक तर तिचे पती हे व्यसनी , दुराचारी, असल्याचा प्रथमदर्शनी आपल्याला साक्षात्कार होतो . .त्यातून ओढवलेले हे दुःख , दुसरे म्हणजे पतीपासून विभक्त होणे ,पती त्याग करणे. या संदर्भात खुद्द विभावरी बाईंनी म्हटलेले आहे की आहे की , बेछूट भासणारे तरुण काय किंवा तरुणी काय कितीही नाही म्हटले तरी अंतकरणात साद घालीत असतात, त्यांना कुणाची तरी आपल्यापेक्षा निराळ्या जातीच्या आपल्यापेक्षा निराळ्या जातीच्या, कुणाच्यातरी हुंकाराची अपेक्षा असते .तितकेच . किंबहुना अधिक अस्थेने ,उत्कंठेने आणि कुतूहलाने दिलेल्या त्या सात्विक हुंकारातच स्त्रीपुरुषांचा आत्मविश्वास व्हावयाचा असतो. तरुण हृदयाला तरुण हृदयानी दिलेल्या हुंकारातच तारुण्याचे खरे मधुमिलन व्हायचे असते. त्याच्या तरुण हृदयाला हुंकार देणारे हृदय तरुण नव्हते, किंबहुना तो हुंकार हि नव्हता . तरूण हृदयाच कुतूहल, त्याची उत्कंठा, त्याचा सात्विकपणा त्यात नव्हता .या विवेचनावरून लेखिका विनायक रावांच्या दुर्गुणापेक्षा त्या दोघांमध्ये असलेल्या मानसिक विषमतेवर अधिक भर देत असल्याचे स्पष्ट होत. कादंबरीतून व्यक्त झालेल्या अचलेच्या प्रथम प्रवेश आणि परिचयातून तिची एकूण परिस्थिती आणि तिच्या भावी जीवनाची रूपरेखा सूचित होते .तिला आपल्या चिमुकल्या भाच्याला बागेत खेळताना आपलं फूल कोणतं म्हणून विचारते ,तेव्हा तिने विचारलेल्या या प्रश्नाला खेळकर पणे दिलेले कृतिरूप उत्तर मोठे विलक्षण आहे. कन्हेरी च्या झाडावरचे झाडावरचे खुरटलेल फुल दाखवून छोट्य श्यामने समाजजीवन आणि एकूण आणि एकूण समाजजीवन आणि एकूण आणि एकूण अचले सारख्या स्त्रियांची जीवन

कहाणी पूर्व स्वभावानिशी आपल्यापुढे साकारीत केली आहे. वास नाही, रंग नाही ,रूप नाही ,प्राणही नाही ,किडलेले, खुरटलेले ते फुल हे माझे माझे प्रतीक आहे .हे खरं असे स्वत: अचला मान्य करते मुळातच ती गतिमान मनाची आणि स्वभावाची आहे .एकूणच परिस्थितीचा, प्रतिकूल घटनांच्या सहाय्याने ही गतिमानता कायम राखण्यात मदतच झालेली आहे .लहानपणीच पोरकी झालेली अचला चुलत्याच्या घरी लहानाची मोठी झाली आहे. अशातच तिचे चुलत्यांनी लग्न करून दिले . विनायक रावांच्या बरोबर सुरू सुरू बरोबर सुरू सुरू झालेल्या तिच्या संसाराचा खेळ चारच महिन्यात उधळला जातो . अचलेच्या तिच्या सासरच्या मायानगरी चे स्वरूप लक्षात येते. विनायकराव तिच्या देखत दारू पिऊ लागले, नको नको त्या बायकांना घरी आणून नरकात लोळू लागले . त्या बायकांची सेवा करण्याचे फर्मान विनायकराव सोडू लागले . तिला मारझोड होऊ लागली ,शेवटी त्या सर्व प्रकाराची शिसारी आल्याने तिने माहेरी येऊन विनायक रावांना नरकाचा मार्ग निर्विघ्न करून दिला. अचलेचे रूपाने संपूर्ण भारतीय स्त्रियांच्या अशा प्रतिकूल परिस्थितीतील वागण्यावर येथे लेखिकेने भाष्य केले आहे. त्यातून तिची मूळ परिस्थिती ,त्यांनी करून दिले लग्न ,आणि शेवटी आपल्या प्रारब्धाची कुणालाही तोशिश लागू न देता, निमूटपणे सहन करणे .यापलीकडे ती काहीही करू शकत नव्हती .हतबल झालेली अचला संसाराचा बघता—बघता डाव उधळला जाऊनही, स्वस्त राहते. त्याविषयी कुठे चकार शब्दही बोलत नाही. हीच भारतीय स्त्रियांची शोकांतिका मोठ्या उत्कटपणे या घटनेतून आपल्यापुढे येते .त्याच्या शांत संयमी स्वभावाबरोबरच तिचा करारी बाणाही आपल्या नजरेत भरतो. शिवाय मनातल्या मनात कुढत राहणे याचेही आपल्याला दर्शन घडते.

अचलेच्या चुलत्याने तिला पुन्हा शाळेत घातली .मोठ्या कष्टाने हिमतीने आणि दूरदर्शी पणाने ती बी.ए .झाली .दरम्यान तिचे चुलते चुलतीही वारल्या. आता तिला माहेरी आधार फक्त भावाचाच उरला .बहिण भावाच्या प्रेमाचा कुणालाही हेवा वाटावा असे, त्याचे एकमेकांवर प्रेम .या भावाशिवाय तिची चुलत बहिण माणिक, मेहुने भाऊसाहेब, आणि त्यांची शाम व कुंदा ही दोन मुले एवढीच तिच्या जिव्हाळ्याची माणसे, त्यांच्या सहवासात राहणे माणिक भाऊसाहेब यांच्याबरोबर गप्पा मारणे, श्याम कुंदा यांच्याबरोबर खेळण्यात वेळ घालवणे ,यापलीकडे तिला दुसरे काम नाही .तसे माणिक आणि भाऊसाहेब यांच्या यांच्या संसारात किती वेळ आणि काळ घालविणे शक्य होते ? आणि एवढे होऊनही त्यांना ते रुचणारे तरी होते का ?याचाही अचलेला विचार करणे क्रमप्राप्त होते

माहेरी आल्या पासून अचलेला विनायक रावांच्या कुकरमाच्या आणि त्यांच्या दुर्दैवी अधोगतीच्या अनेक घटना ऐकायला मिळत होत्या त्यासंदर्भात ती अगोदर कुणात बोलत नव्हतीच पण अंतर्मनातून मात्र तिला विनायक रावांच्या कुकर्माचा उबग येत होता. आता या माणसाचा आश्रय आपल्याला शक्य नाही, व नोकोही .स्वावलंबनाचे जीवन केठण यातच माणुसकी आहे .असा तिने मनाशी ठाम निश्चय केला. त्यामुळेच की काय, विनायक रावांच्या शिक्षेच्या बातमीने तिच्यावर तात्कालिक मन:क्षोभा पेक्षा अधिक परिणाम झाला नाही. अशा परिस्थितीत अचलेला आपल्या भावाच्या आधाराचा विश्वास फार मोठा वाटतो.

अचला कितीही कणखर मनाने आपल्या नवऱ्याचा आश्रय करून स्वावलंबी जीवनाचा मार्ग अनुसरून स्वावलंबी जीवनाचा मार्ग अनुसरून विचारात असली तरी या कणखर मनाच्या पलीकडे तिचं स्त्री पण उभ आहे. निदान समाजात नवर्याने टाकलेल्या किंवा नवऱ्या पासून अलिप्त राहणाऱ्या स्त्रियांना कोणीतरी आपल्या जिव्हाळ्याच्या माणसाचा आधार असावा लागतो. त्या छाया छत्राखाली स्वत:च्या संरक्षणाचा प्रश्न निर्माण होत नाही. वखवखलेल्या नजरेने सावज टिपायला निघालेल्या पुरुषी समाजात तिचा केव्हा आणि कसा बळी घेतला जाईल हे सांगणे कठीण आहे. स्त्री कितीही शिकली, मोठी झाली तरीही तिला या आश्रयाची गरज आजही आहे. याचेच येथे आपल्याला

दर्शन घडते ? त्याच्या धर्मिने काळवडून गेलेले अचलेचे मन माणिक आणि भाऊसाहेब यांच्या मध्ये सहारा प्रेम आपलेपणा आणि सहानुभूती शोधते त्याचे मध्ये गतून जाते पण माणिक आणि भाऊसाहेब यांच्या आयुष्यात आपण अधिकच लक्ष देतोय याची तिला जाणीव झाली त्यातच माणिकने आपल्या मुलाला मारणे अचलेच्या मनावर परिणाम करून गेल त्यावेळी ती आत्मपरीक्षण करू लागली आपले मन भाऊरावाकडे ओढ घेतय असे तिला जाणवू लागले आपले मन कमकुवत आहे व ते सहानुभूती शोधत आहे असे तिला वाटले पण मनाचे हे सामर्थ्य कुणाच्या सहानुभूतीने लादण्यापेक्षा स्वत स्वत च कमावले पाहिजे . असा निश्चय करून तिने नागपूरच्या शाळेत रुजू होण्याचा निर्णय घेतला

सहानुभूती शुन्य जगात वावरताना आत तळमळणारे अचलेचे मन सहानुभूतीचा ओलावा शोधते या भूमिकेतून आपल्याच बहिणीच्या घरी मेव्हण्या बरोबर गप्पा मारताना तिला बरे वाटेल, पण या तिच्या वागण्याचा तिचा कोणताही वाईट हेतू नसताना माणिक ने म्हणजे बहिणीने चिडणे, मुलाना मारणे. तिचा राग राग करणे ,हे मोठे विलक्षण वाटते अचलेने या संदर्भात स्पष्ट कबुली देताना म्हटले आहे पाण्यापासून दुरावलेल्या वेलींची मुळे पाण्याच्या दिशेने वाढू लागतात, ती त्यांची सहज प्रवृत्ती आहे .मनुष्याचे मन तसेच आहे .सुखाचा ओलावा जेथून मिळेल त्या दिशेला वळून नकळत सुखाचे शोषण करीत असते.परिस्थितीने रापलेल्या कोळपून गेलेल्या अचलेच्या हळुवार गतिशील मनाला सहानुभूतीची आणि आश्वयाची गरज होती . मायेचा ओलावा शोधण्याचा तिचा हा प्रयत्न माणिकला खटकणे सहाजिक आहे.

आपलीच वहीण आपल्याच बहिणीकडे या भयाकुळ. संशयी नजरेने जेथे पाहते .तेथे बाह्यविश्वाचे काय? येथे तर ओरबाडणारे हात, घायाळ करणाऱ्या नजरा. यानी खच्चून भरलेली ही बाह्यव्यवस्था परिस्थिती याचा येथे आपल्याला साक्षात्कार होतो त्यातूनच अचलेचे बहिणीकडे व भाऊ साहेबाकडे येणे कोणत्या पातळीवरचे आहे याचीही कल्पना येते

बाबाचे म्हणजेच भावाचे अचले वर कितीही प्रेम असले तरी तरुण हृदयाना आपल्यापेक्षा आपल्यापेक्षा निराळ्या जातीच्या कुणाच्यातरी हुकाराची जी अपेक्षा असते ती तिच्या बहिणी प्रेमाने प्रेमाने बहिणी प्रेमाने प्रेमाने कशी पूर्ण होणार स्वत ची जीवन सहचारिणी शोधून काढून तरुणाने खरे विलन करून घेण्यास बाबा उत्सुक होता असलेला हे समजत होते पण भावाचे आपल्यावरील प्रेम कमी होतय असे ही जाणवत होते पूर्वी बाबा तिला नोकरी करू देत नव्हता. पण .आता विचारले तर. पहा बुवा. तुझा तू विचार कर ! तुला इतकच वाटत असेल तर ,मी नाराज करीत नाही नाही तुला .असे म्हणू लागला .त्यामुळे आपण भावापासून दुरावत आहोत ,हे तिला जाणवू लागले.

अशी भावाकडून आणि मेहुणा व बहिणी कडूनही बहिणी कडूनही कडूनही कडूनही भावनिक मानसिक, आघात झालेली अचला सहानुभूतीच्या शोधार्थ आपल्याच मायेच्या माणसांना सोडून नागपूरला जाणे पसंत करते जाणे पसंत करते. स्वत:च्या समाधानासाठी नाही तर ,सहानुभूती शून्य, व्यवहारवादी जगात राहून, तिला स्वत:ला गुरफटून पडायचे नव्हते .अनेकांच्या मान ,अवमान, अपमान, आणि अवहेलनेने भरलेल्या उपकाराच्या ओझ्याखाली राहणे ,तिला पसंत नव्हते. म्हणून स्वत:च्या स्वावलंबीत्वासाठी ,कुणाच्याही आधाराची अपेक्षा न करता ,नोकरीच्या नव्या गावी जाण्यात तिला वेगळेच समाधान लाभणार होते वेगळेच समाधान लाभणार होते .त्यादृष्टीने तिचे मन झेपावत जाते. असे आपल्याला या ठिकाणी म्हणावेसे वाटते.

नव्या व्यवसायामुळे अचला स्वावलंबी झाली. तिचा वेळ शाळेच्या कामात जाऊ लागला आपण करीत असलेले विद्यादानाचे कार्य आपल्या वैयक्तिक जीवनाच्या परिपूर्ती पेक्षा अधिक उदात्त आहे अशी ती आपल्या मनाची समजूत घालीत होती .स्वाभाविकच विद्यार्थिनी व त्यांच्या पालकात तिचे चांगले नाव झाले तर सहअध्यापिका पैकी

काहींची ती आवडती झाली. राधिकेची व तिची मैत्री जमली. पण तिच्या मनाची संतुष्टता, तळमळ मात्र शांत झाली नाही .तिच्या साद घालणाऱ्या हृदयाला दुसऱ्या हृदयाला दुसऱ्या कोणाच्या तरी हुंकाराची असणारी आवश्यकता अजूनही अपूर्णच राहिलेली होती होती .अचला अशा मनस्थितीत असतानाच, तिची व विरागची राधिकेच्या घरी ओळख झाली .विरागला आपल्या संबंधी कुतूहल आहे, हे अचलेने विरागच्या दृष्टीतून ओळखले होते .तिलाही त्याच्याबद्दल कुतूहल होतेच, पण स्त्री पुरुषांच्या स्नेहसंबंधाकडे समाज कोणत्या दृष्टीने पाहतो ? याचा तिला मानिकच्या मत्सरी वर्तनाने अनुभव आणून दिला होता. त्यामुळे विरागच्या मैत्रीच्या स्वरूपाबाबत तिचे मन काय करावे आणि काय नाही अशा कैचीत अडकले. पण एक दिवस ,ती दोघेही एकमेकांशी बोलली. जवळही आली ,

ज्या विनायकरावांच्या बरोबर आयुष्यभराची गाठ बांधली होती ,त्या विनायकरावाना त्यांच्या बाहेरख्याली स्वभावामुळे आणि त्यांच्या दुर्व्यसनामुळे दूर सारणारी अचला विराग सारख्या वकिलाशी आपला संबंध तितक्याच तत्परतेने जोडते येथे असल्याचे मन पूर्वीच्या आर्य श्री यांसारखे पती फक्त नाही ती सुशिक्षित बुद्धिमान नाही ती सुशिक्षित बुद्धिमान आणि सामाजिक दृष्ट्य जबाबदार अशा घटकातील आहे तिने विराग बरोबर जोडलेला स्नेहभाव हा पूर्ण विचारांती घेतलेला तिचा निर्णय आहे त्यामुळे निश्चितच तिने उचललेले हे पाऊल अशा कोंडीत आणि कात्रीत सापडलेल्या स्त्रियांना घटस्फोटाची कोणतीही संधी उपलब्ध नसल्याने तो किती गरजेचा आहे याची जाणीव करून देतो

अचला जेथे शिक्षिका म्हणून नोकरी करत होती ,तेथे तिच्या बरोबर अनेक स्त्रिया होत्या.. त्यात दोन विधवा ,लग्न ठरलेली राधिका, सात कुमारिका ,या सर्वांमध्ये विवाहित असूनही परीत्यक्तचे जीवन जगणारी अचला ही होती. त्या प्रत्येकाचे पुरुष विषयक विचार निश्चितच त्या प्रत्येकीच्या अनुभवावर अवलंबून असणे अपरिहार्य होते . त्यामुळेच की काय अचला व विराग यांच्या मैत्रीबद्दल सहाध्यापिकामध्ये चर्चा सुरू होते. या चर्चेचे सूर तिला अस्वस्थ करणारे असतात. प्रत्येक गोष्ट तर्का पेक्षा भावनेशी जोडून पाहणारी अचला, कितीही नाही म्हटले तरी सह अध्यापकांच्या बोलण्याने विराग पासून दूर जाण्या ऐवजी त्याच्या अधिकच जवळ जावू लागली. विवाहित स्त्रीचा पती व्यतिरिक्त अन्य पुरुषांशी कोणत्याही प्रकारचा स्नेहसंबंध समाजाकडून निंद्य मानला जातो, याची अचलेला जाणीव होती .विवाहित असूनही पत्नी पदाला पारख्या झालेल्या अचलेला तिच्या नैसर्गिक स्त्रीभावना व मातृ भावना परिपूर्ण करून घेणे शक्य नव्हते .रूढ कल्पना आणि समाज व्यवस्था यांच्या पलीकडे जाऊन हा धाडसी निर्णय घेणे तिच्या दृष्टीने तिला महत्त्वाचे वाटते. म्हणूनच या नीती, कल्पना, रुढी, संकेत यांनी आपली गळचेपी होणार आहे ,याची सतत जाणीव होते. ती तिला स्वस्थ बसू देत नाही .तरीही मनाची पूर्ण तयारी करणे तिच्या दृष्टीने महत्त्वाचे होते .

त्यातच सुट्टीत ती भावाकडे जाते, तेथे मोलकरीन राजाईने आपला पहिला नवरा जिवंत असताना दुसऱ्या बरोबर पाठ लावण्याची घटना तिला कळते ,या घटनेने अचलेला अस्वस्थ केले तिच्या बुद्धीला हलवून सोडले साधिकेचे दरम्यान लग्न होते तिला मूल दरम्यान लग्न होते तिला मूल होते राधिकाचे अकस्मात लग्न होणे त्यानंतर तिला मूल होणे तिचे घरी येणे योगायोगाने त्याची आणि तिची गाठ भेट होणे याही घटनेने तिला पुरते घेऊन टाकले तिच्या एकलेपणाची तिला वावगे वाटू लागले माणिकच्या मुलांबरोबर खेळताना ही तिची मानसिकता खचून जाते त्यातूनच तिची संतुष्टता वाढत जाते स्वभावताच गतिमान मनाची अचला या घटनांनी विरारचा आश्रय अधिक जवळ करते असंतुष्ट तिची नेमकी मर्म उलगडणारा आणखी एक प्रसंग म्हणजे माणिक केव्हातरी मरणार मी ही केव्हातरी मरणार मरणार केव्हातरी मरणार मरणार ही केव्हातरी मरणार मरणार केव्हातरी मरणार मरणार मी ही केव्हातरी मरणार मरणार केव्हातरी मरणार मरणार ही केव्हातरी मरणार मरणार केव्हातरी मरणार मरणार पण माणिक

जगली तरली आणि तिने आपला तसा जगावर उसा उमटवून उवला माणिक गेली तरी तिच्या जीवन रसाची गंगा ह्या श्याम मुकुंदाच्या रुपाने जगात राहील. पण मी ! मी मेले तर माझे रुपानं जगात राहील. पण मी मेले तर माझे सर्वस्व जाईल मग आता तरी मी कशाला जगते आहे मी जगले पाहिजे. नुसती अचला जगात जगून गेली असं नाही. अचलेची जात जगून गेली पाहिजे माझ्या हाडामासाची. माझ्या प्रवृत्तीची प्रतिष्ठापना जगात झाली पाहिजे असे तिला वाटू लागते अशा एक ना अनेक घटनांनी त्याच्या अंतर्मनात प्रचंड वादळ निर्माण होत. तिला मातृत्वाची ओढ लागते. भावभावनाची ही ओढाताण थाबविण्यासाठी विरागचा सहवास पत्करायचे ठरवून तिने त्याला एक पत्र लिहिले ,पण ते पाठविण्याच धाडस तिला झाले नाही. शेवटी आपल्या नोकरीचा राजीनामा देऊन ती सरळ विराग जवळ राहायला आली. जवळपास दहा वर्ष अचला निग्रहाने एकाकीनी बनून राहिली. पण अखेरीला मातृत्वाच्या ओढीने ,सामाजिक बंधने झुगारून ती विराग जवळ पत्नीच्या नात्याने राहू लागते .या संबंधातून तिला गर्भधारणा होते .पण त्या मुलाच भवितव्य काय ? त्याचे समाजातले स्थान कोणते ? इत्यादी प्रश्नांनी तिचे मन व्यग्र होते. दु:खी कष्टी झालेले तिचे मन तिला अधिक असमाधानी बनवते

आपल्या सुखासाठी आपण विरागला संकटात लोटले त्याचा सामाजिक दर्जा हिरावून घेतला .असे देखील तिला वाटू लागले. त्याच्या मनाची अशी ही एक ना अनेक ,कितीतरी स्थित्यंतरे लेखिकेने येथे चित्रीत केलेली आहेत .त्यातून तिची असतृष्टता, गतिमान स्वभाव ,आपल्या पुढे येतो. वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि सामाजिक कल्पना यांच्या विरोधामुळे तिचे आयुष्य अनेक समर प्रसंगांनी भरले जाते .अशा परिस्थितीत स्वावलंबन आणि व्यक्ती स्वातंत्र्य यांच्या आधारावर सामाजिक जीवनाचा मार्ग चोखाळत असते.

अचला ही या कादंबरीची नायिका कुमारी .अथवा विधवा नाही. तर ती एक परित्यक्ता आहे. मध्यमवर्गात त्याकाळी अशा परित्यक्ता स्त्रिया बऱ्याच दिसत असत ही नायिका सुशिक्षित असून ती स्वतंत्रपणे जीवन जगण्याचा प्रयत्न करते पण तिच्या मनाचा रितेपणा कमी होत नाही तिचे विराग नावाच्या तरुणावर प्रेम जडते पण ते प्रेम सफल होण्याची शक्यता नसते .कारण हिंदू विवाहित परित्यक्ता स्त्री म्हणून ती आपल्याला भेटते नवऱ्याची तिच्यावर कायदेशीर सत्ता असते त्याची तिला सहानुभूती मिळत नाही ,समाजही त्याबाबतीत काही करणे शक्य नसते . स्त्री जीवनाची सार्थकता आणणाऱ्या मातृत्वाची तिला ओढ लागते .पण तिची ही इच्छा पूर्ण होणे शक्य नसते. कारण ती विवाहित स्त्री आहे. मध्यमवर्गीय विशिष्ट वातावरणात वावरणाऱ्या स्त्रीचे जीवन किती कारुण्यपूर्ण, दु:खी असते, ते यातून आपल्याला पहावयास मिळते .अचला परित्यक्ता असली तरी ती शिक्षण घेऊन आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होते .पण शिक्षण आर्थिक स्वातंत्र्य ,मिळूनही ती दु:खीच राहते .कारण बुद्धीच्या जोरावर मिळविलेले यश व पैसा तिच्या एकलेपणाला उपयोगी ठरत नाही. मातृत्व पदाची दुर्दम्य इच्छा तिला अस्वस्थ करते .या बेचैनीतुंन मुक्तता करून घेण्यासाठी कधी ती भावाचा आधार घेते तर कधी मेव्हण्याचा बौद्धिक सहविचारात समाधान मानण्याचा प्रयत्न करते. कधी शाळेच्या कामात स्वत:ला गुंतवून टाकते तर कधी धर्म कर्मात स्वत:ला गुंतवीते .पण विरागशी संबंध जडल्यावर तिची श्रद्धा सगळ्यावरून उडते. यापुढे आत्मवंचना करणे व्यर्थ आहे ,असे ठरवून परंपरागत वैवाहिक नीतीचे बंधन झुगारून देऊन, पहिला पति जिवंत असताना ती निर्भयपणे विरागची पत्नी होऊन राहू लागते. नंतर मात्र अपत्याच्या प्राप्तीची चिन्हे दिसू लागताच पोटातल्या गोळ्याची तगमग सुरू होते. हा समाज आपल्या पोरक्या पोरामागे लागेल. असे भेसूर चित्र तिच्या डोळ्यापुढे उभे राहते. आणि ती भयभीत होते . अचलेच्या व्यक्तिचित्रातून अशा दुर्दैवी स्त्रियांची दारुण स्थिती आणि घटस्फोटाची आवश्यकता लेखिकेने सूचित केली आहे .ब्राह्मण व तत्सम जातीत घटस्फोटाची चाल नसल्यामुळे स्त्रियांची दुरवस्था होते कोंडी होते .. अचलेच्या झगडण्यात केवळ घटस्फोट महत्त्वाचा नाही ,तर नको असलेल्या पुरुषाला

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal
Jan. To March 2021
Issue-37, Vol-08

नाकरण्याबरोबरच हवा असलेला पुरुष हक्काने मिळविता आला पाहिजे, ही जाणीव प्रबळ झाल्याचे दिसते .त्यातूनच तिचा स्वत:च्या नैसर्गिक इच्छेप्रमाणे जगण्याचा प्रयत्न जाणवत राहतो.

सारांश, विभावरी शिरूरकर यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण एका पुरोगामी विचारांच्या आणि आधुनिक समाजात घडलेल्या मास्तराच्या घरात झालेली आहे. त्यांनी केलेल्या संस्कारामुळे विभावरी बाईचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण पुरोगामी झाला आहे. एक माणूस म्हणून म्हणून तिला समाजाने संबोधले पाहिजे .केवळ रांधा वाढा खरकटी काढा एवढ्यपुरतै तिचे संसारातील स्थान नाही .तिलाही मन आहे. भावना आहे .अपत्यप्राप्तीची आसहे निसर्गाने बहाल केलेल्या मातृत्वाला मुकावे लागू नये, बाईचे बाई पण पण खऱ्या अर्थाने मातृत्वा दडलेल आहे .शेवटी पैसा पद प्रतिष्ठा या गोष्टी भावने पुढे रित्या आहेत.

संदर्भग्रंथ

१. मराठी कादंबरी:तंत्र आणि विकास,बापट गोडबोले.
२. प्रतिभा साधन, ना.सी.फडके.
३ मराठी स्त्री, दू.का. संत.
४. मराठी कादंबरीचे पहिले शतक, कुसुमावती देशपांडे.
५. अष्टनायिका, मालती दांडेकर.
६. आधुनिक मराठी वाङ्मायचा इतिहास, डॉ. अ. ना.देशपांडे

❑❑❑

31

शाश्वत विकास काळाची गरज

प्रा.डॉ.बी.आर.शिंदे
(वाणिज्य विभाग)
कै.रमेश वडपुडकर महा.सोनपेठ जि.परभणी

प्रस्तावना:—

शाश्वत विकास म्हणजे भविष्यकाळात टिकून विकास या संकल्पनेचा उगम १९६० च्या दशकात झाला. ही संकल्पना नैसर्गिक संसाधनाचा वापर व त्यापासून निर्माण होणारे दुष्परिणाम यांशी संबधित आहे. जगाचा सर्वागिन विकास म्हणजे आर्थिक विकास हा नैसर्गिक साधन संपत्तीवर अवलंबून असते. परंतु नैसर्गिक साधन संपती नैसर्गिक निर्मिती असल्यामुळे त्या मर्यादित असतात. म्हणून त्याचा परिणाम भविष्यकालीन विकासावर होतो. तसेच उत्पादनाची प्रक्रिया राबवताना पर्यायवरणाची हानी होते. त्याचा परिणाम आर्थिक विकासावर होतो. म्हणून आर्थिक विकासाची गती सारखी ठेवण्यासाठी संसाधनाचा योग्य वापर केला पाहिजे आणि पर्यावरणाचा हस टाळला पाहिजे. तरच देशयात शाश्वत विकास होऊ शकतो. विसाव्या सतकाच्या उतराध्रात पर्यावरणाचा र्हस व पर्यावरणाचा असमतोलामुळे देशाच्या आर्थि विकासात मोठ्य आडचणी निर्माण झाल्या. १९९० च्या काळा नंतर विकासाचे नवनवे आयात उदयास आले. जागतिक स्तरावर विकास करताना तो केवळ वर्तमान पिढीसाठि नाही तर भावी पिढीसाठी शुद्धा पूरक असला पाहिजे अशा विचार प्रवाह पुढे आला.

रोयेल कलर्सन यांनी the silent spring हे पुस्तक १९६२ मध्ये प्रकासीत केले या पुस्तकात ककज या कीटकनासकमुळे होणार्या वन्यजीवना विषयी विचार मांडले आणि पोल ई हर्लीच यांनी आपल्या Popularion Bomb हे पुस्तक १९६८ मध

Pay U Money
Online/Net Banking
Debit Card/Credit Card

PAYTM Payment Accepted here
7588057695
9850203295

आपण सर्व शिक्षण विभाग कर्मचाऱ्यांना विनंती की कृपया आमच्या यूट्यूब शैक्षणिक उपक्रमास विद्यावार्ता नावाने सादर करीत आहोत. विद्यावार्ता या चॅनेलच्या माध्यमातून शैक्षणिक माहिती , अध्यापन विषयक व्हिडीओ ,शिक्षण क्षेत्रातील नवीन नियम यांची माहिती देण्याचा प्रयत्न करीत आहोत. तरी आपण या दर्जेदार आणि आपल्या व्यावसायाशी सबंधीत **youtube** चॅनलला सब्स्क्राइब करा आणि इतर सहकार्याना देखील शेअर करा

Watch us on YouTube
https://goo.gl/dk5tXx

Edit By
Dr. Gholap Bapu Ganpat
Parli Vaijnath, Dist.Beed 431 515
(Maharashtra, India)
Cell : +91 75 88 05 76 95

Indexed

IMPACT FACTOR 7.940 IIJIF

Publisher & Owner
Archana Rajendra Ghodke
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed-431 126
(Maharashtra) Mob.09850203295
E-mail: vidyawarta@gmail.com
www.vidyawarta.com

₹ 400/-

ISSN-2319 9318

www.vidyawarta.com

Impact Factor

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

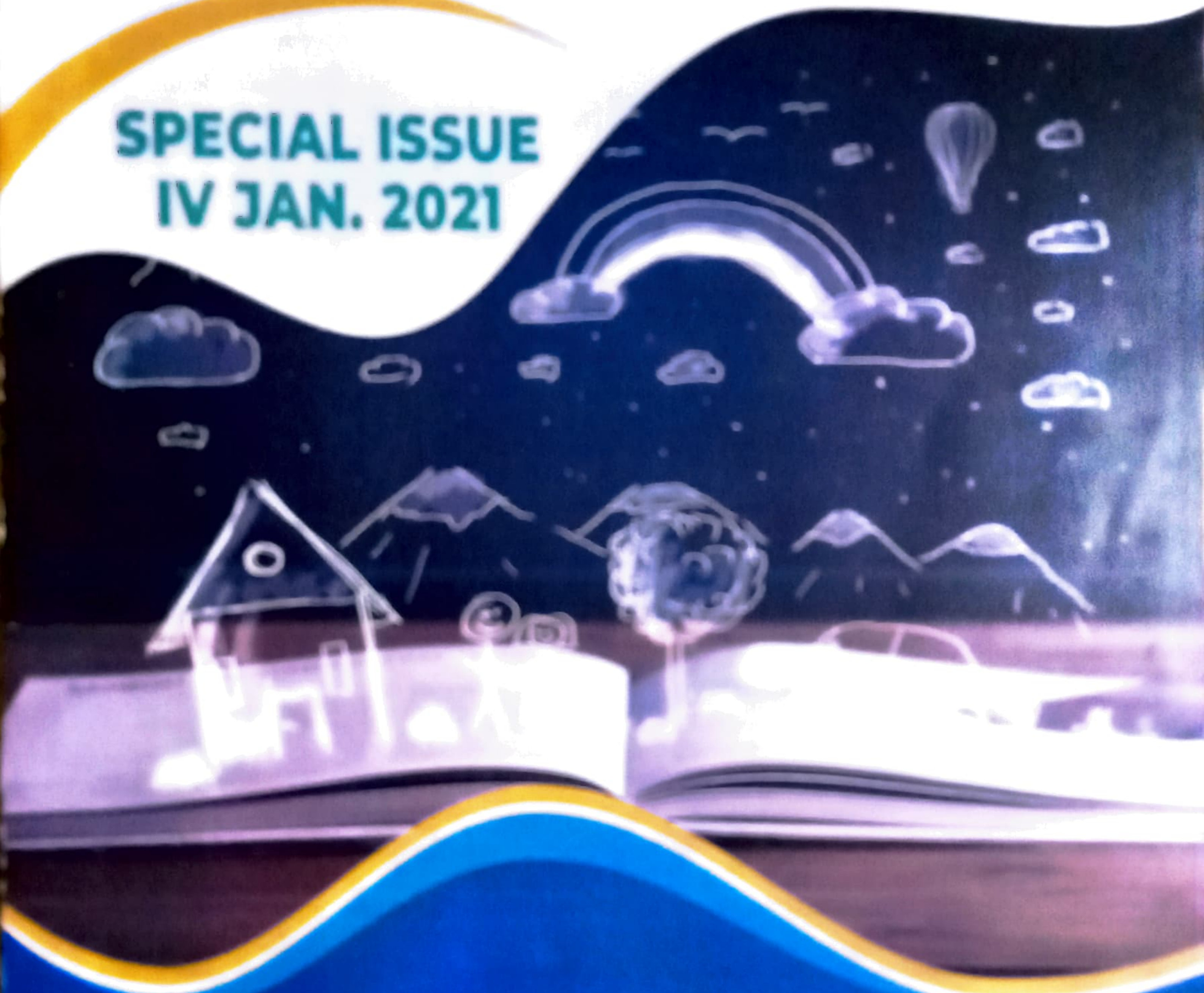

SPECIAL ISSUE
IV JAN. 2021

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

www.powerofknowledge.co.in
E-mail : powerofknowledge1@gmail.com

Editor
Professor Dr.Sadashiv H. Sarkate

RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor
Dr. Sadashiv H. Sarkate

• Mailing Address •
Dr. Sadashiv H. Sarkate
Editor : POWER OF KNOWLEDGE
Head of Dept. Marathi
Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)
Cell. No. 9420029115 / 7875827115
Email : powerofknowledge3@gmail.com /
shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-
Annual Subscription: Rs. 1000/-

26	मराठी नाटकाचे बदलते तंत्र	डॉ. विकास बापूराव बद्रे
27	'समकालीन मराठी दलित कथेतील विद्रोह"	प्रा. युवराज धबडगे
28	दत्ता भगत यांच्या नाटकातील भाषिक परिवर्तन एक अभ्यास	प्रा. डॉ. व्यंकट दिगंबरराव कोरेबाईनवाड
29	मराठी दलित साहित्याची सामाजिक भूमिका	प्रा. नवाजी गंटलाल घान
30	पाऊस पाणी : ओल्याचिंब अनुभवाचा थेट आविष्कार	प्रा. रेखा व्ही. इंगाले
31	व्यवहारभाषेतील आधुनिकीकरण	डॉ. प्रतीक्षा गायकवाड
32	शबरी" कादंबरीची नायिका : शबरी	प्रा. डॉ. चंद्रकांत दशरथ गडाख
33	महात्मा फुले : विचार आणि कार्य	प्रा. डॉ. संजय मारोतराव दवंड
34	गावठाण : एक आकलन	डॉ. वैशाली भालसिंग
35	विभावरी शिरूरकर यांच्या "उमा" कादंबरीची नायिका	प्रा. डॉ. चंद्रकांत दशरथ गडाख
36	समकालीन हिंदी उपन्यास और दलित जीवन	प्रा. खाडे विद्या बाबूराव
37	व्याकरण का उद्भव तथा महत्व	शिंदे प्रशांत हाबु
38	वर्तमान मानव जीवन में मूल्य शिक्षा की भूमिका	डॉ. विलास तुकाराम राठोड
39	सकारात्मकतेचे ऊर्जाकेंद्र-मंदिर	प्रा. डॉ. सुनिता श. कुरुंद
40	शेतकऱ्यांचे हित जोपासणारे शिवराय	डॉ. संजय गोपालराव ठवळे
41	भारतीय संस्थानाचे भारतात विलीनीकरणाची भूमीका	प्रा. डॉ. शिवाजी लक्ष्मण नागरगोजे
42	२१व्या शतकातील संयुक्त राष्ट्र संघाची उद्दिष्टे	डॉ. प्रा. अश्विनी अविनाश खाप
43	धर्मांतरण व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. तळणीकर एस. जी.
44	भारतीय प्रजासत्ताकासमोरील आव्हाने	डॉ. आण्णासाहेब हारदारे
45	वैदुसमाजाची राजकीय वाटचाल	श्री. अशोक चंदर शिंदे
46	चार्लस हर्टन कुले यांचे प्राथमिक गटातील कुटुंबाची संकल्पना आणि एकविसाव्या शतकातील कुटुंबाची सद्यस्थिती	डॉ. संजय सुरेवाड
47	भारतातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरातील असमतोल : स्वरुप, कारणे, उपाय	प्रा. भांडवलकर बी. एन.
48	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जातिविषयक विचार	प्रा. डॉ. गणेश तुकाराम मोकासे
49	वातावरणाच्या रचनेचा एक भौगोलिक अभ्यास	डॉ. बोबडे बबन बाबुराव
50	नैसर्गिक आपत्ती : सामाजिक परिणाम व व्यवस्थापन	प्रा. डॉ. चंद्रकांत वामनराव गजेवाड
51	शरीर धारणेवर परिणामकरणारे घटक	प्रा. हेमंत त्रिंबकराव शिंदे
52	ख्याल गीतप्रकाराच्या विषयातून घडणारे भारतीय संस्कृतीच्या विविधतेचे दर्शन	प्रा. डॉ. रवींद्र रामभाऊ इंगळे
53	महाराष्ट्र राज्यामध्ये पडणाऱ्या पावसाच्या पाण्याचे व्यवस्थापन : एक भौगोलिक अभ्यास	प्रा. डॉ. घोडके न. को.
54	शालापूर्व बालकाच्या कुपोषणाचा अभ्यास व उपाय	संशोधक वर्षा अंकुश ढगारे

विभावरी शिरूरकर यांच्या "उमा" कादंबरीची नायिका

प्रा.डॉ. चंद्रकांत ...
प्रवरा ग्रामीण शिक्षण संस्थेचे कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय
कोल्हार, ता.राहाता

' उमा ' ही विभावरी शिरूरकर यांची तिसरी कादंबरी . या कादंबरीची नायिका ही उमा आहे. केवळ आकाशवाणीसाठी लिहिलेली ही कादंबरी असून प्रत्यक्षात अतिशय रूप सुंदर देखणी सुंदर अशी एक त्यांना हिमालयात भेटली होती. हीच ती उमा. तिच्या कथेचा धागा पकडून विभावरी बाईंनी एक काल्पनिक कथानक तयार केले. त्यामुळे या संपूर्ण कादंबरीत आलेले वातावरण हे काल्पनिक आहे. आई, वडील, काका . यांच्या सुखाला पारखी झालेली उमा ही एकटीच आहे. त्या सर्वांचे छत्र हरपल्यानंतर आपल्या आत्याच्या आश्रयाला गेलेल्या उमेचे स्वप्न उधळून जातात ,तिला लग्न करावे लागते .नंतर या नवऱ्याशी न पटल्याने तिने संसाराचा त्याग केला. त्या परिस्थितीत ती काय मिळवणार होती? सुन्न झालेल्या संसारापासून सुटका करून घेऊ पाहणाऱ्या त्यावेळी अशा अनेक स्त्रिया विभावरीच्या पाहण्यात आल्या. त्यांना उमेच्या प्रातिनिधिक स्वरूपात विभावरी बाईंनी या कादंबरीतून वाचकांसमोर आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. या स्त्रियांना त्यांच्या समस्येचे नक्की उत्तर सापडलेले असेल असे वाचकांना कुठेही वाटत नाही .एक प्रकारची अनिश्चितता त्यांच्या आयुष्याला घेरून टाकते . ही अनिश्चितता वास्तववादी म्हणावी की लेखिकेच्या मनाचा संभ्रम म्हणून विचारात घ्यावी , असा प्रश्न नक्कीच ही कादंबरी वाचताना वाचकांसमोर उभा रहतो. उमाच्या रूपाने एक आगळीवेगळी व्यक्तिरेखा या कादंबरीत लेखिकेने रेखाटली आहे , हे मात्र नक्की . तसेच ती मनाला चटका लावते हेही खरे .

शास्त्रज्ञाच्या घरात जन्मलेली उमा ही या कादंबरीची नायिका आहे . तिची वाढ पारंपरिक वळणाच्या कुटुंबातील इतर मुलींसारखी झालेली नाही . वैचारिक उंची गाठलेल्या चिंतनशील व्यक्तीच्या कुटुंबात तिचे मन संस्कारित झाल आहे . तिचे वडील आणि काका शास्त्रज्ञ होते. रासायनिक द्रव्यांचे थेंब डोळ्यात गेल्याने काकाची दृष्टी गेली, संशोधनाचा असा व्यक्तिगत फटका या कुटुंबांनी अनुभवला .त्यामुळेच की काय वैज्ञानिक शोधा पेक्षा नैसर्गिक शेती फुलविण्याचा निर्णय घेऊन ते सर्व खेड्यात येऊन स्थायिक झाले होते .सत्ता आणि स्पर्धेच्या विद्वेषी हेतूसाठी विज्ञानाचा साधन म्हणून वापर होऊ नये ,अशी त्यांची धारणा होती. याचं अधिक बांधिलकी मानणाऱ्या सहिष्णू भावाच्या संस्कारी वातावरणात उमा वाढली होती. उमाचे वडील शास्त्रज्ञ होते. पण आई मात्र साधी गृहिणी होती .विलक्षण सौजन्य एवढ्या एकाच शब्दात उमा आपल्या आईचे वर्णन करते, कारण केवळ घरच्या माणसांसाठीच नाही तर ,सगळ्यांच्या सुखासाठी धडपडणारी सहिष्णू वृत्ती हा उमेच्या आईचा स्वभावधर्म होता. उमेच्या मनावर या सहिष्णुतेचा आणि सौजन्याचा ठसा उमटलेला आहे .तिचे बाबा भूतकाळ आणि भविष्य त्यांच्या जोखडातून मुक्त असलेले, सदा वर्तमान जगणारे

त्या त्या क्षणाशी समरस होणारे ,आनंदमयी साधू शास्त्रज्ञ होते .निर्भर शील ,स्वच्छंदी ,आणि निर्मळ मनाच्या बाबांचा आचारधर्म ही तितकाच विशुद्ध होता .पत्नीबरोबर चे त्यांचे वर्तन बरोबरीच्या सखी सहेली सारखे असे. संशोधन शाळेतील सर्व बौद्धिक जरठता विसरून पत्नीच्या मानसिक पातळीवर जाऊन तिच्याशी संवाद साधण्याची किमया त्यांच्याजवळ होती. त्यामुळेच सौजन्य आणि निरामयता त्या घरात कायम राहिली .विद्यार्थ्यांवर मनापासून प्रेम करणारे बाबा ,त्यांच्या विरुद्ध मनावरही तितकेच लुब्ध असत. आपल्या मुलीसाठी हा गौरीहर चांगला आहे ,असा वत्सल विचारही हा शास्त्रज्ञ एकाच वेळी करू शकत असे सर्व बाजूंनी सामंजस्य, सहिष्णुता आणि परस्परसंवादी वातावरणात उमाची वाढ झाली.

गतानुगतिकतेच्या पलीकडे असलेल्या कुटुंबात वाढलेल्या उमाने नियतीचे फटकेही अनुभवले आहेत. संशोधन शाळेतील रासायनिक द्रव्याने काकांचे अपघाती डोळे जाणे ,बाबा आणि आई यांचा सर्पदंशाने मृत्यू होणे ,या संकटामुळे स्वस्थ, शांत जीवन प्रवाह अचानक विस्कटून जातो .या सगळ्यांचा भोग मात्र उमेला भोगावा लागतो. आंधळ्या काकासह ती आपल्या आत्याकडे राहायला जाते सहिष्णू आत्याला असहिष्णू वृत्तीचा सुशिक्षित नवरा मिळाला होता .श्रीमंतीचा कैफ असलेले नानासाहेब मुळात परम सहिष्णू नसल्याने स्वतःच्या मुलाकडे ही ते संशयी नजरेने पाहतात .अशा घरात उमा आणि तिचे काका यांचे स्थान आश्रिताचे ठरते. .आंधळे, पांगळे, आणि थोटयांना जेवायला घाला । ही काही धर्मशाळा नाही , किंवा त्यांचा जर एवढा ताठा असेल तर त्यांना पुन्हा या घरात स्थान नाही . असल्या उद्गारांनी मुळात अहिंसा व करुणा या मूल्यांवर वाढलेल्या उमाचे आणि तिच्या काकाचे मन ,उध्वस्त झाल्याशिवाय राहत नाही .अखेर काका परागंदा होतात, आणि उमाही नको असलेल्या माणसाशी विवाहबद्ध होते . या विवाहामुळे उमाची नको असलेल्या माणसाशी गाठ पडते. उमाचे एका विदूराशी लग्न लावून तिची आत्या कर्तव्यातून मुक्त होते . आणि नियतीच्या एका नव्या फेऱ्यात उमाचा संसार सुरू होतो.

उमाचे ज्या विदुराशी लग्न होते , तो जगन्नाथ हा दांभिक पुरुष आहे .त्याचे आई-वडील कर्मठ व पारंपारिक विचारसरणीचे ,त्यांच्या साठी तरीही त्याने एका सुशिक्षित मुलीशी लग्न केले. भविष्यात आई-वडिलांकडून त्यांच्या बायकोचा खेळ होतो. त्यात तिचा मृत्यू होतो . जगन्नाथ पत्नीच्या निधनानंतर एका विधवा स्त्रीशी रममाण होतो .मात्र तिच्याशी तो लग्न करीत नाही .लग्नाशिवाय तिच्या सहवासात त्याला रहावेसे वाटते .नव्हे तर त्याला तिचा सहवास हवा असतो. अशा परिस्थितीत उमा त्या जगन्नाथाची म्हणजे एका विदुराशी आपला संबंध जोडला गेल्याचे जाणवल्याने दुःखी होते. त्याच्या एका छोट्या मुलांचे संगोपन करण्याची तिच्यावर वेळ येते. हे संगोपन करताना ती त्याच्यापासून अलिप्तच राहते. पण जगन्नाथाला ती हवी असते, नुसती हवी असते असे नाही, तर ती तिच्या शरीरा सकट त्याला ती हवी असते .पण त्यांच्यातील मनोमिलन कधी घडतच नाही .

खरेतर, उमा . या कादंबरीचा त्यांच्यातील मानसिक संघर्ष आणि वैचारिक मतभेद हा मध्यवर्ती विषय आहे .आणि एकमेकांची एकमेकांना ओळख पटवायची कशी ? ओळख न पडता जीवनाची एक रुपता साधंणे कधी तरी शक्य आहे काय? हा उमाचा मुख्य प्रश्न असून तोच या कादंबरीचे मध्यवर्ती असे सूत्र असल्याचे जाणवते .त्यामुळे त्याच्या प्रारंभिक भेटीत परस्परांना ओळख पटण्याचे विचित्र टप्पे व्यक्त केले आहेत. अशा

टप्प्यावर भेटणारी उमा प्रथमतः अगतिक असल्याचे आपल्याला जाणवत राहते .आपल्या आत्याच्या घरात आपल्याला अश्रिताचे जगणे जगावे लागते. याचे तिला मनोमन दुःख आहेच. त्याचप्रमाणे तिच्या आतेलाही उमेचा या जगण्यात होणारा कोंडमारा सहन होत नाही .त्यामुळे उमाने अशा घरात राहण्यापेक्षा दुसऱ्या कोणत्याही नरकात राहणे चांगले. असे तिला मनोमन वाटू लागते .त्यामुळेच की काय जगन्नाथाने उमाला मागणी घातल्याच एक वेगळेच समाधान आत्याला वाटते. अगतिक काळात एका आईविना पोरक्या मुलाच्या संगोपनासाठी एका विदुराबरोबर लग्न करून संसार करण्याचे धाडस उमा करते.

जगन्नाथासारख्या एका विदुराने उमेला लग्नासाठी घातलेल्या मागणीला विरोध करण्याचे आत्या अथवा स्वतः उमा यांच्याकडून कोणताही प्रयत्न होत नाही ,नव्हे ,तशी जनरीत ही हिंदू विवाह कायद्यात कोठे असल्याचे ऐकिवात नाही .त्यामुळे ह्या पारंपरिक पद्धतीच्या वैवाहिक बंधनात आयुष्यभराची बीडी पायात गुंतवून घेण्यापलीकडे उमेला दुसरा पर्याय सुचत नाही . वास्तविक ती परिस्थिती शरण आणि नियतिची शिकार ठरली असल्याने , तिला तसे धाडस करणे शक्य झाले नसावे ,असे आपल्याला वाटते .

वास्तविक उमाही शब्दांना भाळणारी स्त्री नव्हती . आणि नाही .कारण मनंन आणि चिंतनाची तिला सवय आहे . विचारांची शुद्धता ही तिला कळलेली आहे .आपल्या संसाराचे भले करण्यासाठी आपण दुसऱ्याच्या कष्टाचा ,मनाचा ,विचारांचा, स्वास्थ्याचा . विचार करत नाही ,असे स्पष्ट बोलण्याचे धाडस तिच्यात आहे .आणि तसे ती जगन्नाथाला बोलूनही दाखविते. वासनांचा प्रक्षोभ आणि शांती म्हणजे प्रेम नाही, याचीही, याचीही तिला जाणीव आहे .यामुळेच जगन्नाथाच्या दररोजच्या वासनापूर्तीच्या सहवासात आपले काही तरी आपण हरवून बसत आहोत . ,याविषयी ती अधिक चौकस आणि जागृत होताना दिसते. त्यामुळेच एका आचार विचाराच्या मुलीशी लग्न करून आईवडिलांची मर्जी राखण्याकरिता स्वतःच्या बायकोला निराधार करणारा जगन्नाथ तिला परका वाटू लागतो . पती म्हणून त्याचा स्वीकार करण्यास तिचे मन तयार होत नाही . अशा वेळी आपल्या अशारीर मातृत्वाचा आधार घट्ट करण्याकडे तिचा मानसिक कल झेपावू लागतो .त्या मातृविहीन मुलाला आईच्या प्रेमाने न्हाऊ घालण्याचे सामर्थ्य मला दे .अशी ती करुणा भागते .

एका घरात नात्याने बांधलेली माणसं किती अनोळखी असतात, एकमेकांना दूर ढकलण्यासाठी का माणसे माणसे घर करतात ? या घरात नवे अंकुर जन्माला आणायचे ती माणसांची मने, की, विषवृक्षाची फळे, अशा एक ना अनेक प्रश्नांचे विखारी डंख तिला अस्वस्थ करतात . आई बापाचे ऋण फेडण्यासाठी बायकोवर सूड घेणारा जगन्नाथ तिला नकोसा वाटतो . बायका आणायच्या त्या पुरुषांच्या सोई गैरसोयी साठीच का ? हा नवाच प्रश्न तिला चक्रावून सोडतो .

मोहाचे क्षण पुरुषाला तसेच स्त्रीलाही आवडतात , पण देहाची दुकानं मांडणारा कडे जाऊन स्वतःच्या देहाचा नरक होईल या भीतीने एका चांगल्या विधवा स्त्रीच्या जीवनात कल्लोळ उडवून देणे हे योग्य आहे का ? असा भयभीत करणारा नवा विचार उमेला स्वस्थ बसू देत नाही .आपल्या नवऱ्याची जगन्नाथाची पूर्व कहाणी तिला सतत बेचैन करते .त्याचा भित्रा स्वभाव ,जबाबदारी टाळण्याचा प्रयत्न ,आणि केवळ शरीरसुखासाठी एका विधवेशी मांडलेला खेळ, सारेच तिला ओंगळ आणि किळसवाणे वाटू लागते .त्याची

स्वार्थमूलक वृत्ती तिला जीवघेणी वाटू लागते . विधवेने जगन्नाथाकडे लग्नाचा केलेला हट्ट तिला रास्त आणि योग्य वाटतो .कारण शेवटी स्त्रीला सुरक्षित जीवन हवे असते. जगन्नाथासारखी ही माणसं मात्र प्रतिष्ठा आणि चकचकीत मुखवटा जतन करताना , स्त्रियांच्या या भावनिक सनातन सत्याला पायदळी तुडवतात , हे कटुसत्य येथे जाणवते .उमा या पुरुषाच्या राक्षसी प्रवृत्तीचा त्यामुळेच धिक्कार करते.

घर करायला निघालेल्या माणसाच्या मनात निष्ठेचा, समजूतदारपणाचा ,सहिष्णुतेचा , ममत्वाचा स्निग्धपणा नसला तर ही घरे माणसांना जणू जाळायला उभ्या असलेल्या चिते सारखी वाटू लागतात .या जळजळीत सत्याची उमेला जाणीव होते .केवळ विधवेपेक्षा दिसायला चांगली म्हणून आपल्याशी लग्न करणाऱ्या जगन्नाथाची स्वार्थ निष्ठा आणि तुलनेने जास्तीत जास्त सुख मिळेल अशी उपभोगाची प्रवृत्ती असलेला तरुण आपल्या आई-वडिलांना सुखी करू शकला नाही ,विधवा तरुणीला ही आपलीशी करू शकला नाही ,त्याचा क्षणमुलक स्वार्थ हा दृष्टिकोण उमेला खटकत राहतो .त्यामुळे त्यांच्या घराला सासर मानायला तयार होत नाही .तिच्यातील विचार, विवेकी वृत्ती ,तसे तिला करु ही देत नाही .त्यामुळेच जगन्नाथाची पत्नी म्हणून आपली भूमिका संपवून केवळ सतीश ची आई ही भूमिका निभावण्याचा ती निश्चय करते .लग्नविधी एक थोतांड आहे ,असे वाटून ती त्याला सांगून टाकते की , तुमचं आणि माझं लग्न झालेलं नाही. आणि घर संसाराचा त्याग करून त्या क्षणी त्या घरातून ती बाहेर पडते.

सारांश विभावरी शिरूरकर यांची उमा ही एक स्त्री समस्याचे आणि स्त्री स्वभाव वैशिष्ट्यांचे बारकावे टिपणारी कादंबरी आहे. उमा ही या कादंबरीची मुख्य व्यक्तिरेखा म्हणून ती आपल्यासमोर येते. तिच्या माध्यमातून विभावरीबाईंनी समकालीन समाज व्यवस्थेतील स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन ,आणि त्यासंबंधी सामाजिक संकेत याविषयी वाचकांना अंतर्मुख केले आहे . हिंदू समाजव्यवस्थेत स्त्रीला तीचे मन व्यक्त करण्याचा अधिकार नाही .नवर्याची व सासू-सासऱ्यांची मर्जी संपादन करण्यासाठी ती धडपड करीत असते .मात्र सासरी पावलोपावली तिच्या माहेरच्या माणसांचा शिव्यांची लाखोली वाहून उद्धार होत असतो . स्त्रीन मात्र ते सर्व मुकाट्याने सहन करावं .अशीच जनरीत आणि समाजाची अपेक्षा .यातच तिचे स्त्रीपण हरवून जाते उरते फक्त तिचे अबलापण.

मुलगी शिकलेली असो अथवा नसो तिचे लग्न ठरविताना तिच्या पसंतीचा अगर नापसंतीचा कुठेही विचार केला जात नाही. शिकलेले तरुण स्वतःच्या आवडीने सुशिक्षित मुलीशी लग्न करूनही तिच्या मनाचा मात्र ते कोणताही ' ।विचार करत नाहीत . शिक्षित स्त्रियांच्या संदर्भात विचारांनी आणि पारंपरिक रिवाजांनी जे उग्ररूप सर्वदूर पसरले ,त्याची पाळेमुळे अजूनही माणसांच्या मनात खोलवर रुजलेली दिसतात. म्हणूनच की काय सुनेच्या शिक्षणामुळे . प् घर पापाच्या गर्तेत लोटले ,जाते ,ही कल्पना आजही अबाधित असलेली दिसते .त्यातूनच अशा शिक्षित स्त्रियांच्या वागण्यात त्यांना अनाचार आणि व्याभिचार जाणवायला लागतो. तरीदेखील शिकलेले तरुण या पारंपरिक संकेतांची चौकट ओलांडून विचार करू इच्छित नाही .सहाजिकच अशा परिस्थितीत लग्न झालेल्या तरुण मुलींना सासू सासऱ्याच्या पर्यायाने घरातील इतरांच्या सार्वजनिक छळाला सामोरे जावे लागते .मानसिक आणि शारीरिक छ्ळाचे सर्रास चटके सहन करावी लागतात .त्यावेळी तिच्या माणूसपणाचे तिला कोठेही भान रहात नाही .पुरुषाने बायको मेली तर विशेष दुःख न करता दुसऱ्या

लग्नाचा विचार करावा, मात्र एखाद्या स्त्रीचा नवरा मेला तर तिच्या नशिबी मात्र वैधव्य येते . ती अपशकूनी ठरते .तिच्या लग्नाचा विचारही कुणी करत नाही. जगन्नाथही असाच केवळ सुखलोलुप, उपभोगवादी दृष्टी ठेवून आपल्या पत्नीच्या निधनानंतर एका विधवेशी संबंध ठेवतो, आणि लग्नाची मागणी होताच तिच्याकडे तो पाठ फिरवतो, ही सामाजिक विषमता क्रूर आणि भ्रष्ट नितीचा, व्याभिचारी संकेत बनून विधवेच्या सधवा होण्याला पायबंद घातला आहे. अशा स्वार्थी सुखलोलुप जगन्नाथा सारख्या तरुणांना धाडसाने नाकारणारी उमा विभावरी बाईंनी या कादंबरीत रेखाटली आहे .तिच्या विचारी. चिंतनशील मनाला असल्या गोष्टी पटत नाहीत , तितक्याच जोरकसपणे त्यांना लाथाडून नको असलेल्या माणसाशी गाठ पडण्यापेक्षा एकटेपणा बरी असे ठणठणीत बोलते तिच्या सहिष्णू वृतीला असहिष्णू वाटणाऱ्या गोष्टी ती खंबीरपणे धुडकावून लावते आणि स्त्रियांना आत्मसन्मान केव्हा आणि कसा प्राप्त होईल या पातळीवर म्हणून करते तिला आपल्या आई बाबांच्या संसारी वर्तनाची परस्पर संबंधाची संबंधाची संसारी वर्तनाची परस्पर संबंधाची संबंधाची स्त्री-पुरुष समानतेची आणि पती पत्नीची पत्नीची पत्नीच्या एक रुपयाची अनेक रूपे दिसू लागतात त्यातच तिचा आत्मसन्मान आत्मसन्मान नाही पुरुषांच्या नवऱ्याच्या भोगवादी दृष्टीचा आणि त्याच्या स्वार्थ सुख मूलक वृतीचा त्यामुळेच उमा धिक्कार करते आणि सासर सोडते तिच्या धाडसाने नवशिक्षित आधुनिक स्त्री स्वातंत्र्याच्या नव्या पर्वाला आरंभ झाल्यासारखे झाल्यासारखे वाटते या अर्थाने उमेश ही व्यक्तिरेखा या कादंबरीत साकारीत करण्यात आलेली आहे .

म्हणूनच की काय तिने जगन्नाथाच्या संसाराला ठोकर मारून त्या संसारातून आपल्या स्वतःच अस्तित्व नष्ट करून घेण्याचा आणि हिमालयाचा रस्ता अनुसरण्याचा तीने प्रयत्न केलेल
दिसतो.

जाई या कादंबरीची नायिका :- जाई

स्त्रीमनाचे आणि स्त्रीसमस्यांचे चित्रण हा विभावरी शिरूरकर यांचा यांचा पिंड. सुशिक्षित ,मध्यमवर्गीय, संसारी स्त्रियांच्या व्यथा वेदनांचा हुंकार टिपताना ,विभावरी बाईंनी तत्कालीन वाचकांना आणि सबंध समाजालाही आत्मपरीक्षण करणे भाग पाडले .त्यांच्या कादंबऱ्यांनी सुशिक्षित संसारी स्त्रियांच्या विविध समस्यांचे अत्यंत सूक्ष्म, तरल, आणि भावस्पर्शी, तितकेच हृदयस्पर्शी चित्रण केलेले आहे. आणि तितक्याच समर्थपणे ते त्यांनी समाजासमोर ठेवले आहे .त्यांची 1952 मध्ये प्रकाशित झालेली 'जाई ' ही कादंबरी देखील घरापासून तुटलेल्या स्त्रियांच्या व्यथा, वेदनांचा, वास्तव आणि धगधगीत अविष्कार चित्रित करणारी, एक स्त्रीवादी कादंबरी आहे. स्त्री मनाचे सगळे अनुभव विश्व घराच्या सांदी कोपऱ्याशी कसे लगडलेले असते? याचा प्रत्यय ही कादंबरी वाचताना येतो. स्त्रियांच्या वाट्याला दोन घर येतात. यातलं पहिलं असतं ते माय घर. आणि नंतर मिळतं ते सासर घर . जाईच्या वाट्याला आलेली ही घरे आणि त्यातील तिचा निवास हा आधुनिक काळातील घरापासून तुटलेल्या स्त्रियांच्या समस्यांवर प्रकाश टाकणारा आहे. याची आपल्याला ही कादंबरी वाचत असताना पदोपदी जाणीव होते .त्या दृष्टीने या कादंबरीतील जाईच्या व्यक्तिरेखेचे स्वरूप आणि तिच्या वेगळेपणाचे विशेष आपण येथे विचारात घेऊ,

लहानपणी आई वडिलांच्या सानिध्यात घरांमध्ये निकोप पणाने वाढ होण्याच भाग्य जाईला लाभलेले नाही .तिची आई घर सोडून इतरत्र राहायला गेली, असे म्हणतात की ,तिची आई शिकलेली होती .तिचे राहणीमान टापाटिपीचे होते पण हे आधुनिक वळण तिच्या पारंपरिक घराला मानवल नाही .त्यामुळे ती तिच्या घरापासून दुरावली, ती कायमची .जाईची तर सर्वसामान्य स्त्रीयांसारखी नव्हती जायची आई सासरचे घर सोडून गेली तरी तिला आई हवी होती परंतु तिच्या वडिलांनी जाईला आपल्या आईकडे राहू दिले नाही राहू दिले नाही त्यामुळे आईच्या माहेरचे घर जाईला कधी अनुभवता आलेच जाईला कधी अनुभवता आलेच कधी अनुभवता आलेच नाही फक्त एकदाच ती आपल्या आईच्या घरी गेली आपल्या आईच्या घरी गेली होती आणि तिला ते घर मनापासून आवडली होते ते घर सुंदर सजवलेले होते त्या घरात जायला कुठेही भांडणे वाद जाणवत नव्हती एवढेच काय तिची आई तिला सुंदर वाटत होती आईचे रुपये हातांना तिला तिचे सुंदर केस त्याची छानशी वळण कपाळावर लहानसे कुंकू तिच्या त्या बोलक्या पण कमानीदार भुवया आणि अंगावर साधेच पण शोभून दिसणारी लुगडे गळ्यात दागिने आणि डोक्यावर घेतलेला पदर हे कुनाई खानदानी घराण्यातील श्रीमंतीचे वैभव आपल्या आई मध्ये दिसेल तिच्या घरात दुपारच्या वेळेला मावशी कमलाबाई पन्नालाल कुमार साहेब अशी मंडळी जमत ते सर्वजण पत्ते खेळत रेडीओ ऐकत या वातावरणाचा जायला मात्र वीट येईल अशा वातावरणात रमलेल्या आईला मात्र आपली पोरगी वनवासी आहे असे चुकून सुद्धा वाटत नाही

आईच्या सुंदर टापटिपीत आणि श्रीमंती घराची कोडे जायच्या हृदयात घर करून बसते त्यातून एक ना अनेक प्रश्नांची गुंतवळ तिच्या नाजूक हळव्या मनात निर्माण होते बाबा आईकडे का राहत नाही राहत नाही ते दारू वगैरे तर पीत नाहीत ना आपल्याला आपल्या आईजवळ का ठेवत नाहीत या सर्व प्रकारात नेमकी चूक कुणाची आईची असेल तर ती कोणती आईला इतक्या श्रीमंती थाटाची राहणे परवडत एका एवढा पैसा आई आणि एवढा पैसा आई आणि ते कुठून अशा प्रश्नांच्या गर्तेत जाईला काहीही सूचना से होती हे आईचे प्रत्यक्ष दर्शनी होती हे आईचे प्रत्यक्ष दर्शनी तिने पाहिले चित्र आणि ती ज्या घरात राहते त्या घराचे वास्तु यातले अंतरही तिला अस्वस्थ करणारे वाटू लागते.

जायचे बालपण आईच्या सानिध्यात जाण्यापेक्षा आधीच्या घरीच घेणे त्या घरात काका-काकू आजी आत्या अशी कितीतरी माणसे होती पण या घराने आणि घरातल्या त्या माणसांनी तिच्या व्यक्तिमत्त्वाला फुलाविषयी कुठलीच संधी दिली नव्हती त्यामुळे त्या घराविषयी तिच्या मनात एक प्रकारची अस्वस्थता निर्माण होते आईच्या आणि आजीच्या या दोन घरातील वातावरणाचा आणि त्यातील माणसांच्या परस्परभिन्न वागण्याचा तिला अर्थ उमगत नाही त्यांच्या वागण्यातल्या अंतर नाही त्यांच्या वागण्यातल्या अंतर लक्षात येताच ती मुळासकट उन्मळून पडू पाहते .

भावंडांशी खेळताना कधी तिला हे घर गगनाला भिडले इतके ठेंगणे वाटते तर कधी घरात कुणाचेच काही नसल्यास सगळे घर तिच्या अंगावर येऊन आदळते बऱ्याचदा काकूच्या मत्सरी वृत्तीमुळे तिला हेच घर कपाळमोक्ष करण्याइतकी ठेंगणे वाशी या घरात जाईला सतत दबाव आणि दडपणाखाली वावरत विल्लागे या घरात तिला कुणाशी बोलण्याची सोय नव्हती पायात पाय घालून हिंदू पाहणाऱ्या मांजराला ज्याने-त्याने

मांजराला ज्याने-त्याने लाथ पडावी अशीच काहीशी बाईच्या वाट्याला त्या घरात आले होते चाकूने कैलेला उपहास आत्याची सतत तुकडा तोडून बोलणे आणि शेवटी कार्टी आयुष्याच वळणावर जाणार असे घालून पाडून कार्टी आयुष्याच वळणावर जाणार असे घालून पाडून वळणावर जाणार असे घालून पाडून पुणे रोज झाले होते ज्या घरात संस्कारशील मनाची जडणघडण होणे महत्त्वाची असते त्याच घरात तिच्या वाट्याला पदोपदी अपमान अपमान जनक जनक अपमान जनक वाट्याला घरात तिच्या वाट्याला पदोपदी अपमान अपमान जनक जनक अपमान जनक असते त्याच घरात तिच्या वाट्याला पदोपदी अपमान अपमान जनक जनक अपमान जनक वाट्याला पदोपदी अपमान, अपमान जनक जनक बोलणे शिव्या-शाप सहन करावी लागत असे आपले धरा विषयीची तिची त्या निरागस वयात असणारी कल्पना या घरातल्या अघोरी राक्षसी कृत्यामुळे फार मावळून गेली आणि घर म्हणजे काय याविषयी चा तिचा विचारांचा प्रवास सुरू तिचा विचारांचा प्रवास सुरू होतो तेव्हा घर सोडून गेलेल्या आईच्या पापाची फळे जाईला भोगावी लागतात या कटू सत्याचा साक्षात्कार जसा वाचकांना होतो तसा जाईच्या शांत ,निश्चल ,मनाला समजावताना ,जाईने तो समज करून घेणे सहाजिकच वाटते खरे तर जाईल आपल्या वडीलांकडे ही रहात नव्हती कारण तिच्या वडिलांचे घर हे घर नव्हतेच मुळी .ती होती फक्त एक खोली. त्या खोलीतील वातावरणात घराच्या कोणत्याही खुणा नव्हत्या. भिंतीवर लोंबणारी कोळीष्टके रया गेलेली खोलगट खळगा पडलेली जूनेरी खात का जळलेली तपेली डोळ्यातल्या आनंददायी वाटणारी आणि घराचे घरपण सूचित करणारी एकही वस्तू तेथे दिसत नव्हती त्यामुळे या कोंडलेल्या खोलीत जीव गुदमरून मरण्यापेक्षा बाहेरच्या मोकळ्या हवेत श्वास घेणे बरे असे जाईला आपल्या बापाच्या घराविषयी वाटे.

शेवटी काय तर शाळेच्या नावाखाली घराला जड झालेली मुलगी बोर्डिंग मध्ये टाकली टाकली जाते त्या वयात जाईला शाळेतील वातावरण आणि वळणही संबंधित व समजूतदारपणाची वाट बोर्डिंग घेतील इतर मुलींशी ती स्वतःची तुलना करी तेव्हा तिच्या वाट्याला निराशा येईल सुट्टी तिथून परत येताना परत येताना तिथून परत येताना परत येताना मुली आपल्या आईवडिलांकडून खाऊची शिदोरी बरोबर घेऊन यायच्या पण जायला मात्र व्यथा-वेदना आणि दाव्यांची शिदोरी मिळेल तारुण्यात सोळाव्या सतराव्या वर्षी देहाच्या जाणिवेने उत्पन्न होणार असून तोच तिला वर्गात किती अस्वस्थ करी आयुष्यातील त्याचे दर्शन तिच्या मनाला होईल अशा वेळी महत्त्वाचा हात फिरवणारी आई जवळ असणे गरजेचे असूनही आईविना पोरक्या झालेल्या जाईला आईच्या स्वप्नात दिवस घालवावे लागत होती एकूणच काय तर सुकुमार नाजूक लहान वयात बालपणीचे निरागस हास्य जाईच्या वाट्याला कधीच आले नाही तिच्या बालपणी आई आणि जर या संकल्पनांनी तिच्या मनाची होणारी घुसमट येथे विभावरी बाईंनी अतिशय हृदयद्रावक रीतीने स्पष्ट केली आहे.

तिच्या वडिलांनी आपल्या शिकलेल्या मुलीचे एका गावंढळ माणसाबरोबर लग्न लावून दिले तो आपल्या पितृ कर्तव्यापासून मुक्त झाला खरा पण चिमणीचे पोर ससाने उचलून यावी तसा काहीसा प्रकार जाईच्या तसा काहीसा प्रकार जाईच्या बाबतीत घडला आपल्या अंतरीची व्यथा जन्मदात्या आईला पत्राने कळवूनही आईने त्याविषयी काहीही न करण्याचे दाखविलेले धाडस जाईला चमत्कारिक वाटली अशा विचित्र

परिस्थितीत अडकलेल्या जाईने स्वतःच्या मनाची समजूत काढीत भूतकाळाची कात टाकून नवे जीवन जगायला आपण पुढे सरसावले पाहिजे असा आपल्याच मनाला धीर देत ती मार्ग चालू लागली भक्तीने निश्चितच दगडासही देवत्वाची प्रतीती येते याप्रमाणे आपल्या पदरी बांधलेल्या आडाणी नवऱ्याची मनोभावे सेवा आणि भक्ती करायची ती ठरविते.

पण प्रत्यक्षात मात्र आडानी नवऱ्याचा शिकलेल्या जाईला अशिक्षितपणाचा जाच आणि बोच बोचूलागतो .ती जरा वेळ बाहेर कुठे उभी राहिली की कोणाशी संधान बांधायचे आहे काय? असा जीवघेणाटोमणा ऐकावा लागतो . घरातल्या स्वच्छतेसाठी आणि टापटिपीसाठी ती काही बोलली तर तिच्या आडाणी नवऱ्याला त्यात मास्तरीन पणाचा वास येऊ लागला. विडा चघळून पचकनथू .थुंकणारा, धोतरात नाक शिंकरणारा बोलण्या वागण्यात गावंढळ असलेला, तिचा नवरा तिचे तारुण्य शोषून घेऊ लागला. जाईच्या माध्यमातून विभावरी बाईंनी स्त्रियांच्या वाट्याला येणाऱ्या दुर्दशेचे विदारक चित्र रेखाटले आहे मुलगी शिकलेली असो अगर अशिक्षित असो, तिचे नशिब ठरलेले असते.

संदर्भ ग्रंथ

१) मराठी कादंबरी : तंत्र आणि विकास : ' बापट / गोड बोले .

२) प्रतिभासाधन : ना सी फडके

3) आधुनिक मराठी वांड :मयाचा इतिहास : डॉ . अ .ना . देशपांडे .

४) मराठी कादंबरीचे पहिले शतक : डॉ. कुसुमावती देशपांडे .

५) विभावरी शिरुरकर एक स्त्री वादी आकलन : डॉ. उषाताई शिंदे .

६) विभावरीचे टीकाकार : त्र्यं. वि शेजवलकर .

७) प्रदक्षिणा : संपा अ.अ. कुलकर्णी .

◆◆◆

ISSN 2320449-4

9 772320 449005

THIS QUARTERLY " POWER OF KNOWLEDGE " IS PRINTED BY
PUBLISHED BY & OWNER BY SAW.SARKATE LATA SADASHIV
& PRINTED AT KRANTI PUBLICATION, GEORAI,
DIST BEED - 431 127 (M.S.)
EDITOR : Professor Dr.SARKATE SADASHIV HARIBHAU

RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC

ISSN 2320-4494
RNI No MAHAUL03008/13/2012-TC
Impact Factor : 2.7286

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

SPECIAL ISSUE
IV JAN. 2021

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

www.powerofknowledge.co.in
E-mail : powerofknowledge3@gmail.com

Editor
Professor Dr.Sadashiv H. Sarkate

RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor
Dr. Sadashiv H. Sarkate

• Mailing Address •
Dr. Sadashiv H. Sarkate
Editor : POWER OF KNOWLEDGE
Head of Dept. Marathi
Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)
Cell. No. 9420029115 / 7875827115
Email : powerofknowledge3@gmail.com /
shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-
Annual Subscription: Rs. 1000/-

26	मराठी नाटकाचे बदलते तंत्र	डॉ.विकास बापूराव बहुले	113-119
27	'समकालीन मराठी दलित कथेतील विद्रोही"	प्रा. युवराज धबडगे	120-122
28	दत्ता भगत यांच्या नाटकातील भाषिक परिवर्तन : एक अभ्यास	प्रा. डॉ. व्यंकट दिगंबरराव कोरेबोईनवाड	123-125
29	मराठी दलित साहित्याची सामाजिक भूमिका	प्रा.नवाजी गेंदलाल घरत	126-129
30	पाऊस पाणी : ओल्याचिंब अनुभवाचा थेट आविष्कार	प्रा.रेखा व्ही.इंगोले	130-134
31	व्यवहारभाषेतील आधुनिकीकरण	डॉ.प्रतीक्षा गायकवाड	135-138
32	'शबरी" कादंबरीची नायिका : शबरी	प्रा.डॉ.चंद्रकांत दशरथ रुद्राक्ष	139-144
33	महात्मा फुले : विचार आणि कार्य	प्रा.डॉ.संजय मारोतराव देबडे	145-149
34	गावठाण : एक आकलन	डॉ.वैशाली भालसिंग	150-157
35	विभावरी शिरुरकर यांच्या "उमा" कादंबरीची नायिका	प्रा.डॉ.चंद्रकांत दशरथ रुद्राक्ष	158-165
36	समकालीन हिंदी उपन्यास और दलित जीवन	प्रा.खाडे विद्या बाबूराव	166-170
37	व्याकरण का उद्भव तथा महत्व	शिंदे प्रशांत हाबु	171-175
38	वर्तमान मानव जीवन में मूल्य शिक्षा की भूमिका	डॉ. विलास तुकाराम राठोड़	176-181
39	सकारात्मकतेचे ऊर्जाकेंद्र-मंदिर	प्रा. डॉ. सुनिता शं. कुरूडे	182-186
40	शेतकऱ्यांचे हित जोपासणारे शिवराय	डॉ. संजय गोपालराव ठवळे	187-190
41	भारतीय संस्थानाचे भारतात विलीनीकरणाची भुमीका	प्रा. डॉ. शिवाजी लक्ष्मण नागरगोजे	191-193
42	२१व्या शतकातील संयुक्त राष्ट्र संघाची उद्दिष्टे	डॉ. प्रा. अश्विनी अविनाश खापरे	194-197
43	धर्मांतरण व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. तळणीकर एस. जी.	198-200
44	भारतीय प्रजासत्ताकासमोरील आव्हाने	डॉ.आण्णासाहेब हारदारे	201-204
45	वैदुसमाजाची राजकीय वाटचाल	श्री.अशोक चंदर शिंदे	205-210
46	चार्लस हर्टन कुले यांची प्राथमिक गटातीला कुटुंबाची संकल्पना आणि एकविसाव्या शतकातील कुटुंबाची सदयस्थिती	डॉ. संजय सुरेवाड	211-215
47	भारतातील स्त्री-पुरुष गुणोत्तरांतील असमतोल : स्वरुप, कारणे, उपाय	प्रा.भांडवलकर बी.एन.	216-218
48	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जातिविषयक विचार	प्रा.डॉ. गणेश तुकाराम मोकासरे	219-222
49	वातावरणाच्या रचनेचा एक भौगोलिक अभ्यास	डॉ. बोबडे बबन्न बाबुराव	223-227
50	नैसर्गिक आपत्ती : सामाजिक परिणाम व व्यवस्थापन	प्रा. डॉ चंद्रकांत वामनराव गजेवाड	228-231
51	शरीर धारणेवर परिणामकरणारे घटक	प्रा. हेमंत त्रिंबकराव शिंदे	232-23
52	ख्याल गीतप्रकाराच्या विषयांतून घडणारे भारतीय संस्कृतीच्या विविधतेचे दर्शन	प्रा.डॉ.रवींद्र रामभाऊ इंगळे	234-23
53	महाराष्ट्र राजयामध्ये पडणाऱ्या पावसाच्या पाण्याचे व्यावस्थापन : एक भौगोलिक अभ्यास	प्रा.डॉ. घोडके जे.व्ही	237-23
54	शालापुर्व बालकांच्या कुपोषणाचा अभ्यास व उपाय	संशोधक : वर्षा अंकुश दाभाडे	240-2

Abstract
N
outstandi
Poems: T
Poster Po
from time
express m
as, "A com
is noticeal
Indian valu
writing.
Keywords
Introducti
Nis
to Mumbai
tried to desc
But Indiann
author's feel
English refle
genre; poetry
India
has become
exploration. I
lives in India
them a sense
write their bel
of mind. Defin
language. India
style, and lang
image of 'River'
English and hav
Indian not only
Indian character
Indian spirituali
words Guru, As

"शबरी" कादंबरीची नायिका : शबरी

प्रा.डॉ.चंद्रकांत दशरथ रुद्राक्ष

प्रवरण ग्रामीण शिक्षण संस्थेचे कला, विज्ञान व

वाणिज्य महाविद्यालय, कोल्हार, ता.राहता

विभावरी शिरूरकरांची शबरी ही 1960 मध्ये प्रकाशित झालेली एक स्त्रीवादी कादंबरी . यात शबरी आणि अभिराम यांची एक कुटुंब कथा रेखाटली आहे. अभिराम आणि शबरी या दोन व्यक्तिरेखाखेरीज या कादंबरीत इतरही अनेक गौणपात्र आलेली आहेत . कांदबरीच्या विषयाशी संबंधित अशा या गौण पात्रांपैकी काही स्त्री व्यक्तिरेखा तर काही पुरुष व्यक्तिरेखा आहेत . त्या सर्व व्यक्तिरेखा इतर सर्व पात्रांच्या सहाय्याने शबरी या व्यक्तिरेखेला वाचकांच्या पुढे दमदारपणे उभी करतात . आणि तिच्या माध्यमातून सुशिक्षित नोकरी करणाऱ्या मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या समस्या वाचकांपुढे ठेवण्याच्या प्रयत्न करताना दिसतात.

शबरी ही या कादंबरीची नायिका आहे . आपले दारिद्र्य आणि आपल्या मर्यादा यांची जाणीव असलेली शबरी या कादंबरीत विभावरी शिरूरकर यांनी रेखाटली आहे . तिचा समंजस, सोशिकपणा आपल्या मनात घर करतो . तिच्या विवाहानंतर निर्माण झालेल्या समस्यांना अधोरेखित करण्यासाठी लेखिकेने या कादंबरीचा एकूण प्रपंच मांडलेला दिसतो .

शबरी आणि अभिराम हे प्रेमविवाह करून आपल्या भावी सुखी संसाराची स्वप्ने ऊरी कवटाळून संसाराचा सारिपाट मांडणारे ' मध्यमवर्गीय ब्राह्मण कुटुंबातील नवविवाहित दाम्पत्य आहे . तथापि अशा मध्यमवर्गीय कुटुंबातील नवदाम्पत्याचे जीवन ' विशेषतः स्त्रियांचे जीवन चित्रीत करताना ' शबरी ' या पात्राला आपल्यापरीने उभी करण्याचा प्रयत्न या कादंबरीत केलेला दिसतो . त्यामुळेच की काय लेखिकेचे शबरी या पात्रावरच अधिक लक्ष केंद्रीत झालेले आपल्याला पहावयास मिळेल . ' विभावरी शिरूरकर ' यांच्या सर्वच कादंबऱ्यातील स्त्रीया आपल्या आयुष्यातील अनेक प्रश्न घेऊन पुढे आलेल्या आहेत , त्या प्रश्नांना सामोरे जात असताना काहींच्या संसाराचा सारिपाठ उधळला जातो . तर काहींना आपला संसार त्यागावा लागतो . 'शबरी ' ही त्याचे प्रतीक म्हणून या कादंबरीत अधोरेखित केलेली आहे . अशाच काही प्रश्नांच्या पाठी मागे लागलेल्या ससेमिऱ्यानी शबरी या नायिकेचे जीवन या कादंबरीत आलेले आहे. ही तशी व्यक्तीप्रधान कादंबरी नाही तर एकसमस्याप्रधान कादंबरी आहे . हे त्यावरून आपल्या लक्षात येते.

शबरी चे वडील एक शाळामास्तर होते .घरची परिस्थिती साधारण होती . त्यामुळे कॉलेज शिक्षण संपताच शबरी नोकरी सुरु करते .या निमिताने तिला सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत घराबाहेर राहावे लागते . साहजिकच शबरी च्या घरात काहीसा तणाव निर्माण होतो . तिच्या घरचे वातावरण हे तत्कालीन परिस्थितीला आणि काळाला अनुसरून असल्यामुळे एक प्रकारे तेथे सोवळच होतं . तिची नोकरी तिच्या आई-वडिलांना पसंत नव्हती . ते पाहून शबरीला वाटे "मुली मिळवत्या झाल्या ' बाहेर जबाबदारी घ्यायला लागल्या .तरी घरी त्यांच्याबद्दल त्याच जुन्या कल्पना नी तीच जुनी बंधन ' ' (पृ.२१) शबरीच्या मनातला हा झगडा लहानपणापासूनच होता .बायकांवरच लादलेली ही धर्माची बंधन तिला अस्वस्थ

करीत होती . आपल्या परीने कळत नकळत शबरी ही बंधने तोडण्याचा प्रयत्न करते बंडखोर व्यक्तिमत्त्वाची वाचकांना ओळख झाल्याशिवाय राहत नाही तिने अभिराम करण्याचा घेतलेला निर्णय तिच्या घराण्याला धक्का देणारा होता शबरीचा हा निर्णय वृत्तीचे द्योतक होय लग्न जमवूनही ही दोन वर्ष लग्नाला थांबायला ती तयार होती एकनिष्ठ प्रेमाचे दर्शन तर घडतेच शिवाय स्वतःच्या मनावरील तिचे असणारे नियंत्रण तिच्या ला वाचकांसमोर ठेवण्यास विलक्षण प्रभावी ठरलेला आहे

शबरीला आपली निष्ठा शेवटपर्यंत टिकविता आली असली तरी करारीपणा मात्र पुढील सौम्य करावा लागलेला दिसतो अभिराम बरोबर तिने स्वतःहून मांडलेला संसार संसाराची सर्वस्वी जबाबदारी तिच्या एकटीचाच मानेवर पडणार होती अभिराम आपल्या तंत्राप्रमाणे गोष्टी घडाव्यात अशी अभिराम ची म्हणजे जे तिच्या पतीची होती या अपेक्षेला तसा तो चिंटू नही होता त्यामुळे सहाजिकच शंभरीत शिक्षण आणि अभिराम पुरी निरुपयोगी ठरतो शबरी शिकलेली पदवीधर तरुणी होती ती चार चौघी मध्यमवर्गीय कुटुंबाचं आयुष्य तिच्या डोळ्यासमोर होतं त्यामुळे त्या चार चौघी सारखे वागावं असं तिला वारंवार वाटत होतं आपल्या शिक्षणाचा उपयोग नोकरीसाठी करून मिळवावेत आपल्या प्रपंचाला हातभार लागावा किमान संसारातले सुख आणि स्वास्थ्य राखण्यासाठी आपण उपयोगी पडावं या घरातलं आपलं अस्तित्व स्वतंत्र सावन अशा वयामध्ये ये ती भ्रमण करीत होती .

अभिराम ची आर्थिक परिस्थिती ती बऱ्यापैकी होती बायकोने त्यासाठी नोकरी करून पैसा आणावा हे त्याला मुळीच मान्य नव्हते उलट शिकलेल्या बायका त्यांचे द्रव्यार्जन आणि त्यामुळे संसाराकडे होणारे दुर्लक्ष याबद्दलची बौद्धिक शबरीला वारंवार ऐकावी लागत होती त्याचा म्हणून शबरी मनातून अस्वस्थ झाली श्री च्या व्यक्तिमत्त्वाचाविकास साधण्याच्या तिच्या तडा जाऊ लागला संसारात वैचारिकदृष्ट्या आणि मानसिक दृष्ट्या तिचा एक प्रकारे कोंडमारा लागला

अभिराम सर व्यवसायाचे क्षेत्र घराबाहेर होतं मोठ-मोठ्या लोकात त्याचा वावर होता पद्धतीचे आचरण अभिरामला पटकन आत्मसात करता येत असलं तरी शबरी वर मात्र जुनेच होते त्यामुळे अभिराम बरोबर पोर्ट वाईन घेणे तिला मान्य नव्हतं तसेच अभिराम च्या मित्रांबरोबर वागताना त्या एटिकेट्स सांभाळूनही तिला अवघड जात होतं .

शबरीला घरी काम करायची आवड होती लहानपणी कशी तिला सवयही होती ती तिच्या कौतुक अभिरामला नव्हतं असं मात्र नाही पण शिकलेल्या बाईला आपल्या नवऱ्याकडून प्रेमळ दमलीस अशा शब्दांची फुंकर हवी असते तिच्या कामाची किंमत पुरुषांनी तिच्या पतीने ठेवावं किमान तिची अपेक्षा असते तशी तिने पी अपेक्षा अभिराम जवळही ही बोलून दाखविली होती पण अभिराम शिक्षित श्री आणि पूर्वीची अशिक्षित श्री यांच्यातील संसाराची आस्था अधिक कोणामध्ये येते हे जेव्हा स्पष्ट करतो तेव्हा सहाजिकच शबरी खट्टू झाली या व अशा अनेक कारणामुळे अभिराम यांच्यामध्ये हे वैचारिक मतभेद आहेत दिवसेंदिवस तीव्र होऊ लागली पैसा मिळवाया

...र होत त्यामुळे त्या घरा...
...शिक्षणाचा उपयोग नोकरीसाठी...
...मान संसारातले सुख आणि...
...आपले अस्तित्व स्वतंत्र...

...ोती बायकोने त्यासाठी नोकरी...
...न्या बायका त्याचे द्रव्यार्जन...
...ला वारंवार ऐकावी लागत होती...
...तमत्वाचाविकास साधण्याच्या...
...ानसिक दृष्ट्या तिचा एक प्रका...

...ठ-मोठ्या लोकात त्याचा...
...ला येत असला तरी शब्दी...
...आन्य नव्हते तसेच...
...अवघड जात होते

करू लागली । अर्थार्जनाच्या माध्यमातून स्वत: चा संसार नेटका ' सुखाचा करण्याकरिता झगडू असताना स्वत:चे मन मारून मुलाबाळांच संगोपन ' संस्कार आणि नवऱ्याची उठाबस करण्यात रममान होताना दिसते . तरीही तिच्या या वागण्याला काडीमात्रही ही अभिराम लेखी किंमत नाही . या तिला वाईट वाटते . ती मनातून अनेकदा उद्ध्वस्त होते . सारं सहन करून मुलांवर संस्कार व्हावेत म्हणू ती धडपडत असते . शबरीचा मूर्ती पूजेवर विश्वास नव्हता 'तरी मुलगा मोठा होऊ लागताच ति बाळकृष्णाची मूर्ती घरी आणली होती . पण अभिराम कित्येक वेळा त्याच्या मित्रादेखत आणि मुलांस समोर तिचा उपमर्द करी तेव्हा ती बेचैन होई . सुशिक्षित स्त्रीने पत्ते खेळलेल - अभिरामला आवडत न तिने स्वयंपाक करावा ही त्याची अपेक्षा असे . आणि पुन्हा स्वयंपाक चांगला होवो ना होवो तो त्या कौतुकाचा भागही नसे .

या असल्या वागण्यामुळे सुशिक्षित स्त्रीने कसं वागावं हेच शबरीला कळेनासं झालं होतं . तिची स्थि ताणल्यासारखी झाली होती .मातृत्व तिला संसारात जखडून ठेवतं .मुलासाठी तिला संसाराचे प सहजासहजी तोडता येत नाहीत .हे खरे . पण मुलांच्या देखत कितीही आणि कशाही शब्दात अपमान क तरी तो सहन कुठवर करायचा जिथ पती आपली किंमत ठेवीत नाही ते घर उभं करण्यासाठी स्त्री ने त झिजायचं असं तिचं मन तिला सारखं विचारत राहतं.

अशातच एकदा अभिराम च्या खिशात आकडे . 'फुलांचा गजरा . हातरुमाल सापडतो .आणि त्याच शबरीचा नवऱ्याशी असलेल्या एक निष्ठेचा दोर काचायला लागतो .अभिराम ने बाई ठेवली असावी ' विचार तिच्या मनात पुन्हा पुन्हा येऊ लागतो . मत्सराच्या विचित्र धगीने पोळू ती लागते ' तिचा संत होतो .आणि काय करावे या विचाराने ती गोंधळून जाते . ज्या माणसाला आपला तिटकारा वाटतो त्याच घरात आपण का राहतो ? हा प्रश्न तिला सतावू लागतो . मुलांसाठी राहतो म्हणावं तर मुलंही तिच्या फटकूनच वागू लागतात . त्यांनाही अभिरामचा लळा लागलेला असतो . मुलगा हा तर अभिराम च वळणावर गेलेला असतो . बापाचं दुर्लक्ष झाल्याने तो बिघडलेला होता . मुलगी ही तर आईचा तिरस्कार करत होती . आई मुळेच मला काळा रंग मिळाला हा मुलीचा गैरसमज शबरी केव्हाच दूर करू शकत नव्हत . ' तू गप्प बस ' एवढंच तिला ऐकावं लागतं . अभिरामलाही शबरीने मास्तरनीची भूमिका घेऊन मुला उपदेश करावा हे मान्य नव्हतं . एकूणच सर्व बाजूने शबरी एकाकी पडत जाते .आणि मग शेवटी आ काय करावे ? या विचारात तिचे मस्तक भण भणायला लागत . तिच्या मनात अशावेळी मरणाचे विच येऊ लागले . उपेक्षित अवस्थेत माहेरी राहणं तिच्या मानी स्वभावाला पटेना . जगातले जणू प्रेमच आट . आपण कुत्र्याच्या कोडगेपणाने या घरात राहतोय . ही भावना तिला बोचू लागली .दिवसभर ती घरा बसून राही पण तिच्याशी एकही शब्द न बोलता मुलांचं आणि अभिरामचं जीवन अगदी सुरळीत चा होतं . ' तिचं अस्तित्व देखील त्यांच्या लक्षात येत नसे . ' [पृ .173] त्यामुळे आपलं या घरात आता का आहे ? या विचाराने शबरी व्यापली गेली . तिची या संसारातली गरज संपली असे तिच्या मनानं पु पुन्हा तिला बजावलं . त्याचबरोबर नवऱ्याने आपल्याला सोडलं तरी माझ्या मुलांना मी अजून हवी आ .असही आईचं मन तिला पुन्हा पुन्हा बजावू लागलं . पण एकाकीपणाच्या भीतीने तिने हा विचारही सोडू दिला .मातृत्व हे आपण स्वीकारायचं की नाकारायचं हा आपला विचार कृतीत आणायला ही आपण स्वतंत्र नाही .स्वत:च्या उदरात मुलाला वाढू द्यायचं की नाही हे स्वातंत्र्य देखील पतीवर अवलंबून असत

' हे पाहून ती पूर्णतः खचली . आणि घर सोडण्याचा ती निर्णय घेते .जवळपास साठ-सत्तर वर्षांच्या कालखंडातील आधुनिक शिक्षित स्त्रीच्या जीवनातील या नव्या प्रश्नांची विभावरी बाईंनी केलेली रचना निश्चितच नव शिक्षित

स्त्रीयांना प्रेरणादायी ठरणारी आहे . कारण स्त्रिया शिकल्या तरीही त्यांना घरात आपल्या मर्जीप्रमाणे वागता येत नव्हते . हे काल कथीत सत्य या ठिकाणी विभावरी शिरूरकर यांनी अतिशय रास्तपणे नोंदविलेले आहे . अभिरामला हरिद्वारला जाण्यासाठी परवानगी मागताच त्याने अतिशय थंड मनाने अवश्य जा ' असे तिला सुचित केले .परवानगी मिळताच . ती उद्ध्वस्त झाली .एकदा प्रीतीला तडा गेला कि ती खूण बुजत नाही . [पृ .178] या जाणिवेने हरिद्वारला जाऊन गंगेवर जीव द्यावा हे ठरवून ती घराबाहेर पडली .

पण तिथेही तिच्या मनात तुफान उठले तिच्याकडच्या स्वयंपाकाचे म्हणजे गंगाराम असे उद्गार तिला आठवले .

Pure love never expects anything . ' ' [पृ180] .आणि तिच्या दोन मनांचा झगडा सुरू झाला .तिला गंगेचा प्रवाह दिसला अनेकांच्या पापाच्या राशी पोटात घेऊन तो निरपेक्ष धावत होता ते पाहून तिला वाटलं नवऱ्याच्या दोषांकडे लक्ष न देता त्याच्यावर गंगेच्या पाण्यासारखं निरपेक्ष प्रेम करण्यातच आज वर्षा आयुष्याची कृतकृत्यता आहे प्रेम करायचं तर दोषांत सकट माणसावर प्रेम करावे पृष्ठ 186 हा निश्चय करून शबरी आत्महत्येचा विचार सोडून संसाराकडे परत फिरते .

शबरीच्या व्यक्तिचित्रात निर्माण झालेली तिची मानसिक आंदोलने तिच्याइतकेच वाचकांच्याही मनाला छळतात . शबरी शिकलेली असूनही तिला स्वतंत्र अस्तित्व नाही . त्यामुळे तिचं व्यक्तिमत्त्व विकसित होत नाही .ही जशी शबरीची तक्रार आहे तशीच ती आजच्या सर्वच सुशिक्षित स्त्रियांची तक्रार आहे . या पार्श्वभूमीवर शबरी हे एक प्रातिनिधिक सुशिक्षित मध्यमवर्गीय स्त्रीचे चित्र आहे . असे म्हणता येते . स्त्री शिक्षित असो वा अशिक्षित असो मिळवती असो वा नसो तिचे संसारातील स्थान जसे पूर्वी होते तसेच आजही आहे . त्यात ती काहीशी मुक्तपणे वावरत आहे . असे असले तरीतिचे बरेचसे निर्णय तिच्या पती वरच अवलंबून असतात . हेच शबरी च्या निमित्ताने येथे जाणवल्याशिवाय राहत नाही .

शबरी सुशिक्षित आहेच पण प्रेमविवाह करूनही आपल्या संसारात तिला स्वतंत्र स्थान नाही . किंवा संसारी सुखही पडत नाही . लेखिकेने शबरीचे निमित्त करून मध्यमवर्गीय सुशिक्षित विवाहितांच्या संसारातली कुतर ओढच चित्रित केली आहे . फरक इतकाच की शबरीला अधिक बऱ्यापैकी आर्थिक परिस्थितीत ठेवून तिच्या मागे नोकरीचाभुंगा लावून दिला आहे . तिला पत्नीपद . मातृत्व आणि जबाबदारीची जागा देऊन एके ठिकाणी गुंतवून ठेवली आहे . या सर्वांमधून स्त्री शेवटी परावलंबी आहे .ती कितीही शिकली तरी स्वतंत्र होणार नाही . हा निष्कर्ष शबरी च्या माध्यमातून पुढे आल्याशिवाय राहत नाही . शबरीच्या मनातलं आंदोलन टिपण्यात लेखिकेने यश मिळवलं आहे . विशेष म्हणजे शबरी ही एक माणूस म्हणून तिने येथे साकार केली आहे . तिचे गैरसमज ' गृहत्याग ' आत्महत्येची मजल या सगळ्या अवस्था दोलायमान जिवंत माणसांचे विकार आहेत . ही सगळी मानसिक द्वंद्व शबरीच्या माणूसपणाला चैतन्य प्राप्त करून देतात .म्हणूनच शबरीच्या व्यक्तिमत्त्वाला हे आतताई निष्कर्षाचे रूप एका जिवंत चित्रणाला रेखाटून गेले आहे . असे म्हटल्यास वावगे ठरत नाही . लेखिकेचे मानवी स्वभावाचे

हे पाहून ती पूर्णतः खचली आणि घर सोडण्याचा ती निर्णय घेते. जवळपास साठ-सत्तर वर्षांच्या कालखंडातील आधुनिक शिक्षित स्त्रीच्या जीवनातील या नव्या प्रश्नांची विभावरी बाईंनी केलेली रचना ... नव शिक्षित

स्त्रीयांना ... ठरणारी आहे. कारण स्त्रिया शिकल्या तरीही त्यांना घरात आपल्या ...प्रमाणे वागता येत नव्हते. हे काल कथीत सत्य या ठिकाणी विभावरी शिरूरकर यांनी अतिशय रसरशीतपणे नोंदविलेले आहे. अभिरामला हरिद्वारला जाण्यासाठी परवानगी मागताच त्याने अतिशय थंड मनाने अवश्य जा ' असे तिला सुचित केले. परवानगी मिळताच . ती उद्ध्वस्त झाली. एकदा प्रीतीला तडा गेला कि ती खूण बुजत नाही . [पृ .178] या जाणिवेने हरिद्वारला जाऊन गंगेवर जीव द्यावा हे ठरवून ती घराबाहेर पडली.

पण तिथेही तिच्या मनात तुफान उठले तिच्याकडच्या स्वयंपाकाचे म्हणजे गंगाराम असे उद्गार तिला आठवले.

" Pure love never expects anything . " [पृ180] आणि तिच्या दोन मनांचा झगडा सुरु झाला. तिला गंगेचा प्रवाह दिसला अनेकांच्या पापाच्या राशी पोटात घेऊन तो निरपेक्ष धावत होता ते पाहून तिला वाटलं नवऱ्याच्या दोषांकडे लक्ष न देता त्याच्यावर गंगेच्या पाण्यासारखं निरपेक्ष प्रेम करण्यातच आज वर्षा आयुष्याची कृतकृत्यता आहे प्रेम करायचं तर दोषांत सकट माणसावर प्रेम करावे पृष्ठ 186 हा निश्चय करून शबरी आत्महत्येचा विचार सोडून संसाराकडे परत फिरते.

शबरीच्या व्यक्तिचित्रात निर्माण झालेली तिची मानसिक आंदोलने तिच्याइतकेच वाचकांच्याही मनाला छळतात . शबरी शिकलेली असूनही तिला स्वतंत्र अस्तित्व नाही . त्यामुळे तिचं व्यक्तिमत्व विकसित होत नाही .ही जशी शबरीची तक्रार आहे तशीच ती आजच्या सर्वच सुशिक्षित स्त्रियांची तक्रार आहे . या पार्श्वभूमीवर शबरी हे एक प्रातिनिधिक सुशिक्षित मध्यमवर्गीय स्त्रीचे चित्र आहे . असे म्हणता येते . स्त्री शिक्षित असो वा अशिक्षित असो मिळवती असो वा नसो तिचे संसारातील स्थान जसे पूर्वी होते तसेच आजही आहे . त्यात ती काहीशी मुक्तपणे वावरत आहे . असे असले तरीतिचे बरेचसे निर्णय तिच्या पती वरच अवलंबून असतात . हेच शबरी च्या निमिताने येथे जाणवल्याशिवाय राहत नाही .

शबरी सुशिक्षित आहेच पण प्रेमविवाह करूनही आपल्या संसारात तिला स्वतंत्र स्थान नाही . किंवा पदरी सुखही पडत नाही . लेखिकेने शबरीचे निमित करून मध्यमवर्गीय सुशिक्षित विवाहितांच्या संसारातली कुतर ओढच चित्रित केली आहे . फरक इतकाच की शबरीला अधिक बऱ्यापैकी आर्थिक परिस्थितीत ठेवून तिच्या मागे नोकरीचाभुंगा लावून दिला आहे . तिला पत्नीपद . मातृत्व आणि जबाबदारीची जागा देऊन एके ठिकाणी गुंतवून ठेवली आहे . या सर्वांमधून स्त्री शेवटी परावलंबी आहे .ती कितीही शिकली तरी स्वतंत्र होणार नाही . हा निष्कर्ष शबरी च्या माध्यमातून पुढे आल्याशिवाय राहत नाही . शबरीच्या मनातलं आंदोलन टिपण्यात लेखिकेने यश मिळवलं आहे . विशेष म्हणजे शबरी ही एक माणूस म्हणून तिने येथे साकार केली आहे . तिचे गैरसमज ' गृहत्याग ' आत्महत्येची मजल या सगळ्या अवस्था दोलायमान जिवंत माणसाचे विकार आहेत . ही सगळी मानसिक द्वंद्व शबरीच्या व्यक्तिमत्वाला चैतन्य प्राप्त करून देतात .म्हणूनच शबरीच्या व्यक्तिमत्वाला हे आतताई निष्कर्षाचे रूप एका जिवंत चित्रणाला रेखाटून गेले आहे . असे म्हटल्यास वावगे ठरत नाही . लेखिकेचे मानवी स्वभावाचे

ज्ञान आणि सखोल अभ्यास यामुळे शबरीची व्यक्तिरेखा प्रत्येयकारी उमटली आहे . हे खरे असले तरी हळवेपणा आणि कडवटपणा हे विभावरी शिरूरकर यांच्या लेखनशैलीचे विशेष म्हणून आपल्या मनात भरते . त्यांची लेखणी अभिराम च्या बाबतीत कडवट आणि शबरी च्या संदर्भात अतिशय हळवी झाली आहे . हे निर्विवाद मान्य करावे लागते . त्यामुळे शबरीची व्यक्तिरेखा स्वाभाविकपणे फुलतही नाही आणि ती तशी मनात भरतही नाही . लेखिकेच्या नजरेतून तिने फक्त आकार धारण केला आहे . पूर्वनियोजित संकल्पना वाटू लागते . त्यामुळेच शबरीच्या व्यक्तिचित्रणात भावनांचा देखील अति... होताना दिसतो . सुधारणेच्या युगातील नव्या जुन्या च्या तानात ताणले गेलेल्या स्त्रीच्या स्वभावाचे मार्मिक चित्र एवढच काय ते या व्यक्तिरेखेचे वेगळेपण . नोंदवता येते . अभिराम शबरीचा इ... तिटकारा का करतो ? तिची उपेक्षा का करतो ? हे जर शबरीने समजून घेतले असते तर कदाचित कादंबरीच्या उत्तरार्धाला वेगळे वळण मिळाले असते .त्यादृष्टीने शबरीच्या वर्तनाचा अर्थही ब... गेलाअसता . म्हणूनच तिचे वर्तन काहीसे एकांगी असल्याचे आपल्याला जाणवते .. लेखिकेने ही ति... संदर्भात सुशिक्षित स्त्रीची समस्या अधोरेखित करावयाची असल्यामुळे अभिराम विषयीचे गैरस... अगोदरच गृहीत धरून शबरीला कादंबरीत उभी केलेली आहे . शेवटी स्त्री कितीही शिकली तरी ती स्व... होऊ शकत नाही . हेच सत्य ती आपल्याला सांगत आहे . - .ती प्रमाणे संसारात इतरांना सुगंधित करत... स्वतः मात्र जळत राहाव एवढेच तिचे संसारातील स्थान आणि महत्त्व आपल्याला जाणवते . म्हणू... शेवटी शबरी ही या आधुनिक युगाची आणि भरडल्या जाणाऱ्या संसारातील जिवंत ' जाति... .प्रातिनिधिक व्यक्तिरेखा म्हटली पाहिजे

संदर्भ ग्रंथ

१) मराठी कादंबरी : तंत्र आणि विकास : ' बापट / गोड बोले .

२) प्रतिभासाधन : ना सी फडके

3) आधुनिक मराठी वांड :मयाचा इतिहास : डॉ . अ .ना . देशपांडे .

४) मराठी कादंबरीचे पहिले शतक : डॉ. कुसुमावती देशपांडे .

५) विभावरी शिरुरकर एक स्त्री वादी आकलन : डॉ. उषाताई शिंदे .

६) विभावरीचे टीकाकार : त्र्यं. वि शेजवलकर .

७) प्रदक्षिणा : संपा अ.अ. कुलकर्णी .

साधन ग्रंथ :

' शबरी ' : विभावरी शिरुरकर .

ISSN 2320449-4

THIS QUARTERLY " POWER OF KNOWLEDGE " IS PRINTED BY
PUBLISHED BY & OWNER BY SAW.SARKATE LATA SADASHIV
& PRINTED AT KRANTI PUBLICATION, GEORAI,
DIST BEED - 431 127 (M.S.)
EDITOR : Professor Dr.SARKATE SADASHIV HARIBHAU

RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC

Promotive Influence of Farm Pond Algae with Aqueous and Cow Urine extracts on Germination and Growth Traits in *Luffa cylindrica* L

A.A. Aher [1], A. S. Wable [2]

[1]*Ph.D. Student, Dept. of Botany and Research Centre, Padmashree Vikhe Patil College of Arts, Science and Commerce, Pravranagar, Loni, Tal-Rahata, Dist-Ahmednagar, Maharashtra, India.*

[2]*Asst. Professor and Research Guide, Dept. of Botany and Research Centre, Padmashree Vikhe Patil College of Arts, Science and Commerce, Pravranagar, Loni, Tal-Rahata, Dist-Ahmednagar, Maharashtra, India.*

Abstract-

Agriculture sector has always remained a main contributor in GDP and a source of employment for many people across the country. However, the later effect of green revolution technologies have asked serious questions in the form of many diseases which have been introduced through food and water contamination. The alternative and reliable options for the chemical fertilizers and pesticides have been always at the center of various research studies since last few decades. Hence, an attempt was made to study the promotive role of farm pond algae on seed germination and seedling growth in *Luffa cylindrica* L. The seeds were treated in various concentrations of algal aqueous and cow urine extracts and percent seed germination and seedling growth was observed. It is found that, 15 % concentration of both algal aqueous and cow urine extract has significant effect in promotion of seed germination, root length, shoot length and overall height of *Luffa cylindrica* L. Algal cow urine extract reported significantly better growth over the algal aqueous extract.

Key words- ***Luffa cylindrica* L., Farm Pond Algae, Algal Extract, Cow Urine Extract.**

I. INTRODUCTION

Ever since invention, agriculture has been the mainstay of human civilization. India is known as an agriculture driven country, and agriculture being a major industry has played a vital role in gross domestic production (GDP) of the country. The agriculture sector of India contributes to around 18 % to gross domestic product and offers employment opportunities to 50 % of the countries workforce. [1] India witnessed the Green Revolution in the 1960s with an increase in food grain production and met the food demand of the millions of malnourished people across the country. Green revolution broadly represented a major change in the stakeholders focusing on increased use of chemical-based pesticides and fertilizers to increase the crop yield in multiple folds. The striking quantitative increase in food production as a result of increased chemical input in agriculture was the welcoming sign but the long term health impacts of these chemicals started drawing attention of scientific community. Chemical pesticides adversely affects skin, eyes, respiratory system, and other body organs. [2] Over the last thirty years, the indiscriminate application and ignorance towards appropriate handling of agricultural pesticides have induced various health-related morbidities in emergent nations. [3] Pesticides become a reason for congenital anomalies and affect fetal growth, and some pesticides can cause cancer in human beings. [4] Researchers across the world have reported that the detrimental agricultural habits and excessive use of the chemicals have allowed the contamination of the food chain and the environment. [5] Hence, the consumers and farmers share a strong desire for agricultural sustainability, increasing anxiety about pollution, and damage to the environment. They also have a strong desire and willingness to engage with new farming technology that can produce more nutritious and pollutants free food. An increased focus on the use of biofertilizers across the world on the environmental ground is observed in the recent past. These biofertilizers are the organisms that improve the soil quality without any effects on the agriculture system and environment. The primary source of biofertilizers includes blue-green algae, bacteria, and fungi. [6]

Hence, in present investigation an attempt was made to investigate the promotive role of farm pond algae on the percent seed germination and seedling growth using aqueous as well as cow urine extract.

II. MATERIAL AND METHODS

The experimental material used was seeds of *Luffa cylindrica* L., freshwater algae and cow urine which was collected from local sources. Two samples of algae were collected from two farm ponds at village Sawargaon Tal, Tal-Sangamner and Village Wakadi, Tal- Rahata of Ahmednagar district, Maharashtra, India. The algae was dried and powdered [7] for further preparation of algal extract. The algal extracts were prepared in the concentrations of 1 %, 5 %, 10 %, 15 %, 20 % and 25 %. The distilled water was used as control. [8] Same concentrations were prepared using cow urine for both samples and only cow urine was treated as control. The seeds of *Luffa cylindrica* L. were soaked in aqueous/cow urine algal extracts of Sample 1 and Sample 2 and control for 24 hrs. Paper Towel method was used [9] to study the effect of different algal extracts on seed germination and early seedling growth. The experiment was conducted in triplicate. The Study parameters measured are seed germination in percentage, Root length, Shoot length and total height of seedling in centimeters.

III. RESULTS AND DISCUSSION

A. Effect of Algal Extract on Seed Germination in Luffa cylindrica L.

Table I- Effect of algal extract on percent seed germination in *Luffa cylindrica* L.

		Percent Seed Germination									
		Algal Aqueous Extract					Algal Cow Urine Extract				
	Algal Conc^n	Trial 1	Trial 2	Trial 3	Mean	SD	Trial 1	Trial 2	Trial 3	Mean	SD
Sample 1	1%	80.0	83.3	90.0	84.4	0.36	83.3	76.7	86.7	82.2	0.38
	5%	83.3	86.7	90.0	86.7	0.34	86.7	80.0	86.7	84.4	0.36
	10%	86.7	86.7	90.0	87.8	0.33	90.0	83.3	90.0	87.8	0.33
	15%	93.3	93.3	96.7	94.4	0.23	93.3	93.3	93.3	93.3	0.25
	20%	90.0	90.0	93.3	91.1	0.29	93.3	93.3	90.0	92.2	0.27
	25%	83.3	86.7	93.3	87.8	0.33	93.3	90.0	86.7	90.0	0.3
	Control	80.0	80.0	90.0	83.3	0.38	83.3	73.3	83.3	80.0	0.4
Sample 2	1%	80.0	93.3	93.3	88.9	0.32	83.3	86.7	83.3	84.4	0.36
	5%	73.3	93.3	93.3	86.7	0.34	86.7	83.3	83.3	84.4	0.36
	10%	80.0	100	93.3	91.1	0.29	93.3	86.7	86.7	88.9	0.32
	15%	83.3	100	96.7	93.3	0.25	93.3	96.7	96.7	95.6	0.21
	20%	76.7	100	93.3	90.0	0.3	90.0	86.7	90.0	88.9	0.32
	25%	76.7	96.7	93.3	88.9	0.32	90.0	90.0	90.0	90.0	0.3
	Control	76.7	96.7	90.0	87.8	0.33	80.0	90.0	80.0	83.3	0.37

The average minimum and maximum seed germination in algal aqueous extract in sample 1 was 83.3 % at control and 94.4 % at 15 % respectively, however the average minimum and maximum seed germination in algal cow urine extract was 80 % and 93.3 % at control and 15 % respectively. Sample 2 reported germination of 87.8 % at control and 93.3 % at 15 % in algal aqueous extract and 83.3 % and 95.5 % at control and 15 % algal extract in algal cow urine extract respectively. The results of percent seed germination obtained in the present investigation are in agreement with various studies conducted by the researchers across the world. Pandey *et. al.*[10] reported some promising effects in the germination percentage after treating the seeds with 5% extract of *Chroococcus* sp. Maximum seed germination in okra seeds was reported by Divya *et. al.*, [11] followed by application of 5 % of algal extract derived from sea weed.

B. Effect of Algal Extract on Shoot Length in Luffa cylindrica L.

Table II- Effect of algal extract on shoot length in *Luffa cylindrica* L.

		Shoot Length in cm									
		Algal Aqueous Extract					Algal Cow Urine Extract				
	Algal Conc^n	Trial 1	Trial 2	Trial 3	Mean	SD	Trial 1	Trial 2	Trial 3	Mean	SD
Sample 1	1%	12.31	12.32	9.42	11.29	3.43	14.12	14.84	11.91	13.57	4.17
	5%	12.68	13.26	11.95	12.62	2.87	17.1	14.28	14.25	15.24	4.31
	10%	10.61	11.52	11.24	11.13	2.49	13.86	13.68	12.66	13.39	4.27
	15%	15.89	13.57	12.86	14.09	3.03	16.21	17.59	14.57	16.12	5.72
	20%	10.98	15.27	11.73	12.65	3.08	13.81	19.41	12.87	15.4	5.2
	25%	9.85	12.81	11.29	11.34	3.11	11.18	14.59	11.69	12.48	4.92
	Control	10.94	9.88	9.9	10.23	2.75	12.28	13.05	9.58	11.58	3.2
Sample 2	1%	7.16	8.38	9.74	8.49	2.06	10.46	9.23	10.7	10.12	2.5
	5%	13.06	10.67	11.04	11.48	2.91	12.64	11.12	12.75	12.18	2.96
	10%	10.8	11.55	12.26	11.58	3.17	13.05	11.99	12.43	12.51	2.81
	15%	13.82	12.52	12.76	12.99	3.18	15.71	14.53	13.93	14.71	3.79
	20%	11.58	11.1	11.84	11.49	2.75	13.19	14.73	14.89	14.26	4.36
	25%	9.97	10.43	10.9	10.47	2.88	10.99	12.02	9.97	10.99	3.0
	Control	9.14	9.69	9.15	9.34	2.86	10.38	9.53	10.49	10.11	2.36

Algal aqueous extract of sample 1 reported average minimum shoot length 10.23 cm at control and average maximum 14.09 at 15 % . The average minimum shoot length in algal cow urine extract was 11.58 cm at control and average maximum of

16.12 cm at 15 % . However, sample 2 reported average minimum shoot length of 9.15 cm at control and average maximum 12.76 cm at 15 % in algal aqueous extract. For algal cow urine extract average minimum shoot length was 10.11 cm at control and average maximum was 14.71 cm at 15 % . Algal cow urine extract has reported to enhance the shoot length of *Luffa cylindrica* L. over the algal aqueous extract. Algal cow urine extract of sample 1 has reported 14.40 % more length in the shoot of *Luffa cylindrica* L. *over* algal aqueous extract. In the same way, algal cow urine extract of sample 2 has also reported 13.24 % more shoot length. Hence, cow urine extract has shown more growth potential over aqueous extract of both algal samples under study. The results of present investigations show similarity with the earlier studies on various crop plants. Basavaraja et.al., [12] reported significant increase in shoot length following application of blue green algae in maize, cucumber and ragi. Patil *et.al.,* [13] studied the growth promoting activity of *Chlorella, Scenedesmus and Chlamydomonas* on cucumber. The research team including Arun et.al., [14] also presented that, liquid sea weed fertilizer with 60 % concentration is more effective in increasing the shoot length.

Table III- ANOVA: Two Way - Luffa Cylindrica L. - Shoot Length

Source	**Type III Sum of Squares**	**df**	**Mean Square**	**F**	**Sig.**	**Partial Eta Squared**
Algal Concentration	6443.55	6	1073.93	40.70	0.00	0.09
Extract	1155.75	1	1155.75	43.80	0.00	0.02
Algal Concentration * Extract	229.66	6	38.28	1.45	0.19	0.00
Error	66118.28	2506	26.38			
Total	367228.08	2520				
R Squared = .106 (Adjusted R Squared = .101)						

For the Shoot Length of Luffa Cylindrica L. from the two way ANOVA it is seen that there is a significant main effect of Algal Concentration on the overall Shoot Length, F (6, 2520) = 40.70, p = 0.00, np2 = 0.09. The Extract i.e. aqueous vs Cow Urine also had significant effect, F (1, 2520) = 43.80, p = 0.00, np2 = 0.02. The post - hoc test for the algal concentration using Tukey HSD indicated that the 15% had the longest Shoot Length in comparison to 1%, 5%, 10%, 20%, 25% and Control which was statistically significant. Lastly, for the Extract: Cow Urine extract (Mean [CI]): (11.47 [11.18, 11.75]) was significantly better than Aqueous Extract (10.11 [9.83, 10.40]).

C. Effect of Algal Extract on Root Length in Luffa cylindrica L.

Table IV - Effect of algal extract on root length in *Luffa cylindrica* L.

		Algal Aqueous Extract					**Algal Cow Urine Extract**				
	Algal Conc^n	Trial 1	Trial 2	Trial 3	Mean	SD	Trial 1	Trial 2	Trial 3	Mean	SD
Sample 1	1%	12.43	14.3	10.72	12.44	4.53	10.08	12.42	11.78	11.4	2.92
	5%	13.52	14.22	12.73	13.48	3.89	11.2	14.19	11.79	12.34	3.32
	10%	10.98	14.58	11.37	12.3	3.77	9.57	14.44	12.39	12.07	4.16
	15%	13.84	15.31	14.96	14.71	4.01	15.29	12.27	13.25	13.6	4.42
	20%	9.67	15.33	11.74	12.24	4.52	8.35	18.88	12.52	13.26	5.43
	25%	9.58	13.21	9.5	10.75	3.96	9.13	12.96	9.59	10.55	3.68
	Control	11.1	12.92	8.81	10.86	4.42	9.97	12.54	9.59	10.62	3.43
Sample 2	1%	11.22	8.76	9.79	9.86	3.21	8.83	7.82	9.32	8.64	2.21
	5%	11.72	9.53	11.32	10.79	3	11.78	10.91	11.34	11.35	1.99
	10%	12.9	11.32	10.79	11.6	3.24	11.06	11.92	12.18	13.2	3.6
	15%	12.06	14.0	11.89	12.69	3.25	12.62	12.5	12.67	12.59	2.85
	20%	12.7	12.77	10.51	11.97	3.73	12.57	12.74	10.01	11.76	3.04
	25%	10.74	11.23	10.21	10.73	2.94	11.42	10.23	10.83	10.82	2.46
	Control	8.43	7.12	7.93	7.78	2.58	10.48	7.76	9.15	9.07	2.58

The average root length of sample 1 of aqueous extract was presented between 10.75 cm at 25 % and 14.71 cm at 15 %, however it was between 10.55 cm at 25% 13.6 cm at 15 % in algal cow urine extract. Sample 2 presented average minimum and maximum root length between 7.78 cm at control and 12.69 cm at 15 % in aqueous extract and it was between 8.64 cm at 1 % and 12.59 at 15 % cow urine extract. Algal aqueous extract showed better results in terms of root length of *Luffa cylindrica* L as compare to algal cow urine extract as the root length in sample 1 was 8.16 % more and in sample 2 it was 0.79 % more. Sample 1 has shown better root length as compare to sample 2. The increased root length in *Cucumis sativus* L. and *Luffa cylindrica* L. in present study is in accordance with the earlier studies. Odgerel Bumandalai and Rentsenkhand Tserennadmid,

[15] reported increased growth in the seeds of tomato and cucumber following the application of the suspension of *C. vulgaris*. The results are in agreement with Basavaraja *et.al*., [12] who reported significant increase in root length following application of blue green algae. The study confirmed significantly higher root length in maize as compare to control. The study conducted by Divya *et.al.*, [11] also reported the stimulating effect of seaweed liquid fertilizer on the growth of root length in Okra.

Table V - ANOVA: Two Way - Luffa Cylindrica L. - Root Length

Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.	Partial Eta Squared
Algal Concentration	4970.23	6	828.37	33.32	0.00	0.07
Extract	36.00	1	36.00	1.45	0.23	0.00
Algal Concentration * Extract	176.62	6	29.44	1.18	0.31	0.00
Error	62297.05	2506	24.86			
Total	328548.04	2520				
R Squared = .077 (Adjusted R Squared = .072)						

For the Root Length of Luffa Cylindrica L. from the two way ANOVA it is seen that there is a significant main effect of Algal Concentration on the overall Root Length, F (6, 2520) = 33.32, p = 0.00, np2 = 0.07. The Extract i.e. aqueous vs Cow Urine did not have any significant effect, F (1, 2520) = 1.45, p = 0.23, np2 = 0.00. The post - hoc test for the algal concentration using Tukey HSD indicated that the 15% had the longest root length in comparison to 1%, 5%, 10%, 20%, 25% and Control which was statistically significant.

D. Effect of Algal Extract on Total Height in Luffa cylindrica L.

Table VI - Effect of algal extract on total height *Luffa cylindrica* L.

		Algal Aqueous Extract					**Algal Cow Urine Extract**				
	Algal Conc^n	Trial 1	Trial 2	Trial 3	Mean	SD	Trial 1	Trial 2	Trial 3	Mean	SD
Sample 1	1%	24.75	26.61	20.14	23.72	7.07	24.2	27.27	23.68	24.97	5.6
	5%	26.2	27.48	24.68	26.1	5.81	28.3	28.47	26.05	27.58	5.61
	10%	21.59	26.1	22.61	23.42	5.37	23.43	28.12	25.04	25.47	6.42
	15%	29.73	28.88	27.82	28.8	5.52	31.5	29.86	27.82	29.73	8.18
	20%	20.65	30.61	23.46	24.89	6.82	22.16	38.3	25.4	28.66	8.84
	25%	19.44	26.02	20.79	22.08	6.03	20.31	27.54	21.28	23.03	6.9
	Control	22.04	22.8	18.71	21.09	6.14	22.25	25.59	19.16	22.2	5.46
Sample 2	1%	18.38	17.14	19.52	18.35	3.83	19.28	16.76	20.02	18.66	3.85
	5%	24.79	20.2	22.36	22.27	4.45	24.42	22.03	24.09	23.53	3.87
	10%	23.7	22.87	23.05	23.18	4.64	26.52	23.05	24.36	24.69	4.11
	15%	25.88	26.51	24.66	25.68	3.92	28.33	27.02	26.6	27.31	5.14
	20%	24.29	23.86	22.35	23.46	5.06	25.76	27.47	24.9	26.02	5.98
	25%	20.72	21.67	21.11	21.2	4.25	22.41	22.25	20.79	21.82	4.41
	Control	17.57	16.81	17.07	17.12	3.96	20.87	17.29	19.63	19.18	4.02

Luffa presented average total height between 21.09 cm at control and 28.8 cm at 15 % in aqueous extract of sample 1, however the average total height was between 22.2 cm at control and 29.73 cm at 15 % in cow urine extract. In algal aqueous extract of sample 2, the average height was between 17.12 cm at control and 25.68 at 15 %, the same was 18.66 cm at 1 % and 27.31 cm at 15 % in cow urine extract. Algal cow urine extract of sample 1 showed 25.12 % more growth as compare to algal aqueous extract, similarly it was 6.86 % more in sample 2. Sample 1 has shown better growth as compare to sample 2 in both aqueous and cow urine extract. Castellanos-Barriga *et.al.*, [16] also found that the application of sea weed extract to mung bean (*Vigna radiata*) had significantly increased the seed germination, shoot and root length as well as other parameter under study. Pandey *et.al*, 2013 studied the effect of different concentrations on the seedling development in Okra and reported maximum height of seedling of 11.23±1.62 cm in Okra after application of *Chroococcus* sp. extract.

Table VII -ANOVA: Two Way - Luffa Cylindrica L. - Total Height

Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.	Partial Eta Squared
Algal Concentration	22584.76	6	3764.13	43.71	0.00	0.09
Extract	775.56	1	775.56	9.01	0.00	0.00
Algal Concentration * Extract	455.25	6	75.88	0.88	0.51	0.00
Error	215790.20	2506	86.11			
Total	1347056.74	2520				
R Squared = .099 (Adjusted R Squared = .095)						

For the Total height of Luffa Cylindrica L. from the two way ANOVA it is seen that there is a significant main effect of Algal Concentration on the overall Total height, F (6, 2520) = 43.71, p = 0.00, np2 = 0.09. The Extract i.e. Aqueous vs Cow Urine had a significant effect, F (1, 2520) = 9.01, p = 0.00, np2 = 0.00. The post - hoc test using Tukey HSD indicated that the for algal concentration 15% had the longest Total height in comparison to 1%, 5%, 10%, 20%, 25% and Control which was statistically significant. Lastly, for the Extract: Cow Urine extract (Mean [CI]): (21.52 [21.06, 22.03]) was significantly better than Aqueous Extract (20.41 [19.90, 20.92]).

IV. CONCLUSION

It is concluded that the 15 % concentration of both algal aqueous and cow urine extract shows better result in terms of percent seed germination, shoot length, root length and total height in *Luffa cylindrica* L. The algal cow urine extract has significantly better growth over algal aqueous extract in all parameters studied in both algal samples from farm pond.

V. REFERENCES

[1] Madhusudhan L. Agriculture Role on Indian Economy. Bus Eco J 6:176. doi:10.4172/2151-6219.1000176. 2015.

[2] Sharma Nayana and Ritu Singhvi. Effects of Chemical Fertilizers and Pesticides on Human Health and Environment: A Review. IJAEB. 2017. 10(6): 675-679

[3] Dasgupta, S., Meisner, C., Wheeler, D., Xuyen, K. and Lam, N.T. Pesticide Poisoning of farm workers- implications of blood test result from Vietnam. International Journal of Hygiene Environment Health, 2007. 210: 121-132.

[4] Asghar U, Malik MF, Javed A. Pesticide Exposure and Human Health: A Review. J Ecosys Ecograph. 2016. S5: 005. doi: 10.4172/2157-7625.S5-005

[5] Wimalawansa, S.A. and Wimalawansa, S.J.. Impact of changing agricultural practices on human health: chronic kidney disease of multi-factorial origin in Sri Lanka. Wudpecker Journal of Agricultural Research, 2014. 3: 110-124.

[6] Ghosh, N. Promoting Bio-Fertilizers in Indian Agriculture. Economic and Political Weekly. 2004. Vol. 39, No. 52. pp. 5617-5625.

[7] C. Kalaivanan, M Chandrasekaran and V Venkatesalu. Effect of seaweed liquid extract of Caulerpa scalpelliformis on growth and biochemical constituents of black gram (Vigna mungo (L.) Hepper). Phykos 42 (2): 46-53. 2012.

[8] Bhosale N. B, Untawale, A.G. and Dhargalkar, V.K. Effect of seaweed extract on the growth of Phaseolus vulgaris. Indian J. Mar. Sci., 1975. 4: 209- 210.

[9] ISTA. International rules for seed testing. 1966. Vol. 31. No. 1.

[10] Pandey Abhishek Kumar, Blessymole K. Alex , Eapen P. Koshy And George Thomas. Photosynthetic and antioxidant activity of okra (abelmoschus esculentus) seeds germinatedon aqueous extracts of selected cyanobacterial species" The Bioscan, International Quarterly Journal of Life Sciences. 2013. Vol. 8 (3): 865-869.

[11] Divya K, N. Mary Roja and S.B. Pada. Influence of seaweed liquid fertilizer of ulva lactuca on the seed germination, growth, productivity of Abelmoschus esculentus (L.)" International Journal of Pharmacological Research, 2015. Vol 5(2), pp-344-346.

[12] Basavaraja B, Parameswara Naik T, Nagaraj Hullur and Shashidhara KS. Effect of algal extract on the seedling attributes of important vegetables and field crops. Journal of Pharmacognosy and Phytochemistry 2020; 9(3): 1027-1030.

[13] Patil Kishore J, Harshada Nandre, R T Mahajan, Chiranjib Banerjee , Pratyoosh Shukla and Rajib Bandopadhyay. Plant growth stimulating activity of fresh water micro algae. International Journal of Advanced Research. 2015. Volume 3, Issue 5, 284-288.

[14] Arun D., Gayathri P. K. , Chandran M and Yuvaraj D. Studies on Effect of Seaweed Extracts on Crop Plants and Microbes. International Journal of Chem Tech Research, 2014. Vol.6, No.9, pp 4235-4240.

[15] Odgerel Bumandalai and Rentsenkhand Tserennadmid. Effect of Chlorella vulgaris as a biofertilizer on germination of tomato and cucumber seeds. Int. J. Aquat. Biol. 2019. 7(2): 95-99.

[16] Castellanos-Barriga, L.G., Santacruz-Ruvalcaba, F., Hernández-Carmona, G. et al.. Effect of seaweed liquid extracts from Ulva lactuca on seedling growth of mung bean (Vigna radiata). J Appl Phycol. 2017. 29, 2479–2488. https://doi.org/10.1007/s10811-017-1082-x.

BIOINFOLET 18 (1 A) : 32 - 34, 2021

EFFECT OF ALGAL BIOMASS ON SEED GERMINATION AND SEEDLING GROWTH IN *CUCUMIS SATIVUS* L.

A. A. Aher and A. S. Wabale*

Department of Botany and Research Centre, Padmashri Vikhe Patil College of Arts, Science and Commerce, Pravaranagar, Loni-413736, India.

ABSTRACT

Present investigation was undertaken on use of farm pond algae as bio-fertilizer, on seed germination and seedling growth of *Cucumis sativus* L. Two samples of algal biomass were employed for this purpose, in the form of aqueous and cow urine extracts. Percent seed, germination, shoot length, root length and seedling length of *Cucumis sativus* L. were recorded. Promising results were reported with algal extracts particularly that prepared using cow urine.

Key words: Pond algae, algal bio-fertilizer, cow urine extract, *Cucumis sativus L*

Introduction

During present investigation an attempt was made to find out the potential of farm pond algae as source of bio-fertilizer on seed germination and seedling growth of *Cucumis sativus* L. using aqueous and cow urine extracts.

Material and Methods

The algal biomass was collected by hand picking method from two farm ponds located at Sawargaon Tal, Tal-Sangamner (Sample 1) and Wakadi, Tal- Rahata (Sample 2) of Ahmednagar District, Maharashtra, India. The algal species in the collected biomass samples were identified following Philipose (1967), Prasad and Srivastava, (1992), Prescott, (1951), Randhava (1959) and Gonzalves (1981). The algae were dried and powdered for the preparation of aqueous algal extracts (Kalaivanan *et.al*. 2012), at the concentrations of 1 - 25 %. Distilled water was used as control (Bhosale *et. al.*,1975). The extracts were also prepared similarly, but using cow urine. In this case too, cow urine was treated as control. The seeds of *Cucumis sativus* L. were soaked in algal extracts prepared from samples 1 and 2, as well as control (water or cow urine) for 24 hrs. Paper Towel method (ISTA, 1966) was used to study the effect of algal extracts on seed germination and seedling growth for which percent seed germination and root, shoot and seedling lengths were measured after 8th day of germination. The experiment was conducted in triplicate

Results and Discussion

The algae biomass samples contained algal species e.g. *Navicula* cuspidate (Kuetz .Var. ambigua), *Pinnularia borealis* (Nitzsch.), *Milosira granulate* (Ehr.) Ralfs., *Fragilaria intermedia* (Kuetz.), *Nitzschia palea* (Kuetz.) W. Smith, *Scytonema ocellatum* (Lyngbye ex. Born),*Microcoleus chthonoplastes* (Thuret ex. Gomont), *Ocillatoria subbrevis* (Schmidle), *Lyngbya stagnina* (Kuetzing). *Coelastrum microporum* (Naegeli), *Mougetia sphaerocarpa* (Wolle), *Cladophora glomerata* (L.), *Pithophora mooreana* (Collins), *Rhizoclonium crassipelitum* (West & West), *Hydrodictyon reticulatum* (L.) and *Ulotrix tenuissima* (Kuetzing).

The effect of algal extracts on per cent seed germination has been summarized in

Table 1. The results revealed that the 15 % algal and cow urine extracts showed maximum seed germination. Enhanced seed germination was reported by Brahmbhatt and Kalasariya (2015) after soaking the seeds in fresh water algal extract, by Pandey *et. al.,* (2013) with 5 % extract of *Chroococcus* sp. and by Divya *et. al.* (2015) with 5 % sea weed liquid fertilizer.

Maximum shoot length (12.33 cm) was experienced due to the treatment with cow urine extract, as compared to the use of aqueous extracts. Similar observations were earlier reported by Arun *et.al.* (2014).

On an average, minimum root length (6.18 cm) was recorded in control, while it was maximum (9.95 cm) due to the treatment of 15 % algal extract. Divya *et.al.* (2015) also reported the stimulating effect of seaweed liquid fertilizer on root length in Okra. The results are also in conformity with those reported by Panday *et.al,* (2013).

The seedling length was 12.36 cm at 1 % concentration, which increased to 18.39 cm due to the treatment with 15 % concentration of algal extract. The corresponding values for algal extract in cow urine extract were 15.5 and 22.29 cm. respectively. Pandey *et.al*, (2013) also reported positive effect of algal extract on seedling development in Okra after application of *Chroococcus* sp. extract. Anisimov *et.al.*, (2013).

Statistical analysis of the data for analysis of variance (ANNOVA) revealed that there was significant difference in all of the parameters studied due to algal concentrations and nature of the algal extracts.

It can thus be concluded that use of farm pond algae as a biofertilizer shows promising effect on seed germination and seedling growth in *Cucumis sativus* L. The algal cow urine extract has shown better results over algal aqueous extract.

Table 1 : Effect of algal extracts on seed germination and seedling growth in *Cucumis sativus* L.

	Percent Seed Germination			**Shoot length (cm)**		**Root length (cm)**		**Seeding length (cm)**	
	Conc.	**A.E.**	**C.U.E.**	**A.E.**	**C.U.E.**	**A.E.**	**C.U.E.**	**A.E.**	**C.U.E.**
Sample 1	**1%**	82.2	82.2	5.54	7.40	6.82	6.68	12.36	14.07
	5%	80.0	83.3	6.18	9.46	8.83	8.29	15.01	17.75
	10%	82.2	88.9	6.97	9.65	9.99	8.79	16.96	18.44
	15%	92.2	93.3	8.27	12.33	10.13	9.95	18.39	22.29
	20%	86.7	88.9	7.35	9.92	9.82	8.79	17.17	18.71
	25%	86.7	84.4	6.74	9.14	8.80	8.48	15.53	17.62
	Control	83.3	80.0	7.26	9.32	8.02	6.18	15.28	15.50
Sample 2	**1%**	78.9	88.9	6.48	10.18	9.38	9.12	15.85	19.3
	5%	80.0	91.1	6.86	10.67	11.92	9.75	18.78	20.42
	10%	82.2	92.2	7.54	11.40	11.42	10.29	18.96	21.69
	15%	88.9	95.6	8.84	12.29	12.71	10.92	21.56	23.2
	20%	82.2	91.1	8.08	11.22	10.54	10.27	18.62	21.49
	25%	84.4	91.1	7.21	10.77	9.89	10.08	17.1	20.85
	Control	78.9	88.9	8.67	9.66	10.08	9.44	18.75	19.10

The values are averages of three replicates. A.E. : Aqueous extract; C.U.E. : Cow urine extract

References

Anisimov M.M, E.L. Chaikina, A.G. Klykov, V.A. Rasskazov (2013). *Agriculture Science Developments*, **2(8):** 67.

Arun D., Gayathri P. K. , Chandran M and Yuvaraj D (2014). *International Journal of Chem Tech Research,* **6 (** 9): 4235

Bhosale N. B, Untawale, A.G. and Dhargalkar, V.K. (1975). *Indian J. Mar. Sci.,* **4:** 209.

Brahmbhatt N.H. and Haresh.S.Kalasariya (2015). *International Journal of Engineering Research and General Science*, **3 (2)** Part 2 : 827.

Divya K, N. Mary Roja and S.B. Pada (2015). *International Journal of Pharmacological Research,* **5(2) :** 344.

Gonzalves E.S.(1981). *Harmful Algae*.**8**:14.

ISTA [International Seed Testing Association]. (1996). *Seed Science and Technology* **21** (Suppl.): 1.

Pandey Abhishek Kumar, Blessymole K. Alex , Eapen P. Koshy And George Thomas (2013). *The Bioscan,* **8 (3):** 865.

Philopose M.T. (1967). *"Chlorococcales".* Indian Council of Agricultural Research, New Delhi.

Kalaivanan, C., M. Chandrasekaran and V. Venkatesalu (2012). *Phykos* **42 (2):** 46.

Prasad B.N. and Srivastava M.N (1992). *"Freshwater Algal Flora of Andaman and Nicobar Islands"*. Vol. I. First Edition. Published by M/s Bishen Singh Mahendra Pal Singh. Deharadun.

Prescott G.W. (1951). "*Algae of the western great lakes area".* Cranbrook Institute of Science. Published by WM. C. Brown Company. Dubuque, Iowa, United States

Randhava M.S.(1959). *"Zygnemaceae".* Indian Council of Agricultural Research, New Delhi.

ISSN-2320-449
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-T
Impact Factor : 2.728

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journa

VOLUME - I ISSUE - III
OCT. TO DEC. 2020

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT I LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM

www.powerofknowledge.co.in
E-mail : powerofknowledge3@gmail.com
Editor

RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor

Dr. Sadashiv H. Sarkate

● Mailing Address ●

Dr. Sadashiv H. Sarkate

Editor : POWER OF KNOWLEDGE

Head of Dept. Marathi

Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)

Cell. No. 9420029115 / 7875827115

Email : powerofknowledge3@gmail.com / shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-

Annual Subscription: Rs. 1000/-

RNI No.MAHAUL03008/13/1/2012-TC ISSN 2320-4494

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Volume : 1, Issue : III
Oct. to Dec. 2020

Editorial Officer
Kranti Publication
Georai Dist.Beed
Beed -431 127
Contact : 7875827115
E-mail : Sarkatelata@gmail.com

Published By :
Mrs. Lata Sadashiv Sarkate

Price : Rs. 300/-

Advisory :-

Hon. Dr. Sudhir Gavhane
Ex.Vice Chancller Y.C.M.U. Nasik
& Professor of Mass Communication
& Jornalism Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. V. B. Bhise
Ex-Professor, Dept. of Economics
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Madan Shivaji
Ex-Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Bhagwat Katare
Ex. Director, BCUD
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Sanjay Nawale
Head of Dept. Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Hon. Dr. Paralikar Kanchan
Principal, Mahila College, Georai

Hon. Dr. Ashok Mohekar
Ex-Magement Council Member
Dean, Faculty of Science,
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

EDITOR

Dr.Sadashiv Haribhau Sarkate
Senate Member, Ex-Chairman-BOS in Marathi, Dr.B.A.M.U.Aurangabad
Associate Professor & Head, Dept. of Marathi, JBSPM's
Arts & Science College, Shivajinagar, Gadhi Tq. Georai Dist. Beed.

EDITOR BOARD

Dr. Mala Nurilmala
Dept.of Aquatic Product Technology
Faculty of Fisheries and Marine Sciences
Bogor Agricultural University, Indonsia

Dr. Bharat Handibag
Ex-Dean, Faculty of Arts
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Dhere R.M.
Dept.of Zoology
Swa.Sawarkar Mahavidayala, Beed

Dr. Vasant Biradar
Princial, Mahatma Phule
Mahavidyalaya,Ahmedpur,Dist.Latur

Dr.Sudhakar Shendge
Professor of Hindi
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr.D.P. Takale
Professor & Head
Dept. of Economics
L.B.S.College, Partur Dist.Jalna

Dr.Ganesh Adgaonkar
Kalika Devi ,Collage
Shirur Kasar Dist.Beed

Dr.Aparna Ashtaputre
Dept. of Psychology,
Dr.B.A.M.U.Aurangbad

Dr. Kadam Mangal S.
PG. Dept.of Zoology
Yeshwant Mahavidayala, Nanded

Dr. Rajesh Karpe
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr. Taher H. Pathan
Aligad Muslim university, Aligad (U.P.)

Dr.S.D.Talekar
Professor, Dept. of Commerce
L.B.S.College, Partnr Dist Jalna

Dr.S.R.Takale
Principal, Sant Sawatamali, College,
Phulambri Dist. Aurangabad'

Dr.Bharat Khandare
Principal, Swami Vivekanand College,
Mantha. Dist. Jalna

Dr.Vishwas Kadam
Principal, JBSPM's Arts & Science
College, Gadhi Tq.Georai, Dist. Beed

Dr.Fulchand Salampure
Management Council Member
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

PEER REVIEW / REFERECS

Dr.Shahaji Gaikwad
Ex-Chairman, BOS in English
Dr.B.A.M.U.Aurangabad

Dr.Vishwas Patil
Radha Nagari College,Radha
Nagari, Dist. Kolhapur

Dr. Dilip Khairnar
Professor, Sociology
Deogiri College, Aurangabad

Dr. Santos Chavan
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Shivaji Yadhav
Shivchhatrapati College,
Pachod, Dist. Aurangbad

Dr. Laxmikant Shinde
Assit.Professor
JES College, Jalna

MANGING EDITORS

Mr. Ramesh Ringne
Prof. Bapu Ghokshe
Mr. Shivaji Kakade
Dr. Shakur Shaikh Husain

Mr. Vinod Kirdak
Dr. Datta Tangalwad
Mr. Kalandar Pathan
Dr. Suhas Morale
Dr. Baliram Katare

Assit.Prof.Mohan Kalkute
Dr. Adgaonkar Ganesh
Dr. Santosh Chavan
Dr. Rajkumar Yallawad

19	Face Recognition System With Face Detection: A Report On Digital Security Methods	Er. Archna Jyoti	89-97
20	नर्वनीकरण कारणे, परिणाम आणि नियंत्रण	डॉ. कळसकर सूर्यकांत नागनाथ	98-103
21	कुसुमाग्रजांची राष्ट्रीय कविता: एक आस्वाद	प्रा. डॉ. विनोद उत्तमराव भालेराव.	104-109
22	लोकसंख्या शिक्षण एक प्रशासकीय अध्ययन	प्रा.डॉ.विठ्ठल स. जाधव	110-116
23	कुमारवयीन मुला – मुलींच्या मानसिक आरोग्य आणि भावनिक बुद्धिमत्ता यांच्या संबंधांचा अभ्यास	श्री. शिंदे ए.सी.	117-122
24	प्रभाकर पेंढारकर यांच्या 'रारंगढांग' या कादंबरीतील व्यक्तिचित्रण (भाग-दोन)	डॉ.चंद्रकांत रुद्राक्ष	123-127
25	अरुण साधू यांच्या 'त्रिशंकू कादंबरीचे आकलन आणि मूल्यमापन'	प्रा.डॉ.राजेंद्र वडमारे	128-131
26	स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांची भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील भूमीका (इ.स.१८८३ ते १९६६)	प्रा.डॉ.शिवाजी लक्ष्मण नागरगोजे	132-133

Power of Knowledge Peer Review Journal,Volume:I, Issue:III Oct. to Dec. 2020 ISSN 2320-4494 Impact factor 2.7286

अरुण साधू यांच्या 'त्रिशंकू कादंबरीचे आकलन आणि मूल्यमापन'

प्रा.डॉ.राजेंद्र वडमारे
मराठी विभाग प्रमुख
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, कोल्हार, ता.राहाता जि.अहमदनगर

०१. प्रास्ताविक

'त्रिशंकू' ही (शुभदा मुळे,राजा प्रकाशन, मुंबई, ऑक्टोबर १९७९) ही अरुण साधूंच्या समग्र कादंबरीलेखनातली एक अर्थघन कादंबरी आहे. परिवर्तन, पुरोगामी मूल्ये आणि आधुनिकता यांचा संस्कार झालेल्या एका सुशिक्षित आणि संवेदनशील दलित तरुणाचा अभिजन संस्कृतीत झालेला कोंडमारा साधूंनी या कादंबरीत अत्यंत सूक्ष्म आणि समर्थपणे चित्रित केला आहे

०२. दलित संवेदनेचे प्रत्ययकारी चित्रण

'त्रिशंकू' मधून आजच्या सुशिक्षित दलित तरुणांची अस्वस्थता नागर पार्श्वभूमीवर मांडली जाते. स्थळ म्हणून या कादंबरीला मुंबई या शहराची चौकट लाभली आहे. अफाट गर्दीने भरलेल्या आणि अजगरासारख्या अवाढव्य पसरलेल्या या शहरात 'त्रिशंकू'चे कथानक घडते.

"विसरता न येणारा आपला वारसा आणि नव्या उच्चवर्गात पूर्णत्वाने सामावले जाण्याची इच्छा यात 'त्रिशंकू' बनलेला नागेश कांबळे हा दलित तरुण येथे केंद्रस्थानी आहे. त्याने आपल्या समाजाचा आधार सोडला आहे. पण दुसऱ्या समाजाने त्याला अजून उंबऱ्याच्या आत येऊ दिले नाही. त्यामुळे त्याची कला, प्रेम आणि नैतिक मूल्ये या सर्वांचीच अधांतरी अशी अवस्था झाली आहे."[०१]

त्याच्या अनुषंगाने दलित चळवळीची अनेक अंगोपांगे प्रकाशित करीत ही कादंबरी दलित संवेदनशीलतेचे प्रत्ययकारी दर्शन घडविते. दलित चळवळीमागील कोंडमारा करणारे जातीय तणाव आणि दुखावले जाणारे वर्गीय हितसंबंध यांच्यासह या अवस्थेचे प्रभावी चित्रण या कादंबरीत येते.

०३. व्यक्तिरेखांची मांडणी

३. १. नागेश कांबळे

उच्चवर्णीय जातीय, वर्गीय मुलीची लग्न करण्याची आकांक्षा बाळगणारा. आपल्या समाजापासून दूर जाऊन बाहेरच्या समाजाने स्वीकार करावा यासाठी धडपडणारा (नागेश कांबळे मिळवावा आणि वेगळ्या पातळीवरचे समृद्ध जीवन जगावे ही इंदू कोलटकरांची अपेक्षा) नागेश इंदूऐवजी वैशाली पंडित मध्ये जीव अडकवून बसलेला आहे.

नागेश कवी, चित्रकार, जाहिरात एजन्सीत काम करणारा, इंदू त्याला त्याच्या उदास भूतकाळाची आठवण देते . त्याला जुनी बंधने तोडून नवीन माणूस म्हणून जगायचे आहे. सगळ्या देशाचे, समाजाचे ओझे घ्यायला तो तयार नाही. त्याला स्वतःपुरती तरी मुक्ती हवी. मध्यम, उच्च वर्गाशी लढा म्हणून त्याच्या मूल्यांचा स्वीकार. पण मध्येच लटकल्याचे दुःख. आपण आपली मुळे छाटली आणि या जगात फांद्या विस्तारल्या. आपल्या समाजाचा आधार सोडला आणि या समाजाने उंबऱ्यावरून आत प्रवेश दिलेला नाही. आपल्या मनाने ही संस्कृती स्वीकारली पण आत्मसात केली नाही. रक्तात मुरलेले परंपरागत विचार पाठ सोडीत नाहीत.

नागेश कांबळेची ही अवस्था म्हणजे "नव्या जाणिवा जाग्या झाल्यावर स्वतःची जागा शोधण्याच्या प्रयत्नात असलेल्या दलित तरुणाचे हे चित्र आहे. स्वतःच्या भूतकाळाबद्दल तिटकारा निर्माण झालेला आणि उच्चवर्णीयांच्या नव्या जगात होणारी उपरेपणाची जाणीव अशा 'त्रिशंकू'अवस्थेत सापडलेला हा तरुण आहे. भूतकाळ विसरता येत नाही किंवा समाज विसरू देत नाही आणि भविष्यकाळ तर आपल्या हाताशी येत नाही अशी ही अवस्था आहे."[०२] या अवस्थेचे नागेश कांबळे हे एक बोलके चित्र आहे.

3.२. भगवान

चळवळी करणारा. एम.ए. राखीव जागा म्हणजे दलितांना खूष करण्यासाठी टाकलेले तुकडे. दलितांनी बंड करू नये म्हणून त्यांना दिलेली लाच.भगवानला समाजाच्या संतापाचा ज्वालामुखी पेटवायचा आहे. आक्रोश नव्हे,आंबेडकरी विचारांनी जागृती. पुढाऱ्याविषयी असंतोष, मार्क्सवाद्यांच्या दृष्टीत या प्रश्नाचे दुय्यम स्थान याची खंत. म्हणून संतापाचा मुक्त आविष्कार प्रिय. हजारो वर्षाची दुःख संवेदना आपलीशी करून एक तर आपण संपू नाहीतर समाजाच्या घड्या शिथिल होतील.

आक्रस्ताळेपणाचा टप्पा संपला असे भगवानला वाटत नाही. व्यवस्था बदलण्याची ताकद नाही म्हणून जमेल तेवढी मोडतोड करण्याची भूमिका तो घेतो.

प्रत्यक्षात मात्र वरवर उग्र आणि दाहक वाटणाऱ्या भगवानने देखील जहाल क्रांतिकारकांचा एक दगडी मुखवटाच चढविलेला आहे. तोदेखील सगळीकडून तुटलेला आहे. त्यामुळेच एकटा असताना त्याला भीती वाटते. प्रत्येक कोपऱ्यावर शत्रू टपून बसल्याचा त्याला भास होतो. या भीतीपोटी त्याचे मनही कमकुवत बनले आहे. एवढा प्रचंड देहाचा, भल्या मोठ्या दाढी-मिशांचा, दलित क्रांती घडवून आणण्याची स्वप्ने पाहणारा, भगवान एका नाजूक क्षणी भावनाविवश होऊन ताईसमोर ढसाढसा रडतो. ही त्याची कृती तो संपून गेलाय हेच सूचित करते.

३.३. जगदाळे

स्त्रीलंपट. स्वजातीय मुलीशी लग्न करणार नाही असा निश्चय, पण नवऱ्याने निष्प्रेम संसारात गुदमरून टाकलेल्या मिसेस प्रधानवर सिन्सिअसली प्रेम करतो. राखीव जागा, मोफत शिक्षण हा दणकेबाज फायदा आहे. कोणाच्या डोळ्यावर येण्यापूर्वी दलितांनी तो घ्यायला हवा. वीस वर्ष कुणाचा झाला नसेल एवढा आपला फायदा झाला.अशी त्याची विचारसरणी आहे.

अरुण साधूंनी जगदाळेचे जे चित्र रेखाटले ते मध्यमवर्गाच्या मर्यादा ओलांडणाऱ्या माणसाचे आहे. मानवी नातेसंबंध जोडणाऱ्या आणि माणसातल्या माणूसपणाचा शोध घेणाऱ्या माणसाचे हे चित्र आहे. त्यामुळेच कोमामध्ये गेलेल्या मिसेस सरोजिनीबाई संपल्या, तरी जगदाळे आता बदललेला माणूस म्हणूनच जगण्याची प्रतिज्ञा करतो. त्याचा हा विकास आर्थिक सुबत्तेमुळे नाही तर मानवी संबंधामुळे घडून आलेला आहे. त्यामुळे त्याच्या व्यक्तिचित्रणात गतिमानता आहे.

३.४. इंदू कोलटकर

सुशिक्षित दलित स्त्री. हीही एलिनेटेड पण त्याचे दुःख कुरवाळत नाही. तिच्या कुटुंब जीवनाच्या रुपाने दलित झोपडपट्टी, जीवन पद्धतीचे चित्र. तिचे लक्ष परजातीकडे नाही. स्वजातीतील उच्च तरुणांकडे आहे. आधी लौकिक आकांक्षा. प्रेमाची जाणीव. समंजस. प्रौढ होत जाते. नंतर नागेशचे मन व देशपांडेचे खरे प्रेम ओळखू शकते. दलितांनी शिक्षण घेऊन अन्यायासमोर न वाकता लढा द्यावा, हाणामाऱ्या निरर्थक आहेत असे तिला वाटते.

इंदू कोलटकरची अवस्थाही वैशाली पंडितपेक्षा फारशी वेगळी नाही. झोपडपट्टीतल्या दलदलीतून कमळाप्रमाणे वर येऊ पाहणारी ही जिद्दी व स्वाभिमानी दलित तरुणी नागेशच्या रूपात स्वतःच्या जीवनाचा अर्थ शोधण्याचा प्रयत्न करते. नागेशला सर्वस्व मानून ती त्याच्या झोळीत शरीराचे दान टाकते. किंबहुना "आयुष्याची समजूत देणार दान घेऊन जाते."[०३] मात्र तिच्याही पुढच्या प्रवासाचे मार्ग धूसरच आहेत.

३.५. वैशाली पंडित

नागेशचे प्रेम, लैंगिक आकर्षण, तिच्या उच्चवर्णात, संस्कृतीत आपण स्वीकारले जावे ही इच्छा. तिच्या अहंगंडावर घाव घालण्याची तीव्र उर्मी. वैशाली जातीचा काहीही विचार करीत नाही. आधी कलाकार म्हणून नागेश आवडतो. नकळत पुरुष म्हणून आवडतो.पण तिच्या स्वतंत्र वृत्तीला त्याचा कोमल, नाजूक स्वभाव बंधनासारखा वाटतो. तिच्या संयत अपेक्षेत तो बसत नाही म्हणून ती त्याला मर्यादा घालते. भविष्याची बांधिलकी न मागता तो आला असता तर त्याचा स्वीकार केला असता. नागेश सामाजिक अंतराच्या बाजूने विचार करतो. वैशाली व्यक्तिगत जीवन, वृत्तिसाम्य अंगाने या प्रेमाचा विचार करते.

नागेशपेक्षा वैशाली तशी खूपच विकसित आहे. परंतु स्वतःची अनुभूती ती व्यक्त करू इच्छित नाही . कदाचित स्वतःची दुःखे आणि वेदना कुणीही समजावून घेऊ शकणार नाहीत, असा तिचा समज असावा. किंवा स्वतः चा अहंगंडही तिला जोपासावयाचा असावा. वैशालीच्या जीवनात आता स्वप्ने उरलेली नाहीत,असे वरवर वाटते. पण आतून मात्र तीही समाधानीच आहे. नागेशप्रमाणे वैशालीही स्वतःविषयी संभ्रमावस्थेतच आहे.

३.६. ताई

वयाची पन्नाशी उलटलेल्या आणि ऐन तारुण्यात वैधव्याची आपत्तीकोसळलेल्या ताई म्हणजे एक आगळेवेगळे व्यक्तिमत्त्व आहे. "आपले सर्व प्रश्न ताईंकडे हमखास सुटतील" असे ताईंच्या सहवासात येणाऱ्या प्रत्येकालाच वाटते. ताईंचा बहुआयामी स्वभावच असा आहे की कुणालाही त्यांचा सहवास म्हणजे आधाराचा, प्रेमाचा आणि मायेचा वटवृक्ष वाटावा. विधवा असूनही ताई कधी दुखी दिसल्याचं कुणालाही आठवत नाही. हे दुःख त्यांनी मनोमन पचवलं आहे. त्याचं प्रतिबिंब चेहऱ्यावर येऊ न देण्याइतपत त्यांचं मन सोशिक आहे त्यांचा स्वभाव जेवढा विनयशील, तेवढाच त्यांचा दृष्टिकोनही व्यापक आणि सर्वसमावेशक आहे.स्वतःच्या सहवासात येणाऱ्या प्रत्येकाशीच ताई प्रेमाने, आस्थेने आणि वडीलकीच्या नात्याने वागतात.

ताईंच्या व्यक्तिरेखेला कादंबरीच्या संदर्भात विविध विविधांगी परिमाणे प्राप्त झालेली आहेत. "स्वतःला नाकारून, स्वतःचा त्याग करून, खोटेपणाने इतरांचे प्रश्न स्वतःचे मानून नंतर त्याचीच सवय करून एक त्यागमय, प्रेमळ असा सामाजिक कार्यकर्त्याचा आदर्श निर्माण करणे ही स्वतःच्या 'त्रिशंकू' अवस्थेची जाणीव झालेल्या मध्यमवर्गाची कृती आहे."[०४] ताईंच्या व्यक्तिमत्वातून ती ठळकपणे प्रत्ययास येते.

०४. त्रिशंकू: रचनातंत्र

'त्रिशंकू' च्या कथानकाची रचना वैशिष्ट्यपूर्ण आहे संभ्रमावस्थेत जगणाऱ्या मध्यमवर्गीयांची त्रिशंकूवस्था हे या कादंबरीचे मुख्य विषयसूत्र आहे. याच धाग्याने नागेश, ताई, वैशाली, भगवान या मुख्य व्यक्तिरेखा एकमेकांशी घट्ट जोडलेल्या आहेत. कमी अधिक महत्वाची माणसे जशी वास्तवात असतात आणि त्यांना प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष अर्थ आपल्या संदर्भात असतो, तसा तो याही कादंबरीत आहे. या अर्थाने जवळपास पन्नास व्यक्तिरेखांचा समावेश या संहितेत आहे. त्यातील काही व्यक्तिरेखा ठळक आहेत. तर काहींच्या वर्तनाची विशिष्ट तऱ्हा दाखवून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे चित्र उभे केले आहे. या व्यक्तिरेखा व त्यांच्यातील परस्परसहसंबंध यातील गुंफण कलात्मक आहे

ही कादंबरी रूढार्थाने कथानकाची पूर्णता करीत नाही.कारण कादंबरीतील कितीतरी महत्त्वाच्या प्रश्नांचे शेवटचे धागे साधूनी येथे मोकळे सोडलेले आहेत. श्रेष्ठ साहित्यकृती ज्या ठिकाणी संपते, त्याच ठिकाणी ती खऱ्या अर्थाने वाचकांच्या मनात होत सुरू होते. अशा श्रेष्ठ साहित्यकृतींची लक्षणे 'त्रिशंकू'च्या रचनेत आहेत.

०५. त्रिशंकू: निवेदन आणि भाषा

एका वर्तमानाचा क्षण पकडून 'त्रिशंकू'च्या संहितेचे निवेदन सुरू होते. संहितेत येणाऱ्या प्रत्येक घटना प्रसंगाचे आणि त्यात सहभागी होणाऱ्या पात्रांचे वर्तन बारकाव्यांसह व्यक्त करीत हे निवेदन पुढे सरकते व्यक्तींच्या जीवनकहाण्यांना अर्थरूप देण्याच्या उद्देशाने हे निवेदन वर्तमानाबरोबरच भूतकाळातही उतरते. वर्णन, संवाद, स्वगत,भाष्य अशा अंगांनी विस्तारत जाणारे हे वर्णन खूपच वेधक आहे. घटना प्रसंगातील बारकावे त्यात अधिक सूक्ष्मतेने येतात. काळाच्या संदर्भात व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व कसे आकारत जाते हे उलगडून दाखवण्यात साधूंचे कौशल्य जाणवते.

या निवेदनात कमालीची सूक्ष्मता आहे. त्यामुळे त्या त्या प्रसंगातून त्या त्या व्यक्तींची अंतर्बाह्य प्रकृती आपल्या वर्तनासह स्पष्ट होत जाते. सबंध कादंबरी अशा ओघवत्या प्रसंगचित्रणाने व व्यक्तिचित्रणाने भारावलेली आहे. त्यामुळे ती चटकन पकड घेते आणि वाचकाला गुंतवून ठेवते.

व्यक्तिपरत्वे ही भाषा वेगवेगळी रूपे धारण करते. कोणती व्यक्ती कोणत्या परिस्थितीत आणि मनस्थितीत आहे, त्यानुसार या भाषेचे स्वरूप ठरते. काही ठिकाणी सिनेमॅटिक तंत्र वापरलेले आहे. पटकथेतील दृश्य लिहावीत त्याप्रमाणे क्लोजअप इत्यादी सूचनांसह काही भागांचे लेखन आहे (भगवानचा मोर्चा १६८-१६९,२१२-२१६) संहितेचे निवेदन त्रयस्थ पद्धतीने झालेले असल्यामुळे लेखकाचे अस्तित्व न जाणवण्याएवढे लोप पावले आहे. जणू संहितेतील माणसं प्रत्यक्ष आपल्यासमोर एकमेकांशी संवाद साधत आहेत असा भास होतो. भाषेची सूक्ष्म अर्थछटा आणि निवेदनाचा सत्यधर्म ही 'त्रिशंकू'च्या यशाची जमेची बाजू आहे.

०६. त्रिशंकू: वेगळेपणा

त्रिशंकूवस्था ही अधीरता, अस्थिरता, संभ्रमावस्था याचे प्रतीक आहे. ही अवस्था इथल्या माणसांच्या वृत्तीत आहे, भावभावनांत आहे. या कादंबरीच्या कथानकातली ही सगळी व्यामिश्रता, गुंतागुंत न समजल्यामुळे ही कादंबरी दलित जीवनावरील आहे असे प्रथमदर्शनी वाटते. काही प्रमाणात ते खरेही आहे. मात्र 'त्रिशंकू' ही केवळ दलितांचीच नाही तर संपूर्ण मध्यमवर्गाचीचं अधांतरीची अवस्था दर्शविणारी कादंबरी आहे. मध्यमवर्ग आता या अवस्थेला सरावलेला आहे. त्यामुळे त्याला स्वतःची लटकंती समजणे अशक्य आहे. तेथे कोणी नवीन आला की तो मात्र प्रथमदर्शनी चक्रावतो. या कादंबरीतला नागेश हा असाच दलित तरुण आहे.

मध्यमवर्गात नव्याने आगमन केलेल्या आणि स्वतःचा चेहरा पाहण्याचा करणाऱ्यांना ही कादंबरी फार महत्त्वाचा संदेश देते. आपणाला आता ताई-वैशालीचे मार्ग बंद झालेले आहेत. आपण बाहेरचे राजकारण, चळवळी, वेदना, साहित्य, कला यातच स्वतःला विरघळत राहण्यातही आता काहीच अर्थ उरलेला नाही. आपण जन्माने दलित, ब्राह्मण, हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन, भारतीय, विदेशी असे कुणीही असू शकतो. आपला आता एक सामाजिक स्तर झाला आहे. आपले प्रश्न, समस्या यांना सहानुभूती असू शकते. हे जाणून आपण आटापिटा करून मिळविलेले आपले जगावेगळेपण यांचा त्याग केला पाहिजे. सुखाचा त्याग करणे संपवून इतरांशी संबंध जोडतानाच स्वतःचा शोध घेणे सुरू केले पाहिजे. त्याशिवाय आपल्या जीवनाचा आणि साहित्यकलांचा विकास होणार नाही. स्वतःला शोधतानाच आपल्याला गतीमानता येणार आहे. असा अर्थपूर्ण संदेश ही कादंबरी देते.

०७. त्रिशंकू – मर्यादा

ही कादंबरी शहरी मध्यमवर्गीयांच्या त्रिशंकूवस्थेला बोलकी करते. नागेश हा दलित समाजातील तरुण या कादंबरीच्या केंद्रस्थानी आहे. त्याच्या जोडीला भगवान, जगदाळे, इंदू व तिचा भाऊ राजा कोलटकर, [illegible] दलित व्यक्तिरेखा आहेत. त्यामुळे दलित जीवनाचे व्यापक चित्रण या कादंबरीत येते. परंतु मूलतः [illegible] दलितांचे [illegible] दृष्टीतून केलेली चिकित्सा असेच त्याचे स्वरूप असल्याचे जाणवते. दलितांच्या ठिकाणी असलेले दारिद्र्य, त्यांचे [illegible], परस्परसंबंध अशा पैलूंचे चित्रण येत नाही.

दलितांची दुरवस्था, त्यांच्यावरील परंपरागत अन्याय, त्यांचे इतरांपेक्षा वेगळे असलेले कुटुंबजीवन [illegible] पातळीवर उतरलेले आहेत. दलित चळवळ, दलित साहित्य, आक्रस्ताळेपणा, हाणामाऱ्या, दलितांना मिळणाऱ्या सवलती, हे मुद्दे लाटावेत असा विचार व्यक्त झाला आहे. त्यामुळे सवर्णांना येणारा राग अधोरेखित होतो. यातील [illegible] व्यक्तविताना लेखकाची साक्षीत्वाची भूमिका सुटली आहे. सर्व समस्या पॉप्युलर दृष्टीकोनातून पाहिल्या जातात त्याची ही सूचक आहे. सवर्ण मुलीशी लग्न करण्याची दलित तरुणांची इच्छा, दलित तरुणींचा त्यामुळे होणारा [illegible], आक्रस्ताळे नेतृत्व, ब्राम्हणाळलेले नेतृत्व, आत्मविश्वास हरवलेले नागेशसारखे लोक. अनेक बाजूंनी चिकित्सा, [illegible], सोफिस्टीकेटेड लोकांचे वर्तुळ, साधारण समाजाचा मत्सरग्रस्त द्वेष, अशा अनेक बाजू दाखवल्या तरी मूलतः पाहता दलितांची अन्यवर्गीय दृष्टीतून केलेली चिकित्साच अधिक आहे.

“दलित स्त्रियांकडे बघण्याचा लेखकाचा दृष्टिकोनही मूल्यगर्भ दूषित असाच आहे. इंदू कोलटकरच्या चित्रणावरून तो पुरेसा स्पष्ट होतो. नागेश-इंदू, नागेश- वैशाली, इंदू-देशपांडे, जगदाळे-सरोजिनी अशा काही स्त्री-पुरुषांमधील परस्परसंबंध अधोरेखित करणाऱ्या जोड्या या कादंबरीत आहेत. या स्त्री-पुरुष प्रेमसंबंधामागे वासना हा समान धागा असला तरी त्यामागे शरीराच्या ओढीपेक्षा वर्णविषयक जाणीवच अधिक प्रबळ आहे. त्यात पुरुषी भूक वासनेला मात्र इंदू कोलटकर सारखी दलित तरूणीच बळी पडते. वैशाली, सरोजनी सारख्या सवर्ण स्त्रिया त्यापासून जाणीवपूर्वक दूर ठेवल्या जातात. त्यामुळे या चित्रणात कृत्रिमता येते.”[०५]

०८. समारोप

‘त्रिशंकू’ ही मध्यमवर्गीयांची संभ्रमावस्था अधोरेखित करणारी कादंबरी आहे. या कादंबरीतील नागेश कांबळे, इंदू कोलटकर, ताई, भगवान, वैशाली पंडित, आदी सर्वच व्यक्तिरेखा या त्रिशंकूवस्थेच्या प्रतीक आहेत. त्रिशंकूवस्था होण्यासारखे त्यांच्या आयुष्यात काहीही घडलेले नाही तरीही ती अस्वस्थ, असमाधानी आहेत. वस्तुतः ही केवळ त्यांचीच अवस्था नाही, तर ते ज्या मध्यमवर्गात राहतात व जगतात, त्या संपूर्ण मध्यमवर्गाच्या जगण्यातच अशी त्रिशंकूवस्था आहे. सारा मध्यमवर्गच आज त्रिशंकूवत बनलेला आहे. त्याला स्वतःचा चेहरा नाही किंवा सहअनुभूती व्यक्त करावी अशी स्वतःची जागाही नाही. तेच ते अनुभव उगाळत बसणे, वारंवार स्वतःच्याच कल्पनेने रम्य मानलेल्या भूतकाळात रममाण होणे आणि फार-फार तर भूतकाळाचे पोस्टमार्टम करणे ही मध्यमवर्गीयांची आजची अवस्था आहे. वर्तमानाला अथवा स्वतःला धैर्याने सामोरे जाण्याचे धाडस त्यांच्यात नाही. मध्यमवर्गीयांच्या या वांझ कृतिशून्य जगण्याचा वास्तव प्रत्यय ही कादंबरी देते.

*** संदर्भ ग्रंथ**

०१. र.बा. मंचरकर : ‘अरुण साधू यांचे कादंबरी लेखन’, ‘अक्षरवैदर्भी’, दीपावली १९८७ पृ.१३५

०२. दीपक घारे : ‘अरुण साधू यांच्या सामाजिक कादंबऱ्या’, ‘ललित’ (श्री. अरुण साधू विशेषांक) फेब्रुवारी २००७ पृ.२७

०३. प्रकाश बुरटे : ‘त्रिशंकूस्थ-नागेश यास’, ‘लोकवाङ;मय’ जुलै-ऑगस्ट १९८१ पृ. ३४

०४. तत्रैव

०५. राजेंद्र वडमारे : ‘अरुण साधू यांची कादंबरी’, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर २००८ पृ. ७०-७१

Impact Factor : 2.7228

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

VOLUME - I ISSUE - III
OCT. TO DEC. 2020

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT I LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

www.powerofknowledge.co.in
E-mail : powerofknowledge3@gmail.com
Editor
Professor Dr.Sadashiv H. Sarkate

RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor
Dr. Sadashiv H. Sarkate

• Mailing Address •
Dr. Sadashiv H. Sarkate
Editor : POWER OF KNOWLEDGE
Head of Dept. Marathi
Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)
Cell. No. 9420029115 / 7875827115
Email : powerofknowledge3@gmail.com /
shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-
Annual Subscription: Rs. 1000/-

19	Face Recognition System With Face Detection: A Report On Digital Security Methods	Er. Archna Jyoti
20	नर्वनीकरण कारणे, परिणाम आणि नियंत्रण	डॉ. कळसकर सूर्यकांत नागनाथ
21	कुसुमाग्रजांची राष्ट्रीय कविताः एक आस्वाद	प्रा. डॉ. विनोद उत्तमराव भालेराव.
22	लोकसंख्या शिक्षण एक प्रशासकीय अध्ययन	प्रा.डॉ.विठ्ठल स. जाधव
23	कुमारवयीन मुला – मुलींच्या मानसिक आरोग्य आणि भावनिक बुद्धिमत्ता यांच्या संबंधांचा अभ्यास	श्री. शिंदे ए.सी.
24	प्रभाकर पेंढारकर यांच्या 'रारंगढांग' या कादंबरीतील व्यक्तिचित्रण (भाग-दोन)	डॉ.चंद्रकांत रुद्राक्ष
25	अरुण साधू यांच्या 'त्रिशंकू कादंबरीचे आकलन आणि मूल्यमापन'	प्रा.डॉ.राजेंद्र वडमारे
26	स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांची भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील भूमीका (इ.स.१८८३ ते १९६६)	प्रा.डॉ.शिवाजी लक्ष्मण नागरगोजे

Power of Knowledge Peer Review Journal,Volume:I, Issue:III Oct. to Dec. 2020 ISSN 2320-4494 Impact factor 2.7286

प्रभाकर पेंढारकर यांच्या 'रारंगढांग' या कादंबरीतील व्यक्तिचित्रण (भाग-दोन)

डॉ.चंद्रकांत रुद्राक्ष
मराठी विभाग
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, कोल्हार, ता.राहाता जि.अहमदनगर

१. प्रास्ताविक

'रारंग ढांग' मध्ये मुख्य पात्राबरोबरच इतरही काही गौण पात्रे आलेली आहेत.अर्थात गौण पात्रे म्हणून त्यांचे महत्त्व कमी होत नाही. ती सर्व मिळून कादंबरीतील मुख्य पात्राला उठाव देण्याचे आणि वाचकांच्या समोर समर्थपणे उभे करण्याचे काम करीत आहे. त्यामध्ये लेफ्टनंट जेम्स राइट' लेफ्टनंट कर्नल चोप्रा' कॅप्टन मिनू खंबाटा. मेजर सक्सेना. मेजर जनरल राजसिंह. बहादुरलान्स नाईक सर्जेराव गायकवाड. सुभेदार मेजर प्रताप सिंग. गोविंद रामन. शांता राणी.राम विश्वनाथ मेहेंदळे यांचे वडील बाबा. या सर्वांनी कादंबरीच्या प्रवाहीपणाला आणि तिच्यातील जिवंतपणाला हातभार लावला आहे

जीवनाकडे गांभीर्याने पाहण्याचे सात्विक दृष्टिकोनही त्या प्रत्येकाचा वेगवेगळा आहे. माणसाचं आयुष्य सहज सोप सरळ' साध ' कधीच नसतं. त्यामध्ये अनेक चढ-उतार जसे असतात तसे खाचखळगे ही असतात. नित्य नव्या समस्या आणि प्रश्नांनी माणूस ढवळून निघत असतो अशा अवस्थेत त्या प्रत्येकाचा स्वतः चा स्वतःशीच चाललेला संघर्ष जसा एका बाजूला आहे. तसा त्याने निसर्गाशी विशेषतः हिमालया मधील उंचच उंच ढांमाच्या विरोधात उभा केलेला संघर्षही मोठा धाडसी आहे. स्वतः चे सार सर्वस्व पणाला लावून आपल्याला जिंकायचं आहे. मग त्यासाठी वाट्टेल ते करण्याचा आणि सोसन्याचा त्याचा प्रयत्न कुतूहल जनक वाटणे स्वाभाविक आहे . निसर्गाच्या विरोधात उभा केलेला संघर्ष यात तो यशस्वी होईलच असे गृहीत धरणे - मोठे कठीण वाटते.

तसे पाहता ही संपूर्ण कादंबरी लष्करी जीवन आणि त्यातही या सर्वांना हिमालयाच्या उंचच उंच ढांगांच्या परिसरात आपले कर्तव्य बजवावे लागत आहे' ते सर्व लष्कराच्या शिस्तीचे तंतोतंत पालन करणारे आणि आपल्या अधिकाराचा अधिकाराच्या कक्षेत राहून वापर करणारे अधिकारी आहेत.कमी-अधिक अनुभवाच्या बळावर त्या प्रत्येकाला आपल्या कर्तव्यात यशस्वी व्हायचे आहे. माणुसकी. मानवधर्म या सर्व बाबी येथे बाजूला ठेवूनआपले कर्तव्य प्रत्येकालाच सुख बजावण्याची आहे. त्यादृष्टीने प्रत्येकाचे वर्तन त्यांच्या कृती युक्ती या सगळयांचा अतिशय बारकाव्याने लेखकांनी घेतलेला आढावा या प्रत्येक पात्रामधून आपल्याला पहावयास मिळतो

२. 'रारंग ढांग' मधील काही गौण पात्रे

२.१. कर्नल चोप्रा

हे आर्मी तील एक वरिष्ठ अधिकारी.ते स्वभावाने अतिशय कडक आहे.आपण वरिष्ठ अधिकारी असल्याचा त्यांना गर्व आहे.आपल्यापेक्षा ज्युनिअर अधिकाऱ्यांनी आपल्या पदाचा सन्मान करावा. अशी त्यांची सरळ सरळ अपेक्षा असते. त्यामुळेच की काय मेसचे 65 रुपये जमा करावे असा रिमाइंडर पाठविणाऱ्या लेफ्टनंट राइट यांच्यावरती ते तोंडसुख घेण्याचा प्रयत्न करतात कर्नल चोप्रा यांच्याकडे असलेली 65 रुपये थकबाकी मिळावी म्हणून चार वेळा रिमाइंडर करूनही ते बाकी चुकती करत नाहीत उलट कॅरी ओवर म्हणून ते त्यांना धमकावतात त्याच्यापुढे जाऊन 65 रुपये ही काही फार मोठी रक्कम नाही तुला ती कुठेही जमवून घेता आली असती. असे सुनावण्याचा प्रयत्न करतात एक तर रक्कम छोटी असली तरी ती तुम्ही घेतलेल्या वस्तूची किंमत आहे. कुठली वस्तू बाजारात अथवा कोणत्याही

दुकानात कुणालाच मोफत मिळत नाही अधिकारी असले म्हणून काय झाले? तुम्हालाही व्यवहार जमला बाकी चुकती करणे ही तुमची वैयक्तिक जबाबदारी आहे पण तसे न करता उलट जेम्स राइट यांना माणूसपणाच्या कोणत्या व्याख्येत बसणारे आहे याचा शोध घेणे क्रमप्राप्त ठरते.

कर्नल चोप्रा यांच्या माध्यमातून समाजातल्या अशा माणूस घाण्या प्रवृत्तीवर लेखकाने प्रकाश टाक तर दुसऱ्या बाजूला काही झाले तरी म्हणतात की यांना म्हणून पाचवा मेसेज पाठवून मी 65 रुपये ही रक्कम त्यासाठी मला काहीही करायची वेळ आली तरी चालेल येथे असणाऱ्या व्यक्तीला प्रामाणिकपणाच्या व होणाऱ्या त्रासाला बळी पडावे लागते त्याचा दोष पत्करावा लागतो हे तर समाजातील नित्याचेच उदाह त्यावर प्रकाश टाकून प्रत्येकालाच शिक्षणाची संधी निर्माण करुन दिली आहे.

२.२. कॅप्टन मिनू खंबाटा

ट्रान्सपोर्ट कंपनीचे इन्चार्ज अधिकारी म्हणून कार्यरत आहेत. त्यांचा जगण्याविषयी चा स्वतंत्र असा दृष्टिकोन आहे. त्यांच्या मते पृथ्वीतलावर जे जे काही त्याचा उपभोगण्यासाठी आपला जन्म आहे. ते घेण्यासाठीच परमेश्वराने आपल्याला जन्माला घातले आहे. त्यामुळे जगण्याचा निर्मळ प्रयत्न केला विश्वनाथची ओळख झाल्यानंतर आपण खूप जुने सोबती असल्याचा देखावा विनोद खंबाटा करतात. त्याच नितळ मनाने आणि हसत मुखाने स्वागत करतात. ते अतिशय लाघवी स्वभावाचे आहेत. त्यामुळेच ते आप वेळ हास्य-विनोद मस्करी यामध्ये घालवतात. चांगले राहणं चांगलं गाणं आणि भरपूर पिणे याबरोबरच वेळी काम करणं असे त्यांचं जीवनच समीकरण आहे

कॅप्टन खंबाटा यांना त्यामुळे आनंदी जीवनाची मिळाली आहे असे वाटत राहते एकूणच कॅप्टन जीवनाकडे सकारात्मक दृष्टिकोनातून पाहतात.आर्मी मधील सेवाकाळात खंबाटा नियमांचे कसोशीने पाल असतो.त्यामुळे नेहमी हसतमुख असणारा दिलखुलास व्यक्तिमत्त्वाचा खंबाटा आपल्या वरिष्ठांशी आपली मते विचार कधीही व्यक्त करत नाही.

२.३.सखाराम गायकवाड

मेजर सिंह आणि सिंह यांच्याबरोबरच बहादूर आणि डान्स नायक सखाराम गायकवाड यांही आपल्या परीने कादंबरीचे कथानक प्रवाहित ठेवली आहे हे आर्मी वर चालणारे एक अधिकारी पदाचा प्रमाणे बोलणारी राहणारे आणि चालणारे त्यामुळे रारंग ढांगाच्या परिसरात काम पाहतअसताना आमच्या जवानांचा तेरडा करणं अवघड होत चाललंय असे म्हणून विश्वनाथला बॅटरी ऑफ असा सल्ला देतात विश्वनाथ हा त्यां ज्युनिअर असलेल्या अधिकारी असल्याने त्याची ती फारशी विचारपूस करत नाही एकूणच आर्मी मध अधिकारी आपल्यापेक्षा कमी दर्जाच्या अधिकाऱ्यांना फारसे महत्त्व देताना दिसत नाही किंबहुना प्रत्येक अ आपल्या पदाला चिकटून असलेला पहावयास मिळतो वरिष्ठांची प्रत्येक गोष्ट मात्र ज्युनियर व स्थानिकअधि ऐकावी लागते हे जळजळीत सत् ।य येथे लेखकाने या पत्राच्या माध्यमातून व्यक्त केले आहे.

२.४.बहादूर

हा उमदा आणि आनंदी स्वभावाचा नेपाळी गुरखा तो लेबर म्हणून रंगाच्या रस्ता बांधणीवर का असतो ठरलेल्या दिवशी सुरू झाल्याने मेजर बंबांनी सर्व गोरख यांना आमची बॉटल घेऊन त्यांना आपापल्य राहण्याची सूचना केली दिवसभर काम करून थकलेले गोरखे रात्री दारूच्या नसेल आणि जुगारात दंग होऊन बहादूर हाहा त्या सर्वांच्या समवेत असतो नेमकी त्यावेळी विश्वनाथ तेथे येतो सत्य परिस्थिती पाहिल्यानंतर सर्वांना दर्डावण्या च्या भाषेत नेपाळला परत पाठवून देण्याची धमकी देतो तेव्हा बहादूर आणि त्याच्या साथ

व्यक्त केलेली त्याची मते आपणा सर्वांनाच आत्मपरीक्षण करायला नव्हतात शिवाय आपण त्या ठिकाणी आठवण झाल्याशिवाय राहत नाही बहादूर आपल्या विश्वनाथ नामक अधिकाऱ्याला सांगताना त्याच्या संवेदनशील मनाची तर का पडते कामगारांच्या व्यथा वेदना व्यक्त करायला सुरुवात करतो साहेब माझं जरा ऐका असं रागाला जाऊ नका इथे या शब्दात आम्ही राहतो पावसात दिसतो उन्हातान्हात राहतो अंगावरील चादर कुर्ता-पायजमा आपण देतात एरोटिका तो तुम्ही म्हणाल तेव्हा दिवस-रात्र काम करतो उद्या तुम्ही कामावरून काढलं तर अख्या बॉर्डर रोड मध्ये कुठे काम मिळायचं? ही आमच्या नावापुढे धब्बा लागेल साहेब. असे करू नका. असे एकदम काढलं तर आम्ही इथे भुके मरुच शिवाय आमची बायका मुलं निमची बझारमध्ये उपाशी तापाशी तडफडतील साहेब . मी सरदार आहे. त्यांची माझ्यावर जबाबदारी आहे. एक वेळ माफ करा [पृ . 74]या संवादातून बहादुरच संवेदनशील मन जसं स्पष्ट होतं तसेच एकूणच गोरखा परिवाराची स्थिती कोणत्या पातळीवरची आहे . किती हलाखिची आहे? दारिद्र्य आ करून जणू त्यांना गिळणार आहे.याची जाणीव झाल्याशिवाय राहत नाही.

पोट भरण्यासाठी आतताईला आलेल्या या विचारात गरीब गुरखांना काम मिळणे किती मुसकीलीचे असते. या धगधगीत वास्तवाचे चित्रण लेखकाने बहादूर या गुरख्याच्या निमित्ताने केलेले आहे. शिवाय लेखकाचा संवेदनशील भाव या प्रसंगातून स्पष्ट होतो मिळालेले काम अतिशय प्रामाणिकपणे हे गुरखे करत असतात. योगायोगाने रात्रंदिवस काबाड कष्ट करून थकलेल्या जीवाला जरा कुठे मौज-मजा करण्याची संधी मिळाली तर त्यात त्या बिचाऱ्यांचा काय दोष आहे . याचेही आत्मपरिक्षण येथे होणे गरजेचे आहे. एकूणच लेखकाने अशा सर्वसाधारण परिस्थितीत जगणाऱ्या लोकांच्या चित्रणातून समाजाची सांपत्तिक स्थिती सूचित केली आहे .

२.५. गोविंदरामण

पोटाचीखळगी भरण्यासाठी माणूस काय नाही करीत कोणते कोणते उद्योग व्यवसाय आणि धंदे करून आपला उदरनिर्वाह करत असतो याचे एक बोलके उदाहरण या कादंबरीत गोविंद रामण या एका छोट्याश्या चहाचे दुकान चालविणाऱ्या पात्राच्या माध्यमातून स्पष्ट केले आहे. हिमालयाच्या आसपास असलेल्या छोट्या छोट्या गावातून पोट भरण्यासाठी लोकल कामगार म्हणून बॉर्डर रोड वरती रस्ता बांधणे च्या कामासाठी येत असतात अशातच एक गोविंद रमण नावाचा मनुष्य या कामावर आलेला असतो तो रोल नंबर56 याठिकाणी आपलं चहाचे दुकान सुरू करतो त्याचा चहा चांगला असल्याचे सर्वदूर लोकांमध्ये कळते त्यामुळे खेड्यांमधून कामाला आलेल्या सर्व लोकं लिव्हरला चहा देण्याची तो काम करत असतो.

दुसरी गोष्ट अशी की या गोविंदा आमच्या हॉटेलवर वेगवेगळ्या गोष्टींची माहिती मिळत असते त्याच्या दुकानाचा जन्म चांगलाच बसलेला असतो एक दिवस अचानक दरड कोसळून एक भलामोठा पत्थर गडगडत गोविंद रामांच्या हॉटेलवर कोसळतो त्यामध्ये त्याच्या हॉटेलचा चक्काचूर होतो मुळापासून हॉटेल उघडले जाते बरण्या फुटल्या जातात साहित्य विखुरल जात. चित्रविचित्र ¡अवस्थेत विखुरलेल्या वस्तु काचा गोळा करत असतानाच माणूस निसर्गाच्या किती आधी नाही याची आपल्याला जाणीव होत असते र दुसऱ्या बाजूला निसर्गाने कितीही छेडले त्रास दिला तरी नव्याने उभे राहून आपल्याला आपल्या पोटासाठी पुन्हा काहीतरी सुरू करावयाचे असते त्याचे मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे हा गोविंदरामन होय. त्याने विखुरलेल्या वस्तू ' काचा गोळा करून पुन्हा नव्याने आपल्या दु कानाची उभारणी केली. निसर्गापुढे हताश आणि हातबल जरी झाला असला तरी शेवटी पोट नावाच्या वस्तूची जाणीव होताच त्याला या निसर्गाच्या विरोधात खंबीरपणे उभे राहून द्रोह करावाच लागतो. इच्छा असो नसो मातीतून पुन्हा नव्याने मुसंडी मारून त्याला या पोटासाठी काहीतरी करण्याचीगरज असते . याचे नेमके बोलके आणि मार्मिक उदाहरण हा गोविंद रामन चहावाला होय.

२.६. शांताराणी

आसपासच्या परिसरातून आलेल्या अशा अनेक व्यक्तींच्या मध्ये आलेली शांताराणी ही एक स्त्री कापण्याचे काम करत असते. वास्तविक दिसायला अतिशय सुंदर डोक्यावर लालभडक कुलू टोपी. गोरा प गुलाबी वर्ण. लाजरे डोळे.अशी ही सतत हसतमुख असणारी शांताराणी विविध प्रकारचे कंबल तयार क आजूबाजूला परिसरातछोट्या छोट्या गावात बॉर्डर रस्त्यावर लोकल कामगार सैनिक यांना ती विकत असे हाता पोट असलेल्या कुटुंबव्यवस्थेचे हे मन विदीर्ण करणारे वर्णन लेखिकांनी या कादंबरीत रेखाटताना जीवघेण्या परिस जीव मुठीत घेऊन पोट भरण्याकरता करावा लागणारे प्रयत्न किती संकटांना तोंड द्यावे लावणारे आहे याचेही द येथे घडते. दुसरीकडे गरजवंताला असलेली गरज आणि ती भागविण्यासाठी त्याचा सुरू असलेला आटापि निश्चितच विचारात घेण्यासारखा आहे.

२.७. शांताराणीचा स्पिल्लू

गावातून आलेला शांताराणीचा एक भाऊ. 'रारंगढांगा'च्या परिसरात काम करण्यासाठी घोड्यावर आले येतो .सायंकाळच्या वेळी ड्रिलिंग पूर्ण झाल्यावर सुरुंग उडविले जातात अशाच एका सुरुंगाच्या मोठ्या आवाज रामचे घोडे उधळते. त्या घोड्याला वाचविण्यासाठी रामही त्याच्यापाठोपाठ धावत जातो. पण अकस्मात घोड्याच जवळच असलेल्या सुरुंगाचा स्फोट होऊन घोडा हवेत उंच उडून जसा बाजूला पडतो तसा त्या धुराळ्यात राम सु उंच उडून रस्त्याच्या कडेला एका बाजूला पडतो. दुर्दैवाने या अपघातात त्याचे दोन्ही पाय जातात. तो आयुष्य आपल्या पायावर चालू शकला नाही. की त्याला आपल्या पायावर उभे राहता आले नाही. पोटासाठी कामध शोधत शोधत बॉर्डर रोडच्या रस्त्याच्या कामावर आलेल्या लोकल कामगारांच्या जीवनाची ही कुत्तर-ओढ मो दर्दनाक आहे. हताश आणि हतबल झालेल्या अशा व्यक्तींना आयुष्यभर जगण्यासाठीचा आटापिटा करावा लाग कधी त्यांना निसर्गाच्या कृपेवर अवलंबून रहावे लागते.तर कधी निसगाच्या कोपाला बळी पडून अपंगावस बिछान्यावर अन्य कुणाच्यातरी भरोशावर जीवन कंठीत जगावे लागते. जगण्यापेक्षा मरणे बरे अशी ही स्थि निश्चितच मनाला चटका लावणारी आहे. लेखकाच्या सूक्ष्म निरीक्षणातून येथील परिसरातील लोकांच्या हालअपेष्टा आणि वखवखलेल्या दारिद्र्याची ही चित्रणे नक्कीच मनाला चटका लावून जातात.

२.८. विश्वनाथचे वडील ऊर्फ बाबा

देशाच्या स्वातंत्र्य संग्रामात पुढे घेऊन तुरुंगवास भोगलेले आणि या तुरुंगवासाच्या काळात अनेकदा इ कैद्यांना सोसाव्या लागणाऱ्या यातना त्यांनी स्वतः भोगलेल्या होत्या आयुष्यभर कधीही कोणत्याच गोष्टीची तडज न करता आपल्या मर्जीप्रमाणे जीवन जगणारी बाबा हे विश्वनाथ चे वडील आपल्याला या कादंबरीत भेटतात खरे देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर राजकारणात जाण्याची इच्छा असूनही ते शिक्षण क्षेत्राकडे वळतात आणि आं सारख्या आडगाव जाऊन एका शिक्षकाची नोकरी करतात अतिशय प्रामाणिक आणि नीतिमूल्यांची चाड असण विश्वनाथ चे वडील प्रगल्भ विचारांचे होते.

त्यांनी आपल्या आयुष्यातील आठवणी आणि अनुभव सांगून विश्वनाथला घडविण्याचा आणि परि करण्याचा सतत प्रयत्न केला विश्वनाथ ला शिक्षणाबरोबरच उत्तम संस्काराची शिदोरी दिली आपल्या मुलाने काही वेगळे करावे त्याच्या हातून नवीन काहीतरी निर्मिती व्हावी अशी त्यांची अपेक्षा असते त्यामुळेच वडिलांच्या अपेक्षेला अनुसरून आणि वैचारिक नीतिमूल्यांचा वारसा स्वीकारून तो आरामशिर असलेली मुंबईतील अलि कंपनीतील नोकरी सोडून सैन्याची नोकरी स्वीकारतो. सैन्यात हिमालयातील बॉर्डर रोड ऑर्गनायझेशन वर सिव्हिल इंजिनिअर म्हणून रस्ता बांधणीसाठी तो हिमालयात जातो याचा वडिलांना आनंद तर आहेच

अभिमानही वाटत असतो,याचे कारण मुंबईतील माणूस हा सतत धावत असतो दुर्दैवानं त्याचेही धावून सापळ्यात सापडलेल्या उंदराप्रमाणे असते त्यामुळे तो कितीही धावला तरी तो ज्या जागी असतो त्याच जागी तो राहतो त्यामुळे विश्वनाथ नाही मुंबईसारखे जीवन सोडून सैन्यातील आणि त्यातही हिमालयातील रस्ता बांधणी साठीची स्वीकारलेली नोकरी त्याला निश्चितच त्याच्या काहीतरी वेगळे करण्याचा वाव मिळवून देईल असा त्यांचा दृष्टिकोन आहे

एक वडील म्हणून आपल्या मुलाने नेमके काय करावे याविषयीची प्रांजळ अपेक्षा जी सर्वसामान्य पित्याची असते ती येथे विश्वनाथ च्या वडिलांच्या माध्यमातून प्रकट होते विश्वनाथ वडीलही सामान्य पातळीवरची त्यामुळे आपल्या मुलाने देखील सामान्यत राहून काहीतरी असामान्य गोष्ट करावी की जिचा कुटुंबा बरोबरच सर्वांनाच अभिमान वाटेल साधारणता सर्वच ती त्यांची आपल्या पाल्या विषयी हे स्वप्न येथे विश्वनाथ चे वडील बाळगत आहेत त्यात वेगळे असे काही नाही पण त्यांना असलेला मुलाबद्दल असा दुर्दम्य आशावाद मात्र अफाट आहे त्यांची इच्छाशक्ती प्रबळ आहे जात्याच स्वातंत्र्य संग्रामाचा अनुभव त्यांच्या पाठीशी आहे अवघे जग पाहून मुलाने नेमके कोणत्या क्षेत्रात जावे आणि त्याने तेथे राहून नेमके काय करावे ही त्यांची प्रामाणिक भूमिका येथे कादंबरीतून स्पष्ट झाली आहे लेखकाने सर्वच पालकांच्या भूमिकेला प्रातिनिधिक रूपात विश्वनाथ च्या वडिलांच्या माध्यमातून येथे चित्रीत केले आहे आणि ते रास्त आहे.

३.९. समारोप

'रारंगढांग' या कादंबरीतील चित्रीत झालेली ही सर्वच पात्रे आपल्या परीने हिमालयाच्या अथांग सृष्टीसौंदर्याच आणि त्याचबरोबर त्यातील भयानक भीषणतेचे रौद्र अक्राळविक्राळ स्वरूप वाचकांच्या समोर वास्तव रूपात उभे करते. वस्तुतः मानवाचा निसर्गाविरुद्ध असलेला झगडा. निसर्गाने उगविलेले सूड, राजरोस नित्याने घडणारे अपघात. मानवी क्षणभंगूर जीवन त्यातही त्याच्या ठिकाणी असणारा प्रचंड आत्मविश्वास 'या साऱ्या बरोबरच त्याची केविलवाणी दारिद्र्य रुपी वास्तवया सगळ्यांनाच एकसमयावच्छेदेकरून वाचकांसमोर उभे करून त्याला विचारप्रवण करायला लावणारे कादंबरीचे कथानक मोठे विलक्षण आहे तेवढ्याच समर्थपणे लेखकाने या पात्रांच्या माध्यमातून ते रेखाटले आहे.

पात्र लेखकाच्या हातातील बाहुले न होता आपल्या परीने कथानकाला साजेशी कृती करत करत एका भीषण नाट्याला जिवंतपणे साकार करण्याचे कार्य करताना दिसते. हे या कादंबरीचं वेगळेपण नाकारता येत नाहीएका कसबी कारागीर आणि आपल्या हाती आलेल्या विषयाला साजेसा पसारा येथे मांडला आहे बसल्या बसल्या हिमालयाच्या उंचच ढगांमधून कळत-नकळतपणे वाचकालाही तो चक्कर मारून आणतो किंबहुना त्याच्याकडून तसा प्रवास तो करून घेतो हेही त्याचे यश म्हणावे लागेल.

४. संदर्भ

१.ना.सी.फडके : प्रतिभासधन

२. बापट/गोडबोले : मराठी कादंबरी तंत्र आणि विकास

३. अ.अ. कुलकर्णी : (संपादक) प्रदक्षिणा

४. कुसुमावती देशपांडे : मराठी कादंबरी पहिले शतक

५. नरहर कुरूंदकर : धार आणि काठ

◆◆◆

ISSN 2320449-4

9 772320 449005

THIS QUARTERLY " POWER OF KNOWLEDGE " IS PRINTED BY
PUBLISHED BY & OWNER BY SAW.SARKATE LATA SADASHIV
& PRINTED AT KRANTI PUBLICATION, GEORAI,
DIST BEED - 431 127 (M.S.)
EDITOR : Professor Dr.SARKATE SADASHIV HARIBHAU

RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC

Chemistry & Biology Interface, 2020, 10, 4, 96-103

RESEARCH PAPER ISSN: 2249 –4820

CHEMISTRY & BIOLOGY INTERFACE

An official Journal of ISCB, Journal homepage; www.cbijournal.com

An expeditious synthesis of 1,3-oxazine and Betti bases catalyzed by aqueous extract of *Acacia concinna* pods as an efficient surfactant type catalyst

Vinod R. Kadu[1], and Somnath S. Gholap*[1,2]

[1]Department of Chemistry, Padmashri Vikhe Patil College of Arts, Science and Commerce, Pravaranagar, A/P-Loni(kd), Tal.- Rahata, Dist.- Ahmednagar, Pin-413713 (MS), India.

[2]Department of Chemistry, Arts, Commerce and Science College, Satral (Affiliated to SPPU, Pune) Tal.- Rahuri, Dist.- Ahmednagar, Pin-413711 (MS), India.

**Corresponding Author E-mail: ssgholap2002@gmail.com*

Received 28 October 2019, Accepted 1 August 2020

Abstract: An efficient and simple procedure for the synthesis of 1,3-oxazines and Betti bases *via* Mannich type reaction was successfully carried out in aqueous extract of *Acacia concinna* pods as a green alternative. The present surfactant catalyst was found to be expeditious for in terms of economic viability, mild reaction conditions, good to excellent product yield and environment friendliness.

Keywords: Natural surfactants, *Acacia concinna,* Betti bases, 1,3-oxazines, green protocol.

INTRODUCTION

The identification and characterization of new catalysts isolated from natural resources has been enormously increasing to overcome various environmental constraints. These catalysts play an important role in acceleration of rate of the chemical reactions as well as ease of isolation of the final product. Nowadays, numerous natural and synthetic materials like supercritical solvent, ionic liquids, clays, enzymes and surfactants are extensively recognized as an alternative to the traditional expensive and toxic catalyst and reagents [1-3]. The surfactants isolated from natural sources are well known to have remarkable biological potential [4–6]. Moreover, the catalytic properties of these surfactants have been extensively studied. Specifically, the plant cell culture of *Daucus carota* root [7–12], soaked *Phaseolus Aureus* (green grams) [13], and coconut juice (*Cocos Nucifera*) [14] has been successfully utilized as biocatalysts for selective reduction of ketones. In the previous reports, aqueous extract of *Acacia concinna* has been utilized for the synthesis of 3-carboxycoumarins, cinnamic acids [15], acylation of amines [16] and synthesis of aryl-hydrazones [17].

Oxazine derivatives exhibits broad range of

bioactivities including anticancer (**A and B**), antibacterial (**C**), anticonversant, antitubular, non-nucleoside reverse transcriptase inhibitor (efavirenz) (**D**), drug (Ketazolam) (**E**) [18] (**Figure 1**), anti HIV-1 [19], anti-Parkinson's agents [20]. Due to broad range of bioactivities associated with these class of compounds, their synthesis is the major concern. Traditionally, 1,3-oxazine derivatives can be synthesised by using two step process from primary amines, aldehyde and phenols [21]. Although, several methods are reported so far for the synthesis of target compounds [22–24], only limited numbers of protocols are feasible on the basis of the multi component reactions (MCRs) [25].

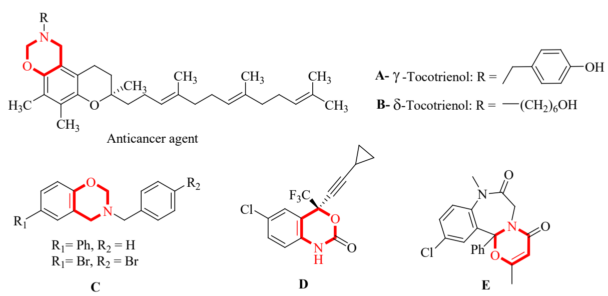

Figure 1.

Betti reaction is one of the most important C-C bond-forming reactions, which is typically a Mannich reaction [26]. Betti bases have associated with various synthetic and biological applications. They have exihibited various pharmacological properties like anti-bacterial, antipain and antihypertensive activities [27–30] **(Figure 2)**.

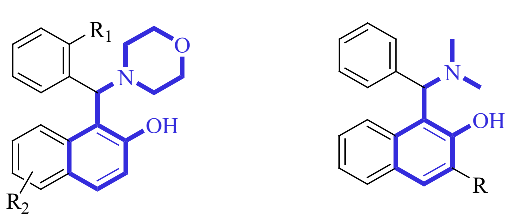

R_1=H,Me,Cl,OMe
R_2=H, 6-Br, 6-OMe, 5-COOH

R=H,CONHNH$_2$,COOMe, COOH,COOPh,NH$_2$

Figure 2. Biologically active Betti bases.

The classical Betti reaction involved the two step reaction of aldehyde, ammonia or urea and β-naphthol in an ethanolic solution of potassium hydroxide for 9–36 h [26,31]. Consequently, several recent reports on Betti reaction have been developed to overcome the drawbacks of the classical method. Therefore, the preferable route will be multicomponent reaction of aldehyde, amine and phenol [26,32,33]. Herein, we have reported the sustainable synthesis of Betti bases catalysed by aqueous extract of *Accacia concinna.*

Acacia concinna (commercially known as "Shikakai" in India) pods have surfactant properties since it contains saponins, which are foaming agents [34,35]. In addition, there is presence of acacic acid as one of the chemical constituent in the aqueous extract of pods of *Acacia concinna* [36]. In present protocol catalytic activity of the natural surfactant was studied for the synthesis of 1,3-oxazine and Betti bases.

Result and Discussion

In the present study, a simple, cost effective and green protocol for the synthesis of Betti bases and 1,3-oxazine derivatives using an aqueous extract of pods of *Acacia concinna* has been reported **(Scheme 1 and 2)**. The methodology presented here is in persistence of our ongoing research on construction of novel synthetic method for biologically active compounds [37].

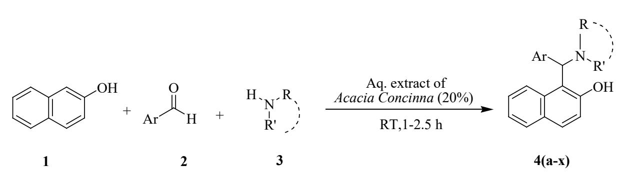

Scheme 1. Synthesis of Betti Bases by using 2-naphthol

Initially, efficiency of the catalyst was studied by

conducting reaction of β-naphthol (**1**) (1mmol), benzaldehyde (**2a**) (1 mmol) and piperidine (1 mmol) using surfactant catalyst (20% w/v, 5 mL) aqueous extract of *Acacia concinna* pods at room temperature and we were pleased to get an admirable yield of product **4a** (94%) after 1 h. The above outcome encouraged us for the optimization the reaction conditions for the same reaction in presence of different concentrations aqueous extract of *Acacia concinna* pods. The results obtained suggested that 20% of the catalyst concentration was adequate to get maximum yield of the product. Further, increase in catalyst concentration as 30, 40 and 50% did not affected the yield of final product. The result obtained was summarised in **Table 1**. In order to estimate the catalytic strength of the present catalyst various surfactants like sodium dodecyl sulphate (SDS), triton X-100 and cetyl pyridinium bromide (CPB) were used. It has been observed that when the reaction was conducted in the presence of sodium dodecyl sulphate (SDS) as an anionic surfactant, the product '**4a**' was obtained in 64% yield (**Table 2**, entry 2). With other surfactants such as Triton X-100 and cetyl pyridinium bromide (CPB) did not showed appreciable results (**Table 2**, entries 3, 4). Therefore the present surfactant catalyst was found to be superior for the synthesis of structurally diversified Betti bases. Moreover the catalytic property of natural surfactant might be attributed due to the presence of saponins which solubilises the reactant molecules in aqueous surfactant. This may alters the number of favourable collisions among the reactant molecules. The surfactant property of extract leads to encapsulation of the reactants in micellar cages. This process of encapsulation drives the equilibrium toward product side by expelling the water molecule out of its hydrophobic interior (**Figure 3 and 4**) [15].

Table 1. Optimization of catalyst concentration for formation of '4a'

Entry	Catalyst concentration (%)	Time (h)	Yield(%)[a]
1.	10	1.25	89
2.	**20**	**1**	**94**
3.	30	1.50	93
4.	40	1.40	92
5.	50	1.35	92
6.	Catalyst free	12	--[b]

[a]*Isolated yield of the product,* [b]*No product formation was observed.*

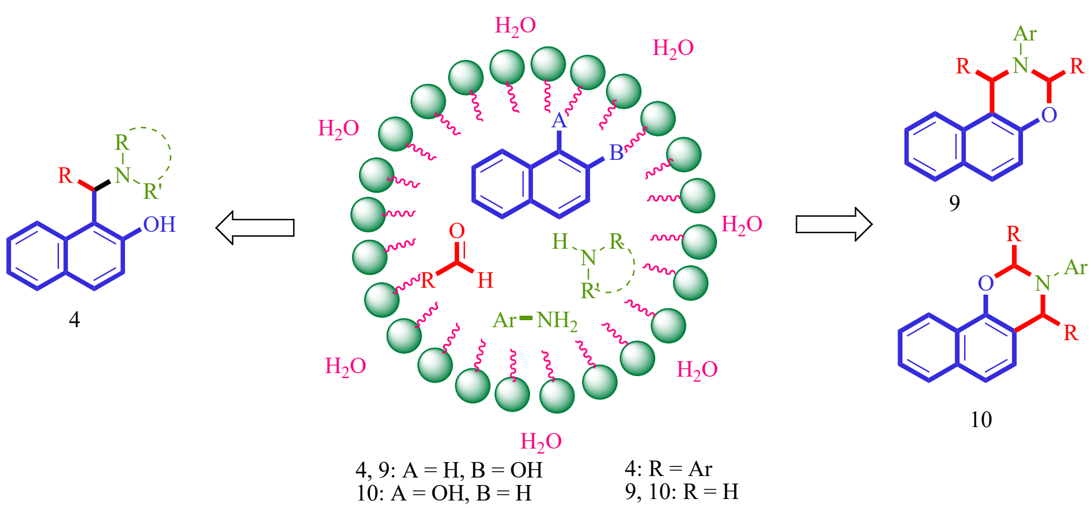

Figure 3. Micelle-promoted synthesis of Betti bases and oxazine derivatives

Table 2. Effect of surfactant for the formation of '4a'

Entry	Surfactant[a]	Time (h)	Yield (%)[b]
1.	None	12	--[c]
2.	SDS	2.25	64
3.	Triton X-100	2	56
4.	CPB	2.5	45
5.	***Acacia concinna* extract 20% (w/v)**	**1**	**94**

[a]*Reaction condition: 2-naphthol(**1**) (1mmol), benzaldehyde (**2**) (1 mmol) and piperidine* (**3**) (1 mmol)*, room temperature.* [b]*Isolated yield.* [c]*No reaction.*

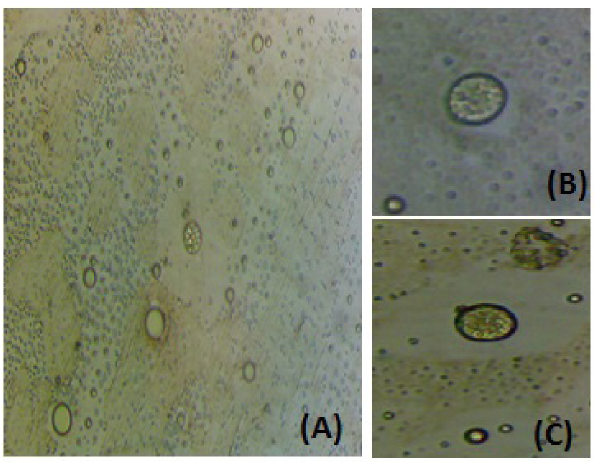

Figure 4. Photograph of micelle observed in reaction medium during formation of '4a'

Surfactant is found to decrease the surface tension of aqueous solution which increases wetting and spreading properties of water **(Table 3**) [38]. A several reactions such as redox, photochemical, enzymatic, Diels-Alder, photochemical etc are altered due to decrease the surface tension of medium [39].

Table 3. Effect of surface tension of surfactant solution on rate of reaction

Entry	Catalyst concentration %(w/v)	Time (h)	Surface Tension 'T' (dyne/cm)
1.	50	1.35	13.48
2.	40	1.40	18.87
3.	30	1.50	32.34
4.	**20**	**1**	**40.43**
5.	10	1.25	48.51
6.	Distilled Water	--	67.38

The desired Betti bases were obtained in admirable yields. Chemically reactive substrates like thiophene-2-aldehyde underwent smooth to produce corresponding Betti bases without any side product formation (**Table 4**, Entry-19). In general, all amines undergo multi-component condensation afforded corresponding Betti bases.

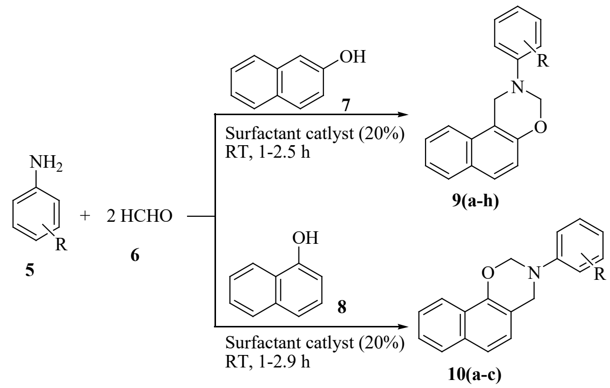

Scheme 2. Synthesis of oxazine derivatives

For further exposure of the synthetic potential of this aqueous methodology, we have successfully applied the method for synthesis of oxazine derivatives (**Scheme 2, Table 5**).

Table No. 4. Synthesis of 1(α-amino alkyl) 2-naphthol derivatives

Entry	Aldehydes	Amines	Product	Time(h)	Yield%	M.P.(ºC)
1	C_6H_5CHO	Piperidine	**4a**	1	94	192-194[40]
2	C_6H_5CHO	$C_6H_5NH_2$	**4b**	1.25	91	132-133[40]
3	C_6H_5CHO	$4\text{-}NO_2C_6H_4NH_2$	**4c**	2.5	82	154-156[40]
4	C_6H_5CHO	Pyrrolidine	**4d**	1.8	94	176-177[40]
5	Vanillin	$4\text{-}NO_2C_6H_4NH_2$	**4e**	2.4	83	202-206[42]
6	3,4-dimethoxy-benzaldehyde	$C_6H_5NH_2$	**4f**	1.8	90	140-143[40]
7	$2\text{-}NO_2C_6H_4CHO$	$3\text{-}NO_2\ C_6H_4NH_2$	**4g**	2.8	86	192-194[43]
8	$3\text{-}NO_2C_6H_4CHO$	Pyrrolidine	**4h**	1.6	88	185-186[44]
9	$4\text{-}ClC_6H_4CHO$	$C_6H_5NH_2$	**4i**	1.4	91	121-123[40]
10	$4\text{-}\ NO_2C_6H_4CHO$	Morpholine	**4j**	1.8	86	178-179[45]
11	Pyridine-4-aldehyde	Piperidine	**4k**	1.2	90	185-187[45]
12	$4\text{-}\ NO_2C_6H_4CHO$	$C_6H_5NH_2$	**4l**	2.1	83	136-138[46]
13	$3\text{-}BrC_6H_4CHO$	$C_6H_5NH_2$	**4m**	1.8	88	139-141[46]
14	$3\text{-}ClC_6H_4CHO$	$C_6H_5NH_2$	**4n**	2.2	90	141-143[46]
15	$4\text{-}CH_3OC_6H_4CHO$	$C_6H_5NH_2$	**4o**	1.2	92	135-137[46]
16	$3\text{-}NO_2C_6H_4CHO$	Piperidine	**4p**	2.1	86	185-186[46]
17	$2\text{-}ClC_6H_4CHO$	$C_6H_5NH_2$	**4q**	1.6	88	150-152[40]
18	$3\text{-}ClC_6H_4CHO$	$3\text{-}ClC_6H_4NH_2$	**4r**	1.4	90	121-123[40]
19	C_6H_5CHO	Thiophene-2-aldehyde	**4s**	1.2	94	161-163[40]
20	C_6H_5CHO	Morpholine	**4t**	1.6	88	174-176[40]
21	$2\text{-}ClC_6H_4CHO$	Morpholine	**4u**	1.8	86	163-165[40]
22	$3\text{-}ClC_6H_4CHO$	Morpholine	**4v**	1.4	90	160-162[40]
23	$4\text{-}ClC_6H_4CHO$	Morpholine	**4w**	1.2	92	155-157[40]
24	$4\text{-}CH_3OC_6H_4CHO$	$3\text{-}NO_2C_6H_4NH_2$	**4x**	1.6	88	173-175[43]

** Reaction condition – Reaction mediated by 20 % aq. solution of Acacia Concinna and 2-nahphtol as phenol*

Table 5- Synthesis of 2,3-dihydro-2-phenyl-1H-naphtho[1,2-e][1,3] oxazine derivatives

Entry	Amine	Products	Time(h)	Yield (%)[a,b]	M.P.(°C) [ref]
1	$C_6H_5NH_2$	**9a**	2.1	90	46-48[47]
2	$4\text{-}CH_3C_6H_4NH_2$	**9b**	2	92	86-88[47]
3	$3\text{-}NO_2C_6H_4NH_2$	**9c**	2.8	82	132-134[47]
4	$4\text{-}NO_2C_6H_4NH_2$	**9d**	2.9	80	168-170[47]
5	$2\text{-}NO_2C_6H_4NH_2$	**9e**	2.4	86	109-110[47]
6	$4\text{-}ClC_6H_4NH_2$	**9f**	2.1	92	136-138[47]
7	$4\text{-}BrC_6H_4NH_2$	**9g**	2	90	118-119[41]
8	$4\text{-}CH_3OC_6H_4NH_2$	**9h**	2.1	94	75-77[41]
9	$C_6H_5NH_2$	**10a**	2	90	111-113[41]
10	$4\text{-}CH_3OC_6H_4NH_2$	**10b**	1.8	94	300(d) [41]
11	2,4,6-tri-$BrC_6H_2NH_2$	10**c**	1.8	94	76-77[41]

[a]*Isolated yield of the product.* [b]*All the products are characterized by IR,* [1]*H NMR and Mass spectral data.*

Conclusion

In conclusion, we have introduced environmental benign, efficient and economical catalyst as aqueous extract of *Acacia concinna* pods for the synthesis of Betti bases and oxazine derivatives. The striking features of current methodology are mild reaction conditions, high purity, short reaction time, high yield of products and a simple reaction workup procedure. Obtaining pure products by simply filtering makes possibility to approach for large scale production of Betti bases and oxazine derivatives.

EXPERIMENTAL SECTION

General

All chemicals were purchased from commercial suppliers and were used without further purification. Melting points were recorded on Digital Electro thermal Melting point apparatus (VEEGO, VMP-DS) and are uncorrected. The completion of reactions was confirmed with the help of Thin Layer Chromatography (TLC) using pre-coated Silica gel 60 F_{254} plates with layer thickness 0.25nm purchased from Merck Ltd. ^{1}H-NMR was recorded on Varian-NMR mercury 400 MHz spectrometer. Mass spectra were recorded on Varian MAT 311 A at 70 ev.

General procedure for the preparation of catalyst

A fine powder of *Acacia concinna* pods (20 g) in water (100 mL) was heated in a 250 mL conical flask at 100°C for 20 min. The mixture was filtered to remove all solid material and the aqueous extract was collected. The prepared extract has concentration 20% w/v.

General procedure for synthesis of 1-(α-amino alkyl) 2-naphthol derivatives (4a-x)

A mixture of 2-naphthol (1 mmol), aldehyde (1 mmol) and amine (1 mmol) in surfactant medium (20% w/v, 5 mL) was stirred at room temperature for specified time shown in Table 4. After completion of reaction (as indicated by TLC), reaction mixture was filtered using Whatmann No.1 filter paper. The product collected was recrystallized by using proper solvent and dried.

General procedure for synthesis of 2,3-dihydro-2-phenyl-1*H*-naphtho[1,2-e][1,3]oxazine derivatives (9a-h and 10a-c)

A mixture of 1-naphthol or 2-naphthol (1 mmol), amine (1 mmol) and formaldehyde (2 mmol) in surfactant medium (20% w/v, 5 mL) was

stirred at room temperature for specified time shown in Table 5. After completion of reaction (as indicated by TLC), reaction mixture was filtered using Whatmann No.1 filter paper. The product collected was recrystallized by using proper solvent and dried.

Spectroscopic data for representative compounds

1-(Phenyl(pipyridin-1-yl)methyl)naphthalen-2-ol (4a)

White solid; Yield 85 %; mp: 192–194 ^{0}C; 1H NMR (400MHz, $CDCl_3$,ppm): 13.81 (bs, 1H), 7.98-8.01 (d, *J* = 8.8 Hz, 1H), 7.67-7.74 (d, *J* =8.8Hz, 2H), 7.59-7.61 (m, 2H), 7.37-7.4 (t, *J* = 7.6 Hz, 1H), 7.19–7.35 (m, 5H), 7.06-7.09 (m, 1H), 5.28 (s, 1H), 2.35–2.50 (m, 4H), 1.45–1.55 (m, 6H). LCMS (ESI): m/z 318 ($M+H^+$)

1-[(3-nitrophenyl)(pyrrolidin-1-yl)methy]naphthalen-2-ol (4h)

White solid; Yield 94 %; mp:97-99◦C; 1H NMR (400MHz, $CDCl_3$,ppm): 8.53 (bs, 1H), 8.12-8.14(d, *J*=8 Hz, 1H), 8.07-8.09 (d, *J*=7.6 Hz, 1H), 7.72-7.76 (t, 2H), 7.59-7.63 (t, 1H), 7.40-7.44 (t, 1H), 7.23-7.26 (t, 1H), 7.11-7.13(m, 1H), 5.63 (s, 1H), 2.67 (m, 2H), 2.50 (m, 2H), 1.81 (m, 4H). LCMS (ESI): m/z 349 ($M+H^+$)

2-(4-chlorophenyl)-2,3-dihydro-1H-naphtho[1,2-e][1,3]oxazine (9f)

White solid; Yield 92 %; mp: 136-138◦C; 1H NMR (400MHz, $CDCl_3$,ppm): 7.83-7.89 (dd, 2H), 7.70-7.73 (d, *J*=8.8 Hz, 1H), 7.52-7.56 (t, 1H), 7.37-7.41 (t, 1H), 7.25-7.28 (t, 2H), 7.20-7.22 (d, *J*=9.2 Hz, 2H), 7.01-7.04 (d, *J*=8.8 Hz, 1H), 5.51 (s, 2H), 4.97 (s, 2H). LCMS (ESI): m/z 296 ($M+H^+$)

ACKNOWLEDGMENTS

Authors are thankful to Principal, Padmashri Vikhe Patil College of Arts, Science and Commerce, Pravaranagar, Dr. G. R. Pandhare, Head, Department of Chemistry for providing necessary laboratory facilities and Dr. S. S. Pandit, Prof. D. G. Thorat for constant encouragement.

References

1. MB Gawande, VDB Bonifácio, R Luque, PS Branco and RS Varma, Chem Soc Rev 42, 2013, 5522-5551.
2. F Bedioui, Coord Chem Rev 144, 1995, 39-68.
3. RS Varma, Green Chem 1, 1999, 43-55.
4. A Cooper and MW Kennedy, Biophys Chem 151, 2010, 96-104.
5. L Sharma, G Agarwa and A Kumar, Indian J Tradic Knowl 2, 2003, 62-68.
6. XV Raja and R Sivaraj, Int J Pharma Sci Res 3, 2012, 487-490.
7. Y Naoshima and Y Akakabe, Phytochemistry 30, 1991, 3595-3597
8. Y Naoshima, Y Akakabe and F Watanabe, Agric Biol Chem 53, 1989, 545-547.
9. JS Yadav, S Nanda, PT Reddy and AB Rao, J Org Chem 67, 2002, 3900-3903.
10. JS Yadav, PT Reddy and SR Hashim, Synlett 31, 2010, 1049-1051.
11. A Chadha, M Manohar, T Soundararajan and TS Lokeswari, Tetrahedron Asymmetry 7, 1996, 1571-1572.
12. B Baskar, S Ganesh, TS Lokeswari and A Chadha, J Mol Catal B Enzym 27, 2004, 13-17.
13. G Kumaraswamy and S Ramesh, Green Chem 5, 2003, 306-308.
14. M da CF De Oliveira, R Braz-Filho, GA Cordell, TL G Lemos, AM Fonseca, FJQ Monte and MC de Mattos, J Mol Catal B Enzym 57, 2008, 78-82.
15. HV Chavan and BP Bandgar, ACS Sustain Chem Eng 1, 2013, 929-936.
16. K Mote, S Pore, G Rashinkar, S Kambale and A Kumbhar, Arch Appl Sci Res 2, 2010, 74-80.
17. DM Sirsat and YB Mule, Iran Chem Commun 91, 2016, 373-388.
18. a) CU Maheswari, GS Kumar, M Venkateshwar, RA Kumar, ML Kantam and KR Reddy, Adv Synth Catal 352, 2010, 341-346; b) JB Chylińska, M Janowiec and T Urbański, Br J Pharmacol 43, 1971, 649-657.; c) T Kurz, Tetrahedron 61, 2005, 3091-3096; d) P Zhang, EA Terefenko, A Fensome, J Wrobel, R Winneker and Z Zhang, Bioorganic Med Chem Lett 13, 2003, 1313-1316; e) C Xu and Z Desta, Drug Metab Pharmacokinet 28, 2013, 362-371; f) RJ Smith, DA Mills, D Nhu, E W Tan, NT Lucas and BC Hawkins, J Org

Chem 81, 2016, 2099-2105.
19. FA J Kerdesky, Tetrahedron Lett 46, 2005, 1711-1712.
20. JN Joyce, S Presgraves, L Renish, S Borwege, T Osredkar, D Hagner, M Replogle, M Pazsoldan and M J Millan 184, 2003, 393-407.
21. WJ Burke and KC Murdock, Dep Chem Uxiversity Utah 1, 1954, 20-22.
22. M Heydenreich, A Koch, S Klod, I Szatmári, F Fülöp and E Kleinpeter, Tetrahedron 62, 2006, 11081-11089.
23. AH Kategaonkar, SS Sonar, KF Shelke, BB Shingate and MS Shingare, Org Commun 3, 2010, 1-7.
24. Z Turgut, E Pelit and A Köycü, Molecules 12, 2007, 345-352.
25. K Khumtaveeporn and H Alper, J Org Chem 60, 1995, 8142-8147.
26. H Gao, J Sun and CG Yan, Chinese Chem Lett 26, 2014, 353-356.
27. A Kumar, MK Gupta and M Kumar, Tetrahedron Lett 51, 2010, 1582-1584.
28. AY Shen, CT Tsai and CL Chen, Eur J Med Chem 34, 1999, 877-882.
29. I Szatmári and F Fülöp, Tetrahedron 69, 2013, 1255-1278.
30. HR Shaterian and H Yarahmadi, Tetrahedron Lett 49, 2008, 1297-1300.
31. V Decottignies, Audrey & Len, Christophe & Fihri, A & Polshettiwar, ChemSusChem 5, 2010, 502-522.
32. C Mukhopadhyay, S Rana and RJ Butcher, Arkivoc 12, 2010, 291-304.
33. I Szatmári, A Hetényi, L Lázár and F Fülöp, J Heterocycl Chem 41, 2004, 367-373.
34. J Wisetkomolmat, P Suppakittpaisarn and S Sommano, Resources 8, 2019, 1-10.
35. R Kukhetpitakwong, C Hahnvajanawong, P Homchampa, V Leelavatcharamas, J Satra and W Khunkitti, Int Immunopharmacol 6, 2006, 1729-1735.
36. BB Kashid, VM Gugwad, BB Dongare and AA Ghanwat, Der Pharma Chem 9, 2017, 50-71.
37. a) SS Gholap and SR Ugale, Chem Sel 2, 2017, 7445-7449; b) SR Ugale and SS Gholap, Chem Pap 71,, 2017, 2435-2443; c) S Gholap and N Gunjal, Arab J Chem 10,, 2017, 2750-2753; d) SS Gholap, Eur J Med Chem 110, 2016, 13-31; e) VD Dhakane, SS Gholap, UP Deshmukh, HV Chavan and BP Bandgar, Comptes Rendus Chim 17, 2014, 431-436; f) SS Gholap, VD Dhakane and SS Gholap, Jordan J Chem Vol 7, 2012, 279-285; g) VR Kadu and SS Gholap, Indian J of Het Chem 29, 2019, 319-326; h) VR Kadu, HV Chavan and SS Gholap, Poly Aromatic Compounds, 2019, 1-11.
38. KP Ananthapadmanabhan, ED Goddard and P Chandar, Colloids and Surfaces 44, 1990, 281–297.
39. B Samiey, CH Cheng and J Wu, J Chem, 2014, 1–14.
40. A Shahrisa, R Teimuri-Mofrad and M Gholamhosseini-Nazari, Mol Divers 19, 2015, 87-101.
41. M Periasamy, MN Reddy and S Anwar, Tetrahedron Asymmetry 15, 2004, 1809-1812.
42. A Deepam and J Viswanadhan, Orient J Chem 33, 2017, 1354-1365.
43. RSM Bashier, AEM Saeed, EE Barakat, CD State and D State, I J Pharm Sci and Res 6, 2015, 2103-2111.
44. C Mukhopadhyay, S Rana and RJ Butcher, Synth Commun 42, 2012, 3077-3088.
45. A Jha, NK Paul, S Trikha and TS Cameron, Can J Chem 84,, 2006, 843-853.
46. J Mou, G Gao, C Chen, J Liu, J Gao, Y Liu and D Pei, RSC Adv 7, 2017, 13868-13875.
47. SA Ozturkcan, K Turhan and Z Turgut, J Chem Soc Pakistan 33, 2011, 939-944.

GOVT. OF INDIA- RNI NO. UPBIL/2014/56766
UGC Approved Care Listed Journal

ISSN 2348-2397

SPECIAL ISSUE

शोध सरिता

An International Multidisciplinary Quarterly
Bilingual Peer Reviewed Refereed Research Journal

• Vol. 7 • Issue 27 • July to September 2020

Editor in Chief
Dr. Vinay Kumar Sharma
D. Litt. - Gold Medalist

sancHar
Educational & Research Foundation

Scanned with CamScanner

SIB

ISSN - 2348-2397
APPROVED UGC CARE

SHODH SARITA

SHODH SARITA
Vol. 7, Issue 27, July to September 2020
Page Nos. 156-159

AN INTERNATIONAL BILINGUAL PEER REVIEWED REFEREED RESEARCH JOURNAL

EFFECTS OF YOGA ON MENTAL AND PHYSICAL HEALTH

Mr. Ubale Rahul Vasantrao*
Dr. Navnath N. Lokhande**

ABSTRACT

In the last years, a new view on mental healthcare has been formed on mental healthcare, called positive psychology. This new view states, that mental health is not solely comprised of a reduction of negative symptoms, such as stress or depression, but positive experiences as well, such as emotional well-being, happiness and self-realization. Yoga, among other activities, is in line with this new view, in the sense that it practices key aspects of positive psychology. More and more research has been conducted on the effects of yoga on mental health in the last years, but little have physical, chronic conditions been the focus of this research. In the form of a master thesis, a meta-analysis is conducted to study the effects of yoga on mental health in physical, chronic conditions.

Keywords: *Yoga, patanjali, pranayama*

Introduction:

Yoga originated in India several thousand years ago as a system of physical and spiritual practices. It was formalized in the second century BC in the form of the Yoga Sutras, attributed to the scholar Patanjali. The word 'yoga' means 'union' or 'yoke' or 'joining'. Originally, yoga was a method for joining a regular imperfect human being with the divine principle, or God. It is aimed to unite the mind, the body and the spirit. Through the practice of yoga, the mind can be trained to relax through deep breathing and become focused while holding the breath. This practice will lead to control of the mind. Doing yoga, not just the physical portion, but also immersing oneself on to the mental aspect of it, can help improve mental health. Yogis (those who do yoga) believe that yoga can reduce, and eventually prevent, the build-up of repressed emotions in the mind. The process is gradual but the effects, if yoga continues to be practiced, are lasting. "Yoga is a very effective stress reduction and relaxation tool. Performance of various postures requires the tensing and stretching and then relaxing of muscle groups and joints, which effectively produces relaxation in much the same way that a massage does. Yoga practice also draws attention towards breathing, which produces a meditative and soothing state of mind", says Mark Dom beck, Ph.D.

*Physical Director, Arts, Science and Commerce College, Kolhar
**Physical Director, Bahirji Smarak Mahavidyalaya, Basmat

Scanned with CamScanner

1. Regulates your adrenal glands

Yoga lowers cortical levels. If that doesn't sound like much, consider this. Normally, the adrenal glands secrete cortical in response to an acute crisis, which temporarily boosts immune function. If your cortical levels stay high even after the crisis, they can compromise the immune system. Temporary boosts of cortical help with long-term memory, but chronically high levels undermine memory and may lead to permanent changes in the brain.

Additionally, excessive cortical has been linked with major depression, osteoporosis (it extracts calcium and other minerals from bones and interferes with the laying down of new bone), high blood pressure, and insulin resistance. In rats, high cortical levels lead to what researchers call "food seeking behavior" (the kind that drives you to eat when you're upset, angry, or stressed). The body takes those extra calories and distributes them as fat in the abdomen, contributing to weight gain and the risk of diabetes and heart attack.

2. Increases your self-esteem

Many of us suffer from chronic low self-esteem. If you handle this negatively-take drugs, overeat, work too hard, sleep around-you may pay the price in poorer health physically, mentally, and spiritually. If you take a positive approach and practice yoga, you'll sense, initially in brief glimpses and later in more sustained views, that you're worthwhile or, as yogic philosophy teaches, that you are a manifestation of the Divine. If you practice regularly with an intention of self-examination and betterment-not just as a substitute for an aerobics class you can access a different side of yourself. You'll experience feelings of gratitude, empathy, and forgiveness, as well as a sense that you're part of something bigger. While better health is not the goal of spirituality, it's often a by-product, as documented by repeated scientific studies.

3. Gives you peace of mind

Yoga quells the fluctuations of the mind, according to Patanjali's Yoga Sutra. In other words, it slows down the mental loops of frustration, regret, anger, fear, and desire that can cause stress. And since stress is implicated in so many health problems—from migraines and insomnia to lupus, MS, eczema, high blood pressure, and heart attacks—if you learn to quiet your mind, you'll be likely to live longer and healthier.

4. Boosts your immune system functionality

Asana and pranayama probably improve immune function, but, so far, meditation has the strongest scientific support in this area. It appears to have a beneficial effect on the functioning of the immune system, boosting it when needed (for example, raising antibody levels in response to a vaccine) and lowering it when needed (for instance, mitigating an inappropriately aggressive immune function in an autoimmune disease like psoriasis).

5. Releases tension in your limbs

Do you ever notice yourself holding the telephone or a steering wheel with a death grip or scrunching your face when staring at a computer screen? These unconscious habits can lead to chronic tension, muscle fatigue, and soreness in

Scanned with CamScanner

the wrists, arms, shoulders, neck, and face, which can increase stress and worsen your mood. As you practice yoga, you begin to notice where you hold tension: It might be in your tongue, your eyes, or the muscles of your face and neck. If you simply tune in, you may be able to release some tension in the tongue and eyes. With bigger muscles like the quadriceps, trapeziums, and buttocks, it may take years of practice to learn how to relax them.

6. Maintains your nervous system

Some advanced yogis can control their bodies in extraordinary ways, many of which are mediated by the nervous system. Scientists have monitored yogis who could induce unusual heart rhythms, generate specific brain-wave patterns, and, using a meditation technique, raise the temperature of their hands by 15 degrees Fahrenheit. If they can use yoga to do that, perhaps you could learn to improve blood flow to your pelvis if you're trying to get pregnant or induce relaxation when you're having trouble falling asleep.

Yoga and Physical Fitness

1. Improves your flexibility

Improved flexibility is one of the first and most obvious benefits of yoga. During your first class, you probably won't be able to touch your toes, never mind do a backbend. But if you stick with it, you'll notice a gradual loosening, and eventually, seemingly impossible poses will become possible. You'll also probably notice that aches and pains start to disappear. That's no coincidence. Tight hips can strain the knee joint due to improper alignment of the thigh and shinbones. Tight hamstrings can lead to a flattening of the lumbar spine, which can cause back pain. And inflexibility in muscles and connective tissue, such as fascia and ligaments, can cause poor posture.

2. Perfects your posture

Your head is like a bowling ball—big, round, and heavy. When it's balanced directly over an erect spine, it takes much less work for your neck and back muscles to support it. Move it several inches forward, however, and you start to strain those muscles. Hold up that forward-leaning bowling ball for eight or 12 hours a day and it's no wonder you're tired. And fatigue might not be your only problem. Poor posture can cause back, neck, and other muscle and joint problems. As you slump, your body may compensate by flattening the normal inward curves in your neck and lower back. This can cause pain and degenerative arthritis of the spine.

3. Ups your heart rate

When you regularly get your heart rate into the aerobic range, you lower your risk of heart attack and can relieve depression. While not all yoga is aerobic, if you do it vigorously or take flow or Ashtanga classes, it can boost your heart rate into the aerobic range. But even yoga exercises that don't get your heart rate up that high can improve cardiovascular conditioning. Studies have found that yoga practice lowers the resting heart rate, increases endurance, and can improve your maximum uptake of oxygen during exercise - all reflections of improved aerobic conditioning. One study found that subjects who were taught only pranayama could do more exercise with less oxygen.

Scanned with CamScanner

4. Drops your blood pressure

If you've got high blood pressure, you might benefit from yoga. Two studies of people with hypertension, published in the British medical journal *The Lancet*, compared the effects of Savasana (Corpse Pose) with simply lying on a couch. After three months, Savasana was associated with a 26-point drop in systolic blood pressure (the top number) and a 15-point drop in diastolic blood pressure (the bottom number - and the higher the initial blood pressure, the bigger the drop.

Conclusions :

Yoga affects every cell of the body. It brings about better neuron-effectors communication, improves strength of the body, increases the optimum functioning of all organ-systems, increases resistance against stress and diseases and brings tranquility, balance, positive attitude and equanimity in the practitioner which makes him lead a purposeful and healthier life.

References :

- Bhavanani AB, Madanmohan, Udupa K. Acute effect of Mukh bhastrika (a yogic bellows type breathing) on reaction time. Indian J Physiol Pharmacol. 2003; 47:297-300.
- Chaya MS, Kurpad AV, Nagendra HR, Nagarathna R. The effect of long term combined yoga practice on the basal metabolic rate of healthy adults. BMC Complement Altern Med. 2006; 6:28.
- Joshi LN, Joshi VD, Gokhale LV. Effect of short term *Pranayam* practice on breathing rate and ventilator functions of lung. Indian J Physiol Pharmacol. 1992; 36:105-108.
- Konar D, Latha R, Bhuvaneswaran JS. Cardiovascular responses to head-down-body-up postural exercise (Sarvangasana). Indian J Physiol Pharmacol. 2000; 44:392-400.
- Lasater J. The heart of pantajali. Yoga J. 1997; 137:134–44. [Google Scholar].
- Raub J.A. Psycho physiologic effects of hatha yoga on musculoskeletal and cardiopulmonary function:. A literature review. J Altern Complement Med. 2002;8:797–812. [Google Scholar]
- Sara Lazar (May 26, 2015), Harvard neuroscientist: Meditation not only reduces stress, here's how it changes your brain, interview.
- Shiv khera (2018). You can win., page 11(Book)
- Bussing A, Michalaston A, Khalse S B, Telles S, Shermen K ; Effects of Yoga on mental and physical health; a Short summary of reviews. Evid based complement alternat Med.2012:1654
- BKS Iyengar (2015);Yoga for sport; A journey towards the health and healing;

Scanned with CamScanner